

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΝ ΤΗ ΑΝΩ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΙ

ΥΠΟ ΑΝΤΩΝΙΟΥ Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ

ΚΥΡΙΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Ἀνασκαφαὶ ἐν Λύγκῳ (Φλωρίνη).
2. Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐλιμείᾳ παρὰ τὸν Ἀλιάκμονα.
3. Παλαιὰ φρούρια τῆς Μακεδονίας.
4. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος (48 π.Χ.) ἐν δυτικῇ Μακεδονίᾳ.

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΝ ΦΛΩΡΙΝΗΙ

Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1930 ἐπεχείρησα μελέτην τινὰ τῆς Ἄνω Μακεδονίας λαβὼν ἀφορμὴν κυρίως ἐκ τῶν παρὰ τὴν Ἀχρίδα εὐρημάτων τῆς Τρεμπένιστας, ἅτινα ἐδημοσίευσεν ὁ Β. Filow (Die archaische Necropole von Trebeniste am Ochridasee 1927) καὶ περὶ ὧν ἔγραψα καὶ ἐγὼ ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον (Ἀρχ. Ἐφημ. 1927-8 σελ. 41-112 πρβλ. καὶ Ἑλληνικά τόμ. Β' 105 ἐξ. καὶ τὸ βιβλίον μου Μακεδονία καὶ Μακεδόνες 1930). Ἐφρόνουν καὶ ἐξακολουθῶ νὰ φρονῶ, ὅτι τὰ εὐρήματα ταῦτα, ἐξαιρουμένης τῆς πολυτελείας καὶ τοῦ πλούτου αὐτῶν, δὲν δύνανται νὰ εἶνε μεμονωμένα ἐν τῇ ἄνω Μακεδονίᾳ καὶ ὅτι ἡ δι' αὐτῶν πιστευμένη διάδοσις τῆς νοτίας Ἑλληνικῆς τέχνης ἐν τῷ βορείῳ Ἑλληνισμῷ καθὼς καὶ τὰ τεκμήρια τῶν ἐγγυρῶν τεχνοτροπιῶν κατὰ τὸν 6^{ον} καὶ τοὺς ἔπειτα αἰῶνας, ἔπρεπε νὰ ἀπαντῶσι διάχυτα ἐν πάσῃ τῇ Μακεδονίᾳ. Ἐπειδὴ δὲ τὸ φαινόμενον τοῦτο εἰς τὰ παράλια εἶνε ἀναμφισβήτητον καὶ ἔνεκα τῆς αὐτόθι παρουσίας τῶν ἑλλ. ἀποικιῶν καὶ ἔνεκα τῶν γενομένων μέχρι τοῦδε ἀνασκαφῶν καὶ εὐρημάτων, ἐνόμισα, ὅτι μεγάλην ῥοπὴν θὰ εἶχεν ἐπὶ τὴν γενικὴν ἡμῶν γνῶσιν καὶ κρίσιν περὶ τοῦ Μακεδονικοῦ πολιτισμοῦ, ἂν ὁ ἑλληνικὸς παράγων ἢ χαρακτηρ τοῦ πολιτισμοῦ τούτου ἐπιστοῦτο γενικώτερον ἐν τῇ μεσογαίᾳ καὶ βορείῳ ἐκείνῃ χώρᾳ. Τὰ βορειότατα ὄρια τῆς ἐρεύνης μου ἦσαν καθωρισμένα ὑπὸ τῶν σημερινῶν ὁρίων τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους.

Πέραν αὐτῶν ἐν τῇ σημερινῇ Γιουγκοσλαυκῇ Μακεδονίᾳ ἐπεχείρησεν ἐρεύνας τινὰς ὁ ἐν Βελιγραδίῳ καθηγητῆς κ. Ν. Vuliς ἀποβλέψας νὰ ἀνακαθάρῃ τοὺς τάφους τῆς Τρεμπένιστας, οὓς ὁ βουλγαρικὸς στρατὸς εἶχεν ἀνασκάψει ἄνευ ἐπιστήμης φυσικὰ καὶ ἐν μέσῳ πολεμικῶν ἀναγκῶν, καὶ νὰ ἐλέγξῃ τὰ προβλήματα, ἅτινα εἶχον θέσει διὰ τῆς ἄνω μνημονευθείσης μελέτης μου. Ἄλλ' ὁ κ. Vuliς δὲν ἠδυνήθη νὰ πιστώσῃ τὸ σχῆμα τῶν τάφων, εἰ καὶ εὔρεν πρὸς τοῖς ἑπτὰ τοῦ Filow καὶ ἐτέρους πέντε¹. Οὕτω χάριν βεβαιώσεως τοῦ σχήματος τῶν τάφων θὰ εἶνε ἀνάγκη, νομίζω, νὰ ἀνασκαφῶσι καὶ πάλιν οὗτοι πάντες ἢ τινὲς μόνον ὑπὸ ἀρχαιολόγου ἐμπείρου, εἰ μὴ ὑπὸ ἀρχαιολογικῆς ἐπιτροπείας, εἰς ἣν εὐχαρίστως θὰ μετεῖχον. Διότι ἡ βεβαίωσις τοῦ σχήματος ἔχει, νομίζω, σπουδαίαν σημασίαν², ὅσῃν ἴσως καὶ δυσχέρεϊαν.

1 Oesterr. Jahresh. XXVII, 1 ἐξ. XXVIII, 164 ἐξ. Spomenic LXXLI (59) 1933 σ. 3 ἐξ. πρβλ. Praschniker, Oest. Jahresh. XXVII σ. 106 ἐξ. ὅστις πρὸς ζημίαν τῆς ἐνότητος τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐπομένως δὲ καὶ τῆς ἑαυτοῦ μελέτης οὐδαμῶς ἔλαβε δυστυχῶς ὑπ' ὄψιν τὰς ἐμὰς περὶ τῶν εὐρημάτων γνώμας.

2 Τὸ σχῆμα τῶν τάφων, ὁ καθῶρισα ἐν ΑΕ ἔ. ἄ. 49 ἐξ. κ. ἄλλ. πιστοῦται ἤδη ἐν Ἀσίῃ Bull. de la société de Lund 1924-5 fasc. 2 σελ. 55· ἐν Μεσσηνίᾳ Valmin, Etud. topogr. sur la Mess. 1930, 137· ἐν Δuvanli τῆς Βουλγαρίας Filof, Bull. de l'inst. archéol. Bulg. 1932-3, 255 ἐξ. 279.

Ἄφ' οὗ λοιπὸν ἡ ἀκτις τῆς μελέτης μου δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπερβῆ τὰ βόρεια ὄρια τοῦ Ἑλλ. κράτους, μετέβην εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς πόλεως Φλωρίνης, τὴν ἀρχαίαν Λύγκον. Περιῆλθον τὰ χωρία αὐτῆς, ἐν οἷς καὶ πρότερον ἄλλοι καὶ τῷ 1913 ὁ Παππαδάκις εὔρε ρωμαϊκῶν χρόνων ἐπιγραφὰς (Ἄθηνᾶ 1913, 436 ἐξ.). Τοιαύτας εὔρον καὶ ἐγὼ καὶ θὰ δημοσιεύσω ἀλλαχοῦ. Εὔρον δὲ καὶ θέσεις τινὰς ἀρχαίων συνοικισμῶν ὡς ὁ ὑπὸ τὸ μοναστήριον τοῦ Ἁγ. Χαραλάμπου ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ αὐτόθι παραποτάμου ὑπὲρ τὸ στόμιον τοῦ ἐν ἐνεργείᾳ νῦν Λιγνιτωρυχείου, εἰς ἀπόστασιν 1 ὥρας πρὸς Δ. τοῦ χωρίου Σέτινα (νῦν Ἀγλάδα) (πρβλ. Παππαδάκιν ἔ.ἄ. 439). Ἐνταῦθα ἡ διάβρωσις

Εἰκ. 1. Ὁ λαιμὸς τοῦ πρὸς Δ. τῆς Φλωρίνης στενοῦ τοῦ Πισσοδερίου. Δεξιὰ (πρὸς Α.) μακρὰν κεῖται ἡ Φλώρινα, ἀριστερὰ (πρὸς Α.) ὑπόκειται τὸ χωρίον Πισσοδέρι. Δεξιὰ τὰ ὕδατα χύνονται εἰς τὸν Ἐριγῶνα, ἀριστερὰ εἰς τὸν Ἀλιάκμονα.

τῆς ὄχθης ἀπεκάλυψε τάφους καὶ τοιχάρια καὶ ὄστρακα, ὧν ἐν ὡς terra sigillata ἐρυθρόν. Ἐν τοῖς τάφοις εὑρέθησαν καὶ σιδηρᾶ πράγματα, λέγεται δέ, ὅτι εὑρέθη καὶ οὐσία τις ῥητινώδης ἰσχυρῶς ὄζουσα (σμύρναν ὠνόμαζον αὐτὴν οἱ μαρτυροῦντες). Ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου

Εἰκ. 2. Ἡ ἐκ τοῦ λαιμοῦ τοῦ Πισσοδερίου (εἰκ. 1) θέα τοῦ στενοῦ πρὸς Δ. Τὸ ὄρωμενον χωρίον ἐν τῷ στενῷ εἶναι τὸ Πισσοδέρι. Ἡ ὁδὸς διακλαδίζεται περαιτέρω πρὸς τὴν λίμνην Πρέσπαν δεξιὰ, πρὸς Κοριτσάν ἐν μέσῳ, πρὸς Καστοριάν ἀριστερὰ.

ἐπιφανείας τοῦ τόπου κατέκειντο καὶ κεράμων καὶ ἀγγείων ὄστρακα. Ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ Σέτινα εὑρηται κάτω μέρος βάρθρου εἰς τὸν τοῖχον τοῦ περιβόλου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, μάρμαρον εἰς τὸν περίβολον τῆς Παναγίας καὶ ἀνάγλυφον προτομῆς εἰς τὸν τοῖχον τοῦ περιβόλου τοῦ νεκροταφείου. Πάντα δὲ λέγονται κομισθέντα ἐκ τοῦ μίαν ὥραν ἀνατολικώτερον κειμένου τείχους, ὅπερ δὲν ἐπεσκέφθη.

Ἐκρίνα ὁμως καλὸν νὰ ἐπιμείνω εἰς τὴν πόλιν Φλώριναν, ἥτις κεῖται εἰς τὴν ἐκβολὴν φυσικῆς σπουδαίας ὁδοῦ, ἀγούσης ἐξ Ἰλλυρίας διὰ τῶν ὀρέων τῆς Κανδαουίας (εἰκ. 1 καὶ 2) εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Λύγκου¹, ἥς τὰ νότια ὄρια ἦσαν ἡ λοφοσειρὰ τῆς Μπανίτσης (νῦν Βεύης) (πρβλ. Leake III 307 ἐξ.), ἔνθα που διέσχισε τὰ ὄρη πρὸς Α. ἢ ἐπὶ τῆς φυσικῆς

¹ Τὴν ἐργασίαν τοῦ Dittenberger ἐν Satura philologica Saurprio oblata σελ. 49, καθ' ἣν οἱ Λυγκῆσαι εἶνε μοῖρα

τῶν Πελαγόνων, γινώσκω μόνον ἐκ τῆς Sylloge³, ἀρ. 174.

διόδου Ἐγνατία ὁδὸς καὶ ἔνθα θὰ ἐπολέμησεν ὁ Βρασιδᾶς (εἰκ. 3) καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Περδίκκας ὁ πατὴρ τοῦ Ἀρχελάου κατὰ τοῦ δυσσηνίου βασιλέως τῶν Λυγκηστῶν Ἀρραβαίου, ὅστις ἦτο υἱὸς τοῦ Βρομεροῦ (=Βροντεροῦ) καὶ πάππος τῆς Εὐρυδίκης (ἐκ θυγατρὸς, ἣν εἶχε νυμφεύσει μετὰ τοῦ Ἴρρα ἡγεμόνος τῶν Ὀρεστῶν) συζύγου τοῦ βασιλέως Ἀμύντου, μητρὸς τοῦ Φιλίππου καὶ μάμμης τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου¹. Ἔχω τὴν γνώμην, ὅτι ἡ ὁδὸς ἐκείνη ὑπῆρξε πάντοτε σπουδαία. Εἶνε δὲ δεδομένη φύσει ὑπὸ τῶν σχιζόντων τὰ ὄρη ποταμῶν, οἵτινες εἶνε ὁ Φλωρινιώτικος, ὁ Ἀλιάκμων καὶ ὁ Ἄψος. Ὁ Φλωρινιώτικος θὰ ἐλέγετο πάλαι Λύγκος ἢ Λύκος κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν Dittenberger Sylloge³ 762 καὶ ἦτο ἄλλος ἢ ὁ Ἐριγῶν, ὥστε Ἡράκλεια μέχρι τοῦ 48 π.χ. κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἦτο

Εἰκ. 3. Τὸ ἐκ Μπανίτης (Βεύης) πρὸς Α βαῖνον στενὸν ὑπὸ τὴν Κέλλην (Γκορνίτσοβον) καὶ ὀπισθεν (βορείως) τῆς λίμνης τοῦ Ὀστρούβου.

ἢ Φλώρινα καὶ ὄχι τὸ Μοναστήριον (ὄρα τὸ Ἐπίμετρον). Ἐκαλεῖτο δὲ «Ἡράκλεια ἢ ἐπὶ τοῦ Λύκου» κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν, κατὰ τὸν Ἱεροκλ. δὲ Συνέκδ. 639 «Ἡράκλ. λαούκου» καὶ κατὰ τὸν Πορφυρογέν. περὶ θεμ. 49 «Ἡράκλεια λάκκου» = Λύκου.

Αἰτίαν ἵνα ἐπιμείνω εἰς Φλώριναν, εἶχον τὴν αὐτόθι εὗρεσιν τῷ 1929 ἀγγείου μετ' ἐκτύπων παραστάσεων τῆς ἀλώ-

σεως τῆς Τροίας καὶ ἐκτύπων ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν. Τὰς περιστάσεις, ὑφ' ἃς εὐρέθη ἀκέραιον τὸ ἀγγεῖον ἐκεῖνο καὶ πῶς συνετρίβη καὶ πῶς ἔπειτα ἐκομίσθησαν θραύσματά τινα εἰς Ἀθήνας, ἀνέγραψα ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1930². (Ὅρα καὶ Ἀρχ. Δελτ. XI Παράρτ. σ. 4 Rev. des études grecques 1931, XLIV σ. 209 καὶ κατωτέρω τὴν περιγραφὴν τῶν ἀγγείων τῆς ἀνασκαφῆς ἀριθ. 68). Ἦδη περισυνέλεξα καὶ ἄλλα τινὰ μέρη τοῦ ἀγγείου ἐπὶ τόπου.

Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εὐρέθη ἐπὶ τοῦ λόφου, ὅστις ὑπέρκειται πρὸς Ν. τῆς σημερινῆς πόλεως (εἰκ. 4). Ἡ πόλις αὕτη εἶνε στενὴ καὶ ἐπιμήκης ἐντὸς χαράδρας τοῦ ὄρους Βαρνοῦντος³, δι' ἧς ῥεεὶ ὁ Φλωρινιώτικος παραπόταμος τοῦ Ἐριγῶνος, ὁ Λύκος, καὶ μόνον ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ δὴ καὶ μετὰ τὸν μέγαν πόλεμον, ἐν ζωηροτάτῃ προόδῳ εὐρισκομένη,

¹ Στρεβ. 326. πρβλ. Beloch, Griech. Gesch.² III 2 σελ. 76, 78 ἔξ.

² Ἐκφράζω ἐνταῦθα τὴν εὐγνωμοσύνην μου πρὸς τοὺς ὑποστηρίξαντάς με ἐν ταῖς ἐργασίαις μου· εἶνε δὲ οὗτοι ὀλόκληρος ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος τῆς πόλεως καὶ πᾶσαι αἱ ἀρχαὶ πολιτικαὶ καὶ στρατιωτικαὶ καὶ δημοτικαί. Ἰδιαιτέρως ὁμως θὰ ἀναφέρω τὰ ὀνόματα τῶν κ.κ. Μαργαρίτου ἀντιπροέδρου τοῦ γεωργικοῦ ἐπιμελητηρίου, Ν. Πύρζα ἐμπόρου, παντὸς τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου μάλιστα δὲ τῶν συμβούλων κ.κ. Σιάκου ἱατροῦ καὶ Ἀργυροπούλου φαρμα-

κοποιοῦ, τοῦ δημάρχου κ. Σαπουντζῆ καὶ τῶν νομαρχῶν κ.κ. Μπάκου καὶ Πετρούλα. Εἰς τὰς φιλοπόλιδας πάντων προσπαθείας ὀφείλεται τὸ ὅτι ὁ Δῆμος Φλωρίνης καὶ τὸν ἀνασκαπτόμενον χώρον ἀπηλοτριώσε καὶ χρήματα πρὸς ἀνασκαφὴν κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1933 ἐδαπάνησε. Ἐλπίζομεν δὲ νὰ γίνῃ δυνατὴ καὶ ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ἀρχικοῦ τουλάχιστον πυρῆνος τοῦ μουσείου, ἀναγκαίου διὰ τὴν ἐκθεσιν τῶν κινητῶν ἀρχαίων τῆς τε πόλεως καὶ τῆς περιχώρου.

³ Πρβλ. Δήμιτσα, Μακεδονικῶν I, 37 ἔξ.

ἐκτείνεται βαθμηδὸν ἔξω τῶν παρυφῶν τῶν ὄρέων πρὸς ἀνατολὰς ἐν τῇ ἀνοικτῇ πεδιάδι (εἰκ. 5). Μέχρι πρὸ μικροῦ λοιπὸν ἢ πόλις ἔτερματίζετο πρὸς ἀνατολὰς ὅπου καὶ τὰ ὄρη. Οἱ πρὸς μεσημβρίαν λόφοι, καίπερ ἀποψιλωθέντες κατὰ τὸν μέγαν πόλεμον, ἐνεδύθησαν καὶ πάλιν τὴν δασώδη περιβολὴν αὐτῶν ἐκ δρυῶν, λεπτοκαρυῶν καὶ ἄλλων δένδρων φυομένων μέχρι σχεδὸν τῶν οἰκιῶν τῆς πόλεως καὶ καθιστώντων αὐτὴν εὐχάριστον καὶ ὑγιεινὴν διαμονὴν κατὰ τὸ θέρος. Οἱ λόφοι συνεχεῖς ὄντες γίνονται ὑψηλότεροι πρὸς δυσμὰς μέχρι τῆς

Εἰκ. 4. Χαρτογραφικὴ ὑποτύπωσις τῶν πρὸς Ν. τῆς Φλωρίνης λόφων, ἐνθα ἡ ἀνασκαφὴ εἰς ὑψ. 695.04 ἀριστερὰ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου καὶ τοῦ νεκροταφείου.

Βίγλας καὶ τοῦ ἑλβετικῆς ὄψεως καὶ φύσεως χωρίου Πισοδερίου. Ὁ ἀνατολικώτατος λόφος φέρει χαμηλὰ τὸ νεκροταφεῖον τῆς σημερινῆς πόλεως. Ὑπὲρ αὐτὸ σχηματίζονται κλιμακωτὰ εὐφορα πεδία (πρβλ. τὴν σχηματικὴν εἰκ. 1 ἐν Πρακτ. Ἀρχ. Ἐτ. 1930, 75) καλλιεργούμενα μέχρι τοῦ ἐκκλησιδίου τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος πρὸς νότον (εἰκ. 4), ἐνθα ἀνυψοῦται ἐν συνεχείᾳ ὁ ὑψηλὸς κῶνος Κοῦλα φέρων κατεστραμμένην στεφάνην ἀσβεστοκίστων τειχῶν μνημονευομένων καὶ ὑπὸ Παππαδάκι (Ἄθηνᾶ 1913, 438).

Ἐν ἐνὶ τῶν κλιμακωτῶν πεδίων εὐρέθη τὸ ἀγγεῖον μετ' ἐκτύπου παραστάσεως τῆς Ἰλίου Πέρσεως.

Προσεκτικὴ ἐξέτασις ἔδειξεν, ὅτι τὰ κλιμακωτὰ πεδία, περιβαλλόμενα ὑπὸ νεωτέρων ξηροτοίχων, ἀπετέλουν χῶρον, οὔτινος ἢ μέλαινα γῆ, ἐντελῶς διάφορος τῆς ἔξω τῶν περιβόλων καθαρᾶς, περιείχεν ἀναρίθμητα ὄστρακα ἀγγείων μεγάλων ἢ μικρῶν καὶ κεράμων, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ πελεκητούς τινας λίθους ἐξαχθέντας κατὰ τὴν φύτευσιν ἀμπέλων ἐκ τοίχων, οὓς συνήντα ἢ ἐργασία. Ἐπειδὴ τὰ φανερά ὄστρακα ἐδείκνυον, ὅτι ἡ ἐντὸς τῶν περιτειχισμάτων τῶν κλιμακωτῶν πεδίων διακριτικὴ κατάστασις ἀνήρχετο εἰς τοὺς πρὸ Χριστοῦ χρόνους, τὰ δὲ περιτειχίσματα τὰ συντηροῦντα αὐτὴν εἶνε νεότερα καὶ θὰ ἐπεσκευάσθησαν

Εἰκ. 5. Ὁ τόπος τῶν ἀνασκαφῶν, ὅπισθεν δ' αὐτοῦ ᾄκει ὁ Λύκος. Παράκειται τὸ ἀνατολικὸν παλαιὸν μέρος τῆς πόλεως καὶ περαιτέρω ὅπισθεν καὶ δεξιὰ αἱ νεότεραι ἐπεκτάσεις.

ἴσως πολλάκις, ἐγένετο οὕτω σχεδὸν φανερόν, ὅτι ὁ περίκλειστος χῶρος κατωκεῖτο πάλαι καὶ ὅτι, ἀφ' οὗ τὰ περιτειχίσματα εἶνε νεότερα, θὰ ὑπῆρχε πρὸ αὐτῶν περίβολος πόλεως συγκρατῶν τὰ χῶματα, καταστραφεῖς ποτε ὕστερον καὶ ἀντικατασταθεῖς ὑπὸ τῶν σημερινῶν ξηροτοίχων. Ἀληθῶς ἐντὸς τοῦ ὑψίστου τῶν κλιμακωτῶν πεδίων ἐφαίνετο τιτανόλιθος μέγας, ὃν ἐγύμνωσα διὰ σκαφῆς καὶ εἶδον οὕτω, ὅτι εἶχε σχῆμα τραπεζίου (πάχ. 0.70) ἐπὶ δὲ τῆς ὄψεως ἀδρᾶς αὐλακᾶς ἐσηματισμένης διὰ τοῦ ὀξέος τῆς σφύρας πρὸς ἀπομάκρυνσιν τῶν μεγάλων ἀνωμαλιῶν τῆς ἐπιφανείας τοῦ λίθου, ὡς γίνεται συνήθως εἰς τὰ λίθινα τεῖχη τῆς νοτίου Ἑλλάδος κατὰ τὸν 4^{ον} τοῦλάχιστον αἰῶνα. Ὁ λίθος λοιπὸν οὗτος ἐγγὺς τοῦ ξηροτοίχου ἦτοι τῆς πιθανῆς γραμμῆς τοῦ ποτε τείχους κείμενος, μαρτυρεῖ, ὅτι τῷ

ὄντι ὑπῆρχε τεῖχος ἄλλοτε καὶ ὅτι ἡ ἐργασία αὐτοῦ ἀπέφαινε καθαρῶς ἑλληνικὸν τρόπον. Τὸ τεῖχος δὲν ἦτο ἰσοδομικὸν κανονικόν, ἀλλ' ἔρρεπε πρὸς τὸν ἰσόδομον τρόπον.

Πλησίον τοῦ λίθου τούτου ἀλλ' ἔξω τοῦ ξηροτοίχου κατάκειται ἕτερος πάχ. 0.68 μὴ σφῶζων ὀλόκληρον τὸ μῆκος μήτε τὸ ὕψος αὐτοῦ. Φέρει καὶ οὗτος ὁμοίας αὐλακας ἐπὶ τῆς ὄψεως, ὥστε προέρχεται ἐπίσης ἐκ τοῦ ποτε τείχους. Εἶνε δὲ πιθανόν, ὅτι κατελείφθη ἐνταῦθα, ἐν ᾧ ἔμελλε νὰ κατακυλισθῆ πρὸς τὴν κοίτην τοῦ ποταμοῦ, ὅπως, θὰ εἶχον πάθει καὶ οἱ ἄλλοι. Διότι κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον φαίνεται ὅτι εἶχον ἀπομακρυνθῆ πάντες οἱ λίθοι τοῦ τείχους χάριν τῶν ἀναγκῶν τῆς νεωτέρας πόλεως, περὶ ὧν ὁμως ἡ μνήμη τῶν ἀνθρώπων οὐδὲν γνωρίζει. Ὑπὸ τὸν λίθον τοῦτον μέχρι τοῦ ποταμοῦ εὑρηται ἐν κατιούση γραμμῇ καὶ ὄστρακα, ἅτινα συγκατέρρεον μετὰ τῶν λίθων. Αὐτὸ τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλο τι σημεῖον ἀνατολικώτερον, δι' οὗ θὰ κατεκρημνίζοντο οἱ λίθοι τῶν ταπεινοτέρων μερῶν τῶν τειχῶν. Εἰκόνας τῶν λίθων ὄρα ἐν Πρ. Ἀρχ. Ἐτ. 1930, 75.

Εἶπον ἀνωτέρω, ὅτι πρόκεινται ἡμῖν κλιμακωτὰ πεδία. Ἄλλ' ὁ φυσικὸς σχηματισμὸς πάσης φυσικῆς κλιτύος εἶνε κατηφορικὸς. Πῶς ἐδῶ ἐσχηματίσθησαν πεδία; Σήμερον τὰ χῶματα τούτων καὶ ἐντὸς τῆς γραμμῆς τοῦ παλαιοῦ περιβόλου τῆς πόλεως, ὅστις ἐγίνε κατὰ τὰνωτέρω πιθανός, συγκρατοῦνται ὑπὸ διαμέσων ξηροτοίχων, οἵτινες ἐπιβάλλουσι νὰ δεχθῶμεν ἄλλους ἐν ταῖς αὐταῖς θέσεσι προηγηθέντας· διότι ἄλλως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε καταρρεύσει ἡ γῆ, πρὶν κτισθῶσιν οἱ ξηροτόιοι, καὶ νὰ εἶχον ἀποκαλυφθῆ ἀνωμάλως τὰ ὑποκείμενα καὶ διὰ σκαφῶν πιστωθέντα ἐρείπια, ἐν ᾧ ταῦτα (ἐξαιρέσει τοῦ ἀνωμάλου ὑψίστου πεδίου, τῆς ἀκροπόλεως) εὑρηται πανταχοῦ τεθαμμένα εἰς τὸ αὐτὸ περίπου βάθος. Ὡστε καὶ εἰς τὴν θέσιν τῶν διαμέσων ξηροτοίχων ὑπῆρχον ἄλλοτε τεῖχη διαιροῦντα τὴν ὅλην πόλιν εἰς τὰ αὐτὰ ἐπάλληλα πεδία, εἰς ἃ διαιρεῖται ὁ τόπος καὶ νῦν. Ὡστε ἡ ἐπίπεδος ὄψις τῶν πεδίων τούτων δύναται νὰ ὀνομασθῆ τεχνητὴ καὶ εἶνε τοιαύτη ἀπὸ τῶν πρὸ Χριστοῦ χρόνων, εἰς οὓς θὰ ἀναχθῶσι ταῦτα ἀρχαιολογικῶς κατωτέρω ἀκριβέστερον¹.

Ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πόλεως, ἐμαρτύρουν καὶ τάφοι τινὲς ΒΔ. τοῦ νῦν νεκροταφείου λαξευτοὶ εἰς τὸν βράχον ἐν σχήματι μικροῦ θαλάμου προσιτοῦ διὰ θυροειδοῦς ἀνοίγματος ἐν τῷ βράχῳ, οἱοὶ εὑρηται καὶ ἀλλαχοῦ π. χ. ἐν Δελφοῖς. Ἐν τινι τούτων λέγεται εὐρεθεῖσα εὐμεγέθης πηλίγη πλαγγόν, ἣτις, κατὰ τὸν μέγαν πόλεμον περιελθούσα καὶ εἰς χεῖρας ξένου ἀξιωματικοῦ, φέρεται ὡς καταλήξασα ἔπειτα διὰ τοῦ τότε Μητροπολίτου Φλωρίνης εἰς τὸ Δημαρχεῖον τῆς πόλεως, ἔνθα ὁμως δὲν ἀνερεύθη μέχρι τοῦδε.

Ἐντὸς τοῦ κατὰ τὰνωτέρω καθωρισμένου χώρου τῆς ἀρχαίας πόλεως ἠνοιξα δοκιμαστικὰς τάφρους εἰς πάντα τὰ ἐπίπεδα. Πανταχοῦ ἐπιστώθη πυρκαϊὰ καταστρέψασα τὴν πόλιν πᾶσαν, ἣτις δὲν ἀνεκτίσθη ἔκτοτε. Ἐπὶ τῶν ἐπιπέδων τμημάτων αὐτῆς ἐσχηματίσθησαν ἀγροί, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ ἄμπελοι. Τὸ στρῶμα τῶν ἐρειπίων φαίνεται μὴ βλαφθὲν ὑπὸ τῆς ἐπιπολαίας καλλιεργείας. Καὶ αἱ ἄμπελοι δέ, φυτευόμεναι ἄλλοτε κατὰ πρωτόγονον τρόπον, ὑπῆρξαν ἀβλαβεῖς· ἐπειδὴ οἱ παλαιότεροι ἄνθρωποι ἀντὶ νὰ σκάψωσι καὶ καθάρωσι τὸ βάθος τῶν χωμάτων τῆς φυτείας, ἤρχοῦντο συνήθως ἀνοίγοντες διὰ σιδηρᾶς ἢ χαλυβδίνης

¹ Τοιαύτη κλιμακωτὴ διαίρεσις τοῦ περιτειχίστου ἔμβραδου πόλεως εὑρηται καὶ ἐν τῇ γειτονικῇ Ἡρακλείᾳ Πελαγονίας ἢ Πελαγονίᾳ περὶ τὰ 2 στάδια νοτιοδυτικῶς τοῦ Μοναστη-

ρίου (Βιτωλίων) (Heuzey, Mission archéol. de Macedoine 300) καὶ εἰς ἄλλας πόλεις νοτιώτερον (ὄρα κατωτ.) μέχρι Περραιβίας (Πρακτ. τ. Ἀρχ. Ἐταιρ. 1914, 196) καὶ περαιτέρω.

ράβδου (μοχλοῦ) ὀπήν, εἰς ἣν ἐνεφύτευον ἕκαστον κλῆμα. Τοῦτο συνέβαινε κυρίως ὅπου τὰ χώματα ἦσαν μαλακά, ὡς ἐνταῦθα. Μόνον ἡ τελευταία φυτευθεῖσα ἄμπελος, ἐν ἣ εὐρέθη τὸ ἀγγεῖον τὸ εἰκονίζον ἐκτύπως τὴν ἄλωσιν τῆς Τροίας, ἔβλαψε τὰ ἐρείπια, ὧν τοὺς ἀργοὺς πλακώδεις λίθους βλέπει τις παρασωρευθέντας. Μεταξὺ τούτων εὐρέθησαν κατ' ἀποστάσεις καὶ ἕξ κύβοι πελεκητοὶ ἕξ ἐρυθροποῦ πώρου τῆς Μπανίτης.

Πανταχοῦ τὰ ἐρείπια εὐρισκόμενα εἰς βάθος 0.75-1.00 μ. δεικνύουσι θεμελίους τοίχους συνήθους πάχους 0.55-0.65 ἕξ ἀργῶν, τὸ πλεῖστον πλακωδῶν λίθων, ὕψ. δὲ μέχρι 0.80 τερματιζομένους ὀριζοντιῶς ἐπάνω. Ὡστε τὰ ὑψηλότερα μέρη τῶν οἰκοδομημάτων ἦσαν ἕξ ὤμων πλίνθων διαλυθεισῶν· ἐντεῦθεν δὲ προέρχεται τὸ καλύπτρον τὰ ἐρείπια στρώμα ὑπομελαίνης ὁμογενοῦς καθαρᾶς καὶ εὐφόρου γῆς. Ἄν τὸ στρώμα τοῦτο ἦτο παχύτερον

Εἰκ. 6. Ἡ ἀκρόπολις ἀπὸ Δ. (δεξιὰ τοῦ Ἀγ. Παντελεήμονος εἰκ. 4). Μεταξὺ τοῦ προσθίου καὶ τοῦ ὀπισθίου μέρους τῆς εἰκόνης σχηματίζεται λαιμὸς καὶ δίοδος ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ ἀντιθέτως.

ἦτοι ἂν αἱ οἰκίαι ἦσαν πολὺ ὑψηλαί, ἴσως εἰς τὸ κατώτερον μέρος αὐτοῦ θὰ διεκρίνοντο αἱ πλίνθοι, ἀλλ' ὡς ἔχουσι τὰ πράγματα, ἡ καλλιέργεια καὶ αἱ ῥίζαι τῶν φυτῶν συνέχεαν καὶ ἠφάνισαν τοὺς διακριτικούς ἀρμούς καὶ τὰς γραμμάς τῶν πλίνθων. Ἄλλ' ἐνιαχοῦ συνήνησα κεκαυμένας πλίνθους τεθραυσμένας καὶ ἠδυνήθημι νὰ μετρήσω πάχ. 0.10, ἐκ δὲ τοῦ πλάτους καὶ τοῦ μήκους ἐσφῆξετο μόνον 0.30×0.30. Ἦσαν δ' ἐντὸς μέ-

λαιναι, τὴν δ' ἐπιφάνειαν ἐρυθραί, κεραμεαῖ, ὥστε κακῶς ἦτοι ἀνεπαρκῶς ὠπτημένοι καὶ ἐπομένως μαλακαὶ καὶ εὐθραστοὶ, ὅτε ἦσαν ὑγραί, ὡς ἐξήγοντο.

Ἡ Ἀκρόπολις. Εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς Ἀκροπόλεως (εἰκ. 6) φαίνονται λείποντα χώματα. Τὸ τεῖχος ἐκλιπὸν, δὲν ἀντικατεστάθη πιθανῶς ὑπὸ ξηροτοίχου ἀναλόγου ὕψους, ὥστε μέρος τῶν χωμάτων ἐξέρρευσε. Φαίνεται δ' ὅτι ἡ φυσικὴ διάπλασις τοῦ ἐδάφους ἦτο βραχώδης ἀνώμαλος καὶ εἶχεν ἰσοπεδωθῆ διὰ τεχνητῆς ἐπιχώσεως, ἥτις ἐν τῷ κέντρῳ κατέλιπεν ὄγκον τοῦ βράχου φανερόν, ἐν ᾧ πέριξ μεταξὺ τοῦ βράχου καὶ τοῦ περιβόλου τὰ χώματα ἦσαν βαθέα. Κατὰ τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν σφίζονται ἀκόμη αἱ στεναὶ τάφροι καὶ τὰ προχώματα πρὸ αὐτῶν, ἅτινα οἱ πολεμήσαντες στρατοὶ κατὰ τὸν μέγαν πόλεμον εἰς τὴν Λύγκον, εἶχον ἀνοίξει καὶ σχηματίσει εἰς ἀνδρομήκας βάθος.

Κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς Ἀκροπόλεως, προέχει λαιμὸς βραχώδης, ἀποστενωθεὶς τεχνητῶς, δι' οὗ συνεδέετο αὕτη πρὸς τὸν ὑψηλὸν κῶνον τῆς Κούλας, καὶ εἶχεν ἔξοδον πρὸς τὸ ὄρος καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, καὶ δὴ πρὸς νότον, ἔνθα πηγὴ ὕδατος, περὶ ἣν εὐρηναὶ συχνὰ καὶ νομίσματα¹. Ἐνδον τοῦ τείχους αὐτοῦ ἀνέσκαψα κρηπίδωμα ἐκ λογάδων λίθων,

¹ Τὰ νομίσματα ἐρρίπτοντο προφανῶς ὡς θυσίαι εἰς τὴν κρήνην, ὡς ἐγένετο ἐν Ὠρωπῷ (Παυσ. 1, 34, 4) καὶ γενικῶς

ἐν τῷ ἑλληνικῷ, τῷ ῥωμαϊκῷ καὶ Γαλατικῷ κόσμῳ, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Σβορώνος ἐν Διεθν. ἐφημ. τῆς νομισματ.

ἐφ' ὧν δύο ὀγκόλιθοι εἰργασμένοι ἀδρῶς ὡς κύβοι (α, $1.00 \times 0.67 \times 0.35$. β, $0.57 \times 0.55 \times 0.50$ ἑλλιπής). Δὲν ἠδυνήθηεν νὰ καθορίσω δι' εὐρείας σκαφῆς, ἂν πρόκειται κρηπίδωμα ναοῦ τινος ἢ ἄλλου κατασκευάσματος. Τὸ κρηπίδωμα σφῆζει ἀπὸ Β. πρὸς Ν. μίαν πλευρὰν εἰς μῆκ. 7.50 καὶ ἀτελὲς πλ. 3,00 μ., κάμπτεται δὲ ἐπὶ μικρὸν κατὰ τὸν νότον εἰς γωνίαν πρὸς Δ.

Κατὰ τὸ κέντρον τῆς Ἀκροπόλεως ἐπὶ ἐξέχοντος βράχου προγενέστεροί μου σκαφεῖς, θησαυροθῆραι τοῦρκοι πιθανῶς, ἤνοιξαν ὄρυγμα ὑπάρχον ἐν τῷ βράχῳ καὶ κατέλιπον πέριξ χώματα καὶ λίθους καὶ κεράμους, ὧν τινα δηλοῦσιν ἀσβεστόκτιστόν τι κτίσμα ἐνταῦθα, ἴσως ἐκκλησιδίον τι χριστιανικὸν διάδοχον παλαιότερου ἱεροῦ πιθανῶς, ἀφ' οὗ πολλὰ θραύσματα κεράμων ἦσαν ἀρχαίου ἑλληνικοῦ σχήματος. Ἐπειδὴ αἱ δοκιμαί μου ἐστοχάζοντο ἀθίκτων σημείων, ἔσκαψα παραπλεύρως πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἀπεκάλυψα τοῖχον ἐκ λογάδων λίθων, βαίνοντα ἀπ' Α. πρὸς Δ. μῆκ. 3.50, πλ. 0.90 καὶ ὕψ. 0.30 μ. Τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον αὐτοῦ ἐπεκάθητο ἐπὶ πίθου μεγάλου ἐντὸς σκληροτάτων χωμάτων ἐντεθειμένου καὶ ἐστερημένου τὸ ἄνω μέρος, ἀποκοπὴν κατὰ τὴν κτίσιν τοῦ θεμελίου. Ὡστε ὁ πίθος εἶνε παλαιότερος τοῦ θεμελίου. Παρ' αὐτὸν πρὸς βορρᾶν ἕτερος ὁμοῖος ἐστερημένος καὶ οὗτος τὸ ἄνω μέρος, οὗ τεμάχια ἦσαν ἐντὸς μετ' ὀστράκων ἄλλων μικροτέρων ἀγγείων. Ἄπαντα ἔφερον ἐπίζημα ἐντὸς ἐκ λιπαρᾶς οὐσίας, ὡς ἐφαίνετο. Εὐρέθησαν ἐντὸς καὶ τεμάχια εὐθρύπτου μαρμάρου ἐσχηματισμένου οἰονεὶ διὰ γλυφῶν ἐν μορφῇ πτυχῶν. Ὅμοια τεμάχια μαρμάρου τριβόμενα ὡς ἄλλας εὐρέθησαν καὶ πέριξ ἐν τοῖς χώμασι.

Εἰς ἀπόστασιν 1.65 ἀπὸ τοῦ τοίχου τούτου πρὸς βορρᾶν ἦτο παράλληλος τοῖχος, οὗτινος σφῆζονται τρεῖς λίθοι πῶροι τῆς Μπανίτσης ἐρυθρωποὶ εἰργασμένοι τετραγώνως καὶ κείμενοι ἐν δευτέρᾳ τοῦλάχιστον χρήσει: εἶνε ἀνίσου πάχους, ὁ δὲ στενότερος ἔχει κοιλότητα κατὰ τὴν πρὸς νότον βλέπουσαν πλευρὰν ὡς εἰ ἦτο ποτε οὐδὸς θύρας καὶ ἡ ὑποκάτω δὲ πλευρὰ ἦτο ποτε ἐν ἄλλῃ θέσει ἄλλως χρήσιμος.

Προφανῶς οἱ πίθοι ἀντιπροσωπεύουσιν ἐνταῦθα τὴν παλαιὰν κατάστασιν, ὡς δηλοῦσι καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς εὐρεθέντα ὀστρακα καὶ πυξίδιον μετ' ἐρυθρωποῦ βερνικίου εὐρεθὲν ὑπὸ τὸν βόρειον τοῖχον ἐντὸς τῶν σκληρῶν χωμάτων παρὰ τὸν βόρειον πίθον (ὄρα τὸν κατάλογον τῶν ἀγγείων ἀριθ. 48).

Ἄλλὰ παρὰ τὸ κρηπίδωμα εὐρέθησαν καὶ δύο τεμάχια μελαμβραφῆ δι' ἀρίστου ἑλληνικοῦ βερνικίου, ἀνακτέα ἴσως μέχρι τοῦ 5^{ου} αἰ. π. Χρ. Τὸ ἐν εἶνε λαβὴ κύλικος πιθανῶς, τὸ δ' ἕτερον πυθμῆν.

Τοιαῦτα σποραδικὰ τεμάχια εὔρον καὶ ἀλλαχοῦ τῶν ἀποπειρατικῶν τούτων σκαφῶν ἐὰν δὲ μεθοδικῆ ἔρευνα ἐνισχύσῃ τὴν μαρτυρίαν αὐτῶν, θὰ ἀποδειχθῇ ἀναμφισβήτητον, ἐκεῖνο, ὅπερ ἀπὸ τοῦδε δύνатаί τις νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι δηλ. ἂν τὰ σκευὴ τῶν οἰκιῶν τῆς πυρποληθείσης πόλεως δηλοῦσι τὸν χρόνον, καθ' ὃν ἐγένετο ἡ πυρπόλησις, ἡ πόλις ὁμοῦ δὲν εἶνε πιθανόν, ὅτι ἅμα κτισθεῖσα ἐκάη: πρέπει νὰ εἶχε ζῆσει ἱκανὸν χρόνον πρότερον, τὸ

ἀρχαιολογίας IX 1906 σελ. 2-11. Καὶ ἐγὼ δὲ εὔρον νομίσματα ἐν τοῖς ἐρεπίοις ἀπεξηραμένης κρήνης ἐν Σαλαμῖνι εἰς τὴν νοτιὰν πλευρὰν τῆς χερσονήσου Πούντας παρὰ τὸν λιμένα τοῦ Ἀμπελακίου. Ἐπειδὴ ὁ τόπος ἐκεῖ εἶνε ἀνυδροσ, φαίνεται ὅτι ἡ κρήνη ἐτρέφετο ὑπὸ τινος τῶν πολλῶν δεξα-

μενῶν τῆς αὐτόθι πόλεως. Περὶ τῆς ἀναθέσεως νομισμάτων εἰς κρήνας ὄρα καὶ Saria ἐν XVI Bericht der Römisch-germanischen Commission 1925-6 σελ. 92. Καροῦζος-Karo, Archäol. Anzeiger 1932 σ. 131.

δὲ παλαιότερον χρονικὸν σημεῖον τῆς ζωῆς αὐτῆς δηλοῦσι τὰ σποραδικὰ εὐρήματα, ἅτινα ἐκ τῶν ἀλλεπαλλήλων μεταβολῶν περιεσώθησαν ἐν τοῖς χώμασι καὶ τοῖς ἐρειπίοις. Ἀρχαῖα λείψανα φαίνονται ὄστρακά τινα ἄχροα χειροποίητα καὶ δύο γεωμετρικὰ ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ Μπουμποῦστι «προϊστορικά». Ὑπολείπεται ὁμως νὰ εὐρεθῇ πόσος χρόνος χωρίζει τὰ «προϊστορικά» ταῦτα ἀπὸ τῶν μελαμβραφῶν, ἵνα νοήσωμεν, ἂν ἀπὸ τῶν «προϊστορικῶν» χρόνων ἔμεινεν ὁ λόφος ἀκατοικήτος μέχρι τῆς ἀνακατοικήσεως αὐτοῦ, ἣν ἔτερμάτισεν ἡ πυρκαϊά. Ἀλλὰ θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὅτι ἐγείρεται ὑπόνοια μήπως τὰ «προϊστορικά» ἐξηκολούθουν κατασκευαζόμενα μέχρι τοῦ α' αἰ. π. Χρ. (ὄρα κατωτέρω τὸν κατάλογον τῶν εὐρεθέντων ἀγγείων ὑπὸ τὸν τίτλον «προϊστορικά»)¹.

Ἐν τοῖς χώμασι τῆς σκαφῆς τοῦ κρηπιδώματος εὐρέθη καὶ πόρπη χαλκῆ μετ' ἀνθεμίου ὡς κοσμήματος (ὄρα κατωτέρω κατάλογον χαλκῶν ἀριθ. 6), ἀλλ' αὕτη δύναται νὰ ἀνήκη εἰς τὸν χρόνον τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως.

Περὶ τῆς σκαφῆς ταύτης ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως πρβλ. καὶ Πρακτ. Ἀρχ. Ἐτ. 1930, 74 ἐξ.

Τὰ ἐρείπια. Παραλείπων τὴν ἀρίθμησιν καὶ ἄλλων στενῶν σκαμμάτων, καθ' ἃ εὗρον τοίχους καὶ κεράμους καὶ πανταχοῦ πολλοὺς πίθους, ὧν εἷς ἔχει ἐπὶ τοῦ δισκοειδοῦς πηλίνου κυκλικοῦ καλύμματος τὸ γράμμα Π ἐπὶ μαλακοῦ τοῦ πηλοῦ χαρακτὸν, ἔρχομαι εἰς σκαφὴν γενομένην εἰς τὸ πρὸς τὴν νῦν πόλιν χαμηλότερον ἐπίπεδον (*εἰκ. 4* καὶ *5*)².

Ἐνταῦθα ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὑπὸ τοῦ δήμου Φλωρίνης ἀγορασθέντος ἀγροῦ ἀνεσκάφηται νία ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν, ἀπεκαλύφθησαν δὲ ἐρείπια οἰκιῶν συνεχῆ εἰς βάθος 0.50-1.30 μ. Ἀβαθέστερον εὐρέθησαν τὰ ἐρείπια τοῦ νοτίου μέρους, ἐπειδὴ ἐκεῖ ὁ ἀγρὸς εἶνε ἀνάτη, τὰ δὲ χώματα κατέρρευσαν πρὸς τὸ ταπεινότερον βόρειον μέρος. Ἐνεκα τῆς ἀπογυμνώσεως τοῦ νοτίου μέρους ἔπαθον ὑπὸ τῆς καλλιεργείας ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ τὰ τε ἐρείπια καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς σκεύη. Διὰ τοῦτο κατὰ τὸ βόρειον μέρος καὶ αὐτὰ τὰ ἐπιπόλαια χώματα ἀκόμη ἐνεῖχον θραύσματα ἀγγείων, ἅτινα ἔδει νὰ κείνται νοτιώτερον ἐντὸς τῶν οἰκιῶν βαθέως.

Ὅλοκλήρους οἰκίας δὲν εἶχεν ἀποκαλύψει ἀκόμη ἡ ἀνασκαφή, τῷ 1931, ἀλλ' ὅσα μόνον μέρη εὐρέθησαν ἐν τῇ σκαφεῖσι ταινία³.

Δημοσιεύω ἐνταῦθα τὸ νέον σχέδιον τῶν ἐρειπίων (*εἰκ. 7*). καὶ καθορίζω τὰ ἐν αὐτοῖς εὐρεθέντα ἀντικείμενα κατὰ τὰ Πρακτικὰ τοῦ 1931, 56 ἐξ. Περὶ τῶν νέων εὐρημάτων θὰ δημοσιεύσω τὴν ἔκθεσιν τοῦ ἐπιμελητοῦ κ. Μπακαλάκη ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τοῦ 1933, ἐπειδὴ εἰς αὐτὸν ὡς βοηθὸν μου ἀνέθηκα τὴν ἐποπτείαν τῆς σκαφῆς τοῦ θέρους τοῦ 1933, περιλαμβανομένης ἐν τῷ σχεδίῳ.

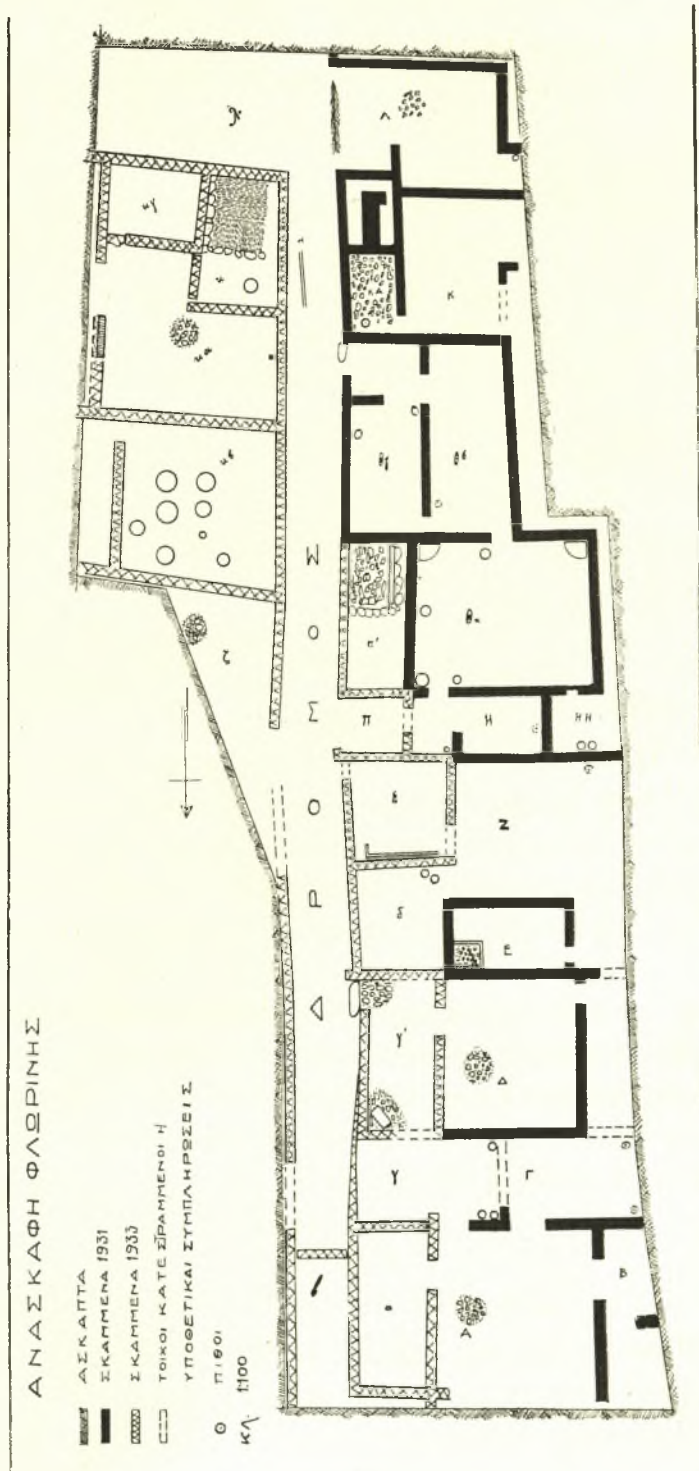
1 Περὶ τῶν γραπτῶν πρβλ. τὰ τοῦ Ἀλιάκμονος (Μπουμποῦστι νῦν Πλατανιά) Heurtley, ἐν Annual of the Brit. School, Athens 1926-7 σ. 165, Πρακτ. τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 4, 1929, 61 καὶ Α Ε. 1927-8 σ. 215. Ὁ Béquignon (BCH 1932 σ. 169) εὗρεν ἀνάλογα ἐν Κτοῦρι τῆς Θεσσαλίας εἰς στρώματα τελευταῖα μυκηναϊκὰ ἢ πρωτογεωμετρικὰ. Θὰ ἦσαν τὰ κατὰ παράδοσιν γεωμετρικὰ κοσμήματα, ἅτινα συναπεκόμισαν ἐκ τῶν βορείων τούτων χωρῶν τὰ Ἑλλ. φύλα, ὅτε κατέβησαν εἰς Ἑλλάδα: ὄρα Persson ἐν Bull. de la société royale des lettres de Lund 1924-5 fasc. 2, σελ. 93

καὶ πρβλ. Myres, Journ. of the Brit. Anthropol. Inst. 1933, 300 ἐξ. — Περὶ τῶν ἀπλῶν χειροποιήτων, ἅτινα ἦσαν ἐν χρήσει κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς καταστροφῆς, ἀναφέρω τὴν ὑπόνοιαν τοῦ Μαρινάτου, μήπως ταῦτα κατασκευάζοντο κατὰ παράδοσιν ὑπὸ τῶν χωρικῶν καὶ μάλιστα τῶν γυναικῶν ἐν τῷ οἴκῳ. Τὰ ὄστρακα ταῦτα ὄρα κατωτ. ἐν τοῖς ἀγγείοις μετὰ τὸν ἀριθ. 70.

2 Πρβλ. Πρακτ. τ. Ἀρχ. Ἐτ. 1932 σ. 55 ἐξ.

3 Ἡ ἀνασκαφὴ προήχθη κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1933 δαπάνη τοῦ δήμου Φλωρίνης.

Ὁ χώρος Α, εἶνε αὐτὴ οἰκία, εἰς ἣν ἀνήκουσι τὰ δωμάτια Β, Β^α, Γ προσετὰ ἐκ τῆς αὐτῆς Α. Ἐν τῇ αὐτῇ τὸ βαθύτερον χῶμα πεπατημένον καὶ ἐπ' αὐτοῦ μέλανα ἢ ἐρυθροπὰ χῶματα, τεμάχια πλίνθων, ἀνθρακες, ὄστρακα. Πρὸς ἀνατολ. ἀπὸ κροτον κεκαυμένον μέρος, ἐν μέρει ἐστρωμένον δι' ὄστράκων, εἶνε βεβαίως ἐστία πυρᾶς. Ἐπ' αὐτῆς τμήμα σιδηροῦ ὀβελοῦ. Ἄλλος ὀβελὸς περαιτέρω ἀκέραιος μετὰ λαβῆς πεπλατυσμένης, αἰχμῆς δ' ἐλαφρῶς πλατείας, ἵσως ἵνα μὴ ἀποπίπτωσι τὰ κρέατα ἢ ἵνα μὴ ὁ ὀβελὸς ἐκφεύγῃ τοῦ κραυτοῦ κατὰ τὴν ὀπτησιν. Ἀνθρακὲς τινες εἶνε ἐκ ξύλων λεπτοκαρυᾶς, ἣτις φύεται καὶ νῦν περίξ ἀγρία. Πολλὰ ἀγγεῖα κοινὰ ἢ μελαμβαφῆ (κυρίως κύλικες μετ' ἐντύπων ἀστεροειδῶν κοσμημάτων καὶ ἀνθεμίων ἐντὸς) ἢ ἐρυθρὰ στιλπνά τινα. Εὐρέθησαν προσέτι δύο αἰχμαὶ δοράτων σιδηραῖ, μία μάχαιρα, ἐν χαλκοῦν κοχλιάριον, χαλκοῦν ῥωμαϊκὸν πιθανῶς νόμισμα ἐντελῶς κατεστραμμένον, ἄκρα κέρατος ἐλάφου προιονισμένα καὶ τεμάχια πηλίνου προσώπου Σειληνοῦ (;). Τὰ ὑπὸ τὸ δάπεδον χῶματα δὲν ἠρεννήθησαν οὐδ' ἐσκάφη τὸ ὑπόλοιπον μέρος τοῦ ἰσοπέδου τούτου τῆς πόλεως πρὸς βορρᾶν μέχρι τῆς αὐτόθι πιθανῆς γραμμῆς τοῦ τείχους εἰς τὸ χεῖλος τοῦ λόφου περὶ τὰ 3 1/2 μ. βορείως τοῦ ἄκρου τῶν χώρων Α καὶ Β^α.

Εἰκ. 7. Κάτοπις τῶν ἀνεοκαμμένων κτιομάτων τῆς ἀρχαίας πόλεως Ἡρακλείας παρὰ τὴν Φλώριναν.

Εἰς τὸν χώρον Α καὶ Β^α εὐρέθησαν ὡσαύτως ὄστρακα μελαμβαφῆ, καὶ τινα μετ' ἐκτύπων πολεμιστῶν καὶ μέρη πηλίνου προσώπου (τοῦ αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ Α;).

Εἰς τὸν *χωρὸν Γ* ἐπὶ τοῦ ἀνθρακούχου καὶ κεκαυμένου δαπέδου ὄστρακα κοινὰ καὶ μελαμβραφῆ ὡς ἐν τῷ Α. Φωλεὰ 55 ἀστραγάλων προβάτων ἢ αἰγῶν (τινὲς τετριμμένοι τὰς ἔξοχὰς πρὸς ἐπιπέδωσιν, ὡς γίνεται καὶ σήμερον ἐν Μακεδονίᾳ ὑπὸ τῶν ἀστραγαλιζόντων παίδων), ἄλλοι τινὲς περαιτέρω σποράδην, τεμάχιον πίσης, χαλκοῦν νόμισμα Φιλίππου τοῦ 5^{ου} (ὀλίγον ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου εὑρεθὲν τοῦτο ἐν τοῖς χώμασι). Πέντε τεθραυσμένοι πίθοι παρὰ τοὺς τοίχους (τῶν 4 οἱ πυθμένες δὲν ἐθίχθησαν).

Εἰς τὸν *χωρὸν Δ*, ὅστις φαίνεται αὐτὴ ἄλλης οἰκίας συνεχομένης, εὑρηται ἄλλη ἐστία ἐστρωμένη δι' ὄστράκων καὶ κεράμων καὶ ἐσκληρυμμένη ὑπὸ τοῦ πυρός. Βορείως αὐτῆς δοκὸς ἀπηνθρακωμένη ἴσως ἐκ θύρας τινὸς ἀνοιγομένης πρὸς ἀνατολὰς (ὁ αὐτόθι τοῖχος δὲν ἦτο ἐντελῶς ἀποκεκαλυμμένος κατὰ τὰ δύο πρόσωπα ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ ΠΑΕ). Πολλοὶ ἤλοι εὑρέθησαν, ὧν ἄλλοι μὲν στρογγυλοκέφαλοι, ἄλλοι δ' ἀτεχνότεροι, ἔχοντες ἀντὶ κεφαλῆς τοιαύτης κεκαμμένον τὸ ἄνω ἄκρον πρὸς ἐν σημεῖον διὰ σφυρηλατήσεως. Ἐπειδὴ πανταχοῦ εὑρέθησαν ἤλοι, θὰ ἠδύναντο νὰ διακριθῶσιν αἱ οἰκίαι καὶ ἐκ τοῦ σχήματος τῶν ἤλων, οὓς προετίμων, ἀλλὰ δυστυχῶς ἀνεμείχθησαν. Μόνον εἰς Η καὶ ΗΗ εἶνε ἠκριβωμένον, ὅτι οἱ ἤλοι ἦσαν στρογγυλοκέφαλοι. Δύο λίθινα καλύμματα πίθων εὑρέθησαν ἄνευ πίθων. Προσέτι δὲ ὄστρακα σκύφων μετ' ἐκτύπων κοσμημάτων, μελαίνων κυλίκων ὡς ἐν Α, Β, τεμάχια πίσης, τεμάχια ὑαλίνων ἀγγείων ὀλίγα, ἀγνῦθες πρὸς τὸ Ε.

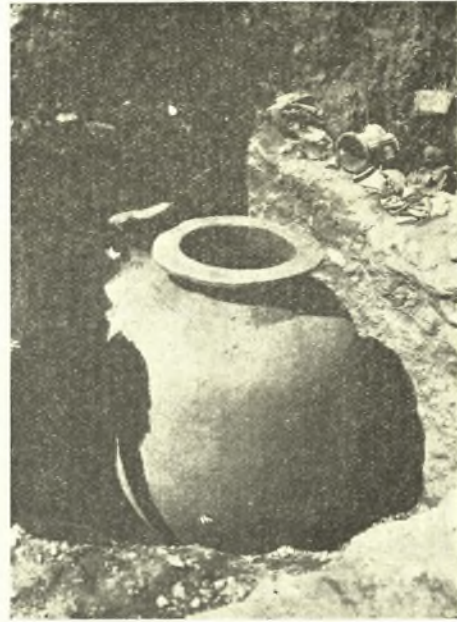
Εἰς τὸν *χωρὸν Ε* ἐν τῷ σχεδίῳ τῶν ΠΑΕ ὁ ἀπὸ νότου εἰσερχόμενος τοῖχος λείπει εἰς τὰ σχέδια τοῦ ἡμερολογίου μου καὶ ἐβεβαιώθη, ὅτι τὸ σχέδιον παρηρμήνευσε λίθους τινὰς ἀποτεθέντας αὐτόθι. Ἡ βορειανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου τούτου εἶνε ἐσχηματισμένη ὡς ἐστία διὰ τοιχαρίου καὶ ἀνυψώσεως τοῦ χώρου διὰ χειροπληθῶν λίθων. Ἐστίαν τοιαύτην ἐν τῇ γωνίᾳ δωματίου εὔρον καὶ παρὰ τὰς Ἀθήνας εἰς οἰκίαν τοῦ 5^{ου} π. Χ. ἐν Παιανίᾳ (παρὰ τὸ Λιόπεσι). Καὶ εἰς τὸ Ε εὑρέθησαν ὀλίγα ὑάλινα ὄστρακα, ἀλλ' ἐλάχιστα πήλινα.

Κατὰ τὸν *χωρὸν Ζ* ἐπιπολαίως εὑρέθη μεταγενέστερον τοιχάριον ἀποτελούμενον ἐκ μιᾶς σειρᾶς λίθων κατὰ πλάτος καὶ μῆκος. Ὡς ἄλογον καὶ ἄσχετον πρὸς τὰ βαθύτερον κείμενα ἐρείπια διελύθη. Παρὰ τὸν μεσότοιχον πρὸς τὸ Ε εὔρον ἱκανὰ ἀγγεῖα, ὧν μία λάγνος (πρβλ. Leroux, Lagynos N° 125). Προσέτι εὔρον ὄστρακα ὑάλινα ὀλίγα, στρῶμα παχὺ ἀχνῶδες οἰνοεὶ ἀλεύρου κεκαυμένου, ἓνα φασιόλον κεκαυμένον, χειροποίητον μικρὸν ἀγγεῖον πλήρες τέφρας τινός, ἤλους καὶ ἓνα πίθον.

Εἰς τὸν *χωρὸν Η*, ὅστις μετὰ τοῦ ΗΗ καὶ Θ^α ἀποτελεῖ συγκρότημα ὡς μία οἰκία, εὑρέθησαν πολλὰ ὀστᾶ ζῶων (προβάτων, χοίρων) ἐκ τροφῶν, δύο μαχαίρια, μία ἀξίνη ἀμφίστομος (ἐν στόμα πρὸς σκαφήν, ἐν πρὸς κοπήν), μία σιδηρᾶ βαλανοδόκη (τὸ εἰς τὴν παραστάδα τῆς θύρας μέρος τοῦ κλειθροῦ, εἰς ὃ εἰσέρχεται ὁ σύρτης, ὅταν ἡ θύρα εἶνε κλειστή), πολλοὶ ἤλοι στρογγυλοκέφαλοι, μία κλείς, μία ξύστρα ζύμης, μέγα πλῆθος ὄστράκων ἀγγείων κοινῶν, σκύφων μετ' ἐκτύπων κοσμημάτων, ἑνὸς μετὰ πλειόνων εἰκόνων συνουσίας (ἀριθ. 63) καὶ ὁ μικρὸς ἀρχαῖζων χαλκοῦς Ἑρμῆς τετραγώνου ἐργασίας.

Εἰς τὸν χώρον *ΗΗ* εὐρέθη ὀστεῖνον κόσμημα πλακῶδες διὰ ῥόμβων καὶ τριγώνων ἐσχηματισμένον (ἴσως ἐπικάλυμμα λαβῆς τινος), λαβὴ μαχαιρίου (ὄρα κατωτ. *σιδηρᾶ* ἀριθ. 9), μία κλείς. Δύο μεγάλοι πίθοι ἀκέραιοι ἦσαν κατορωρυγμένοι ἱκανῶς εἰς τὸ ἔδαφος. Τούτων ὁ εἰς ἐξήχθη καὶ μετεκομίσθη εἰς τὸ γυμνάσιον τῆς πόλεως (*εἰκ. 8*). Ἐντὸς δὲ τῶν χωμάτων, ἐν οἷς ἦτο κεχωσμένος, εὐρέθησαν δύο λίθινα ἐργαλεῖα νεολιθικά, τὸ μὲν πέλεκυς πρασινωπός, τὸ δὲ ὡς σφῦρα ἐπὶ θάτερα ὑπομέλανος λίθου.

Εἰς τὸν χώρον *Θ^α*, ὅστις φαίνεται ὡς αὐλὴ τῆς οἰκίας, ὑπάρχει ἀνὰ εἰς μῦλος ἐστερεωμένος εἰς ὕψος ὁ μὲν εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν ὁ δὲ εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν, εὐρέθησαν δὲ καὶ τῶν ἐλευθέρως χειροκινήτων ἐπιμυλίων μέρη. Ὁ μεσότοιχος πρὸς τὸ *Θ^β* πεπτωκός. Οἱ παρὰ τὴν θύραν τοῦ *Η* πίθοι ἴσως ἐδέχοντο τὸ ὑέτιον ὕδωρ τῆς στέγης αὐτοῦ ὡς καὶ ὁ παρὰ τὴν θύραν τῆς αὐλῆς, πρὸς τὸ *Θ^β*, τὸ ὕδωρ τοῦ αὐλείου προπύλου. Ἐνταῦθα εὐρέθη τῆς θύρας ἡ βαλανοδόκη. Ἐνδοτέρω δὲ πλαγγόνος μέσον σῶμα, τεμάχια μαρμαρίνης λεκανίδος εὐθρύπτου ὡς ἄλας, ἐπειδὴ τὸ ἐγχώριον μάρμαρον τοῦτο φθίρειται οὕτω (ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως εἶδομεν θραύσματα εὐθρυπτα ὡσεὶ ἐκ συντριβέντος ἀγάλματος ἀυλακώδη, ἀλλὰ οὐδεὶς δύναται νὰ βεβαιώσῃ ἂν εἶνε αἱ αὐλακες χρόνιαι διαβρώσεις ἢ λαξεύσεις). Εὐρέθη ἐπίσης ἐνταῦθα ἀργυροῦν ἐνώτιον ἀποτελούμενον ἐκ φολίδος κεκοσμημένης ἐπὶ θάτερα συρματερῶς (*filigran*) διὰ κεραυνοῦ. Παρὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν σιδηροῦν κλαδευτήριον εἰς τρία τεμάχια.

Εἰκ. 8.

Ὁ ἕτερος πίθος τῶν ἐν τῷ δωματίῳ *ΗΗ*.

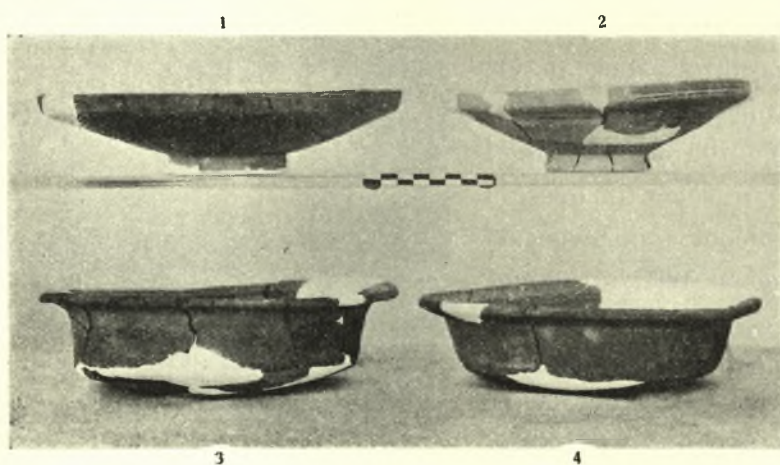
Εἰς τὸν χώρον *Θ^β* εὐρέθησαν τεμάχια μυλοπετρῶν, δύο κοινὰ μετρίου μεγέθους ὕδρῳι δῖωτοι βεβλαμμένοι ὀλιγώτερον τοῦ συνήθους. Φαίνεται, ὅτι ἐδῶ ἦτο αὐλὴ καὶ δὲν κατέπεσον ἀποτόμως βάρη κατὰ τὴν πυρκαϊάν τῆς πόλεως. Ὁ σημειούμενος πίθος ἦτο διερρηγμένος καὶ ἐστερεωμένος μολύβδῳ, ὡς εἶνε γνωστὸν καὶ ἐκ τῆς νοτίου Ἑλλάδος, ὥστε δὲν ἐχρησίμευε πρὸς φύλαξιν ὕγρου τινος.

Εἰς τὸν χώρον *Θ^γ* πολλὰ ἀγγεῖα κοινά, πολλαὶ ἀγνῦθες καὶ τεμάχια μυλοπετρῶν. Ὁ πρὸς ἀνατολὰς πίθος περιεῖχε κεκαυμένον σίτον μετὰ βρίζης (μέρος ἐκομίσθη εἰς Ἀθήνας, μέρος ἔμεινεν εἰς τὸ Γυμνάσιον Φλωρίνης).

Εἰς τὸν χώρον *Ι* εὐρέθη στόμιον πίθου φέρον τὴν σφραγίδα ΠΑΡΑΜΟΝΟΥ· τοῦτο τὸ ὄνομα ἦτο καὶ ἐν Μακεδονίᾳ εὔχρηστον (πρβλ. Παρμενίων Hoffmann Die Makedonen 194 Δήμητρα III σ. 65, 78 κ. ἀ. Ἀθηνᾶ 1913, 477 1900 σ. 70 ἐξ. — περὶ «παραμονῆς» δούλων — J. H. St. 33, σ. 321. Ἀρχ. Δελτ. 1923, 226), χαλκῆ ἀρύταινα, σιδηρᾶ ξύστρα ζύμης, μακρὸν κοχλιάριον ὡς ἱατρικῆς χρήσεως καὶ πόρπη χαλκῆ.

Εἰς τὸν χώρον Κ πλὴν ἀγγείων εὐρέθησαν ἀμφιπέλεκκον σιδηροῦν, λόγχη καὶ ῥαβδῶδες τι χονδρὸν σιδηροῦν εἰς τεμάχια.

Εἰς τὸν χώρον Κ^α ὑπάρχει ψηφιδωτὸν δάπεδον ἀδρὸν διὰ ποταμίων χαλίκων ἐν κοινῷ πληθῶ, εὐδιάλυτον, καὶ ἐν αὐτῷ κεχωσμένος πίθος. Πιστεύω, ὅτι ὁ χώρος οὗτος, προσιτὸς ἐκ τοῦ Κ διὰ θυρίδος, θὰ ἦτο ἐστεγασμένος. Ὅπισθεν τοῦ χώρου τούτου πρὸς νότον εἶνε ἴσου πλάτους συνέχεια διηρημένη διὰ τοιχαρίου γωνιώδους οὕτως, ὥστε, ἂν δὲν ἦτο ἀπόπατος, μόνον ὡς βᾶσις κλίμακος καμπτομένης ἐρμηνεύεται, νομίζω. Ἄν ἔχω δίκαιον, τότε τὸ οἰκίδιον τοῦτο εἶχεν ἄνω ὄροφον. Ἡ κλίμαξ θὰ ἦτο πλάτους ἀναλόγου πρὸς τὸ μεταξὺ Κ καὶ Κ^α θύρωμα. Ὁ βίος λοιπὸν ἦτο πενιχρός, τὰ σκευὴ μικρά, τὰ ἀνοίγματα τῆς συγκοινωνίας ἀνάλογα. Ὀλίγα ὄστρακα εἰς τὰ ἀβαθῆ χώματα.

Εἰκ. 9. Ἀγγεῖα ἐξ Ἡρακλείας (Φλωρίνης) τῆς Λυγκηστικῆς.

Εἰς τὸν χώρον Α, ἐπίσης ἀβαθῆ καὶ τεταραγμένον, εὐρέθη πυρᾶ, οἷα εἰς τὸ Α καὶ Δ. Τὰ ὄστρακα πίθων καὶ ἀγγείων κεκινημένα καὶ ἔλλιπῆ.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐξετάσεως δύνανται μὲν νὰ διακριθῶσιν μετὰ πιθανότητός τινος οἰκίαι τινὲς ὡς 1) ἢ Α, Β, Β^α, Γ 2) ἢ Η, ΗΗ, Θ^α, ἀλλὰ ὁδὸς

οὐδεμία, ἐκτὸς ἂν εἶναι διάβασίς τις τὸ ἀνοίγμα μεταξὺ Θ^α καὶ Θβ Θγ, ἀδοκίμως, εἰς ἐμὲ τουλάχιστον, στενή, ἀλλ' ἀκριβῶς διὰ τοῦτο διδακτικῆ.

Ἡ ἀνασκαφὴ διηυκρίνησε τὰ πράγματα, ὡς δεικνύει νῦν τὸ σχέδιον καὶ ὡς θὰ ἴδῃ τις εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχ. Ἐταιρ. 1933.

Ἐκ τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν ὄστράκων ἐκομίσθησαν τὰ πλεῖστα εἰς Ἀθήνας, κιβώτια δέ τινα πλήρη ὄστράκων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων παρέμειναν ἐν τῷ Γυμνασίῳ Φλωρίνης. Ἐκ τῶν εἰς Ἀθήνας κομισθέντων συνεκολλήθησαν ὀλίγα σχετικῶς ἀγγεῖα, ἅτινα περιγράψω κατωτέρω.

Ἀγγεῖα πήλινα. 1. (εἰκ. 9, 1). Κύλιξ ἀπλᾶς πηλοῦ ὠχρεοῦρου, βαφῆς ὑδαροῦς, ἐνιαχοῦ μελανθείσης ὑπὸ τῆς πυρκαϊᾶς κατὰ θραύσματα. Διαμ. χειλέων 0.228. Ὑψ. ποδὸς περ. 0.001, διάμ. 0.08. Ἐντὸς περὶ τὸ κέντρον τρεῖς συγκεντρικοὶ κύκλοι αὐλακώδεις. Ἐντὸς τῶν δύο μειζόνων βραχεῖαι γραμμαὶ ἔντυποι ὁμόροποι κατὰ συστήματα περιφερικὰ διαμέτρου ἀεὶ μείζονος. Πρβλ. κατωτέρω εὐρήματα Ἐρατύρας ἀριθ. 1-3.

2. (εἰκ. 9, 2). Ὅμοια τὸν πηλὸν καὶ τὴν βαφήν. Διάμ. χειλέων 0.027, ποδὸς 0.07. Ἐντὸς περὶ τὸ κέντρον δύο συγκεντρικοὶ κύκλοι. Ἐν τῷ ἔσω τέσσαρα ἔντυπα φύλλα πτέριδος ἀκτι-

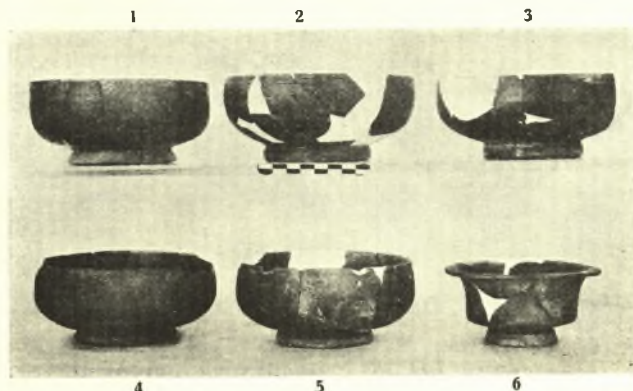
νοειδῶς διατεταγμένα περὶ τὸ κέντρον. Μεταξὺ τῶν δύο κύκλων 4 ἢ 5 συνεχῆ συστήματα ὁμορρόπων μικρῶν γραμμῶν. Πρβλ. Ἐρατύρας 1-3.

3. Ὅμοια πηλοῦ σκοτεινόχρου· ἡ βαφή καλύπτει τὸ ἐντὸς καὶ ἔξω περὶ τὸ χεῖλος καὶ μικρὸν κατωτέρω, χυνομένη ἐνιαχοῦ ἀμόρφως. Ἐντὸς τρεῖς αὐλακες κυκλικοὶ συγκεντρικοί· μεταξὺ τῶν δύο ἐσωτέρων ἕξ ἀνθέμια ἔντυπα. Διάμ. χειλέων 0.022, ποδὸς 0.072.

4. Ὅμοια. Βαφή μέλαινα καλή. Ἐντὸς τρεῖς κυκλικοὶ αὐλακες συγκεντρικοί. Περὶ τὸν ἐσώτατον πέντε ἔντυπα ἀνθέμια, μεταξὺ τῶν ἑξωτερῶν ἔντεχνοι ὁμόρροποι πυκναὶ γραμμαὶ ἀκτινοειδῶς, τὸ χρῶμα τῆς ἀλοιφῆς ὑπωχρον. Διάμ. χειλέων (κατακορύφως ἀναστρεφομένων) 0.277, τοῦ ποδὸς 0.075.

5. Ὅμοια. Ἡ βαφή ὡς εἰς τὴν προηγουμένην. Ἐντὸς ὁμοία διακόσμησις, ἀλλ' ὄχι τόσον ἔντεχνος καὶ λεπτή, οὔτε ὑπωχρος ὁ κεντρικὸς χῶρος. Διάμ. χειλέων 0.22 τοῦ ποδὸς 0.067.

6. Ὅμοια. Ἡ ἀλοιφή ἐπίσης ὁμοία, ἀλλὰ καλύπτει καὶ πᾶσαν τὴν ἔξω ἐπιφάνειαν. Ἐντὸς ὑπωχρος ἢ ὑπέρυθρος ὁ κεντρικὸς χῶρος, ἔνθα τέσσαρες συγκεντρικοὶ αὐλακες. Μεταξὺ τῶν ἐσωτάτων πέντε ἔντυπα ἀνθέμια, τὸ δὲ μέχρι τοῦ ἑξωτάτου κύκλου μέρος διὰ γραμμῶν λεπτῶν πυκνῶν πρὸς τὰ ἔξω παχυνομένων καὶ ἀκτινοειδῶς διατεταγμένων. Διάμετρος χειλέων 0.217, τοῦ ποδὸς 0.066.

Εἰκ. 10. Ἀγγεῖα ἐξ Ἡρακλείας (Φλωρίνης) τῆς Λυγκηστῆς.

7. Ὅμοια ἀλλὰ μικροτέρα καὶ βαθύτερα. Μέλαινα πανταχοῦ βαφή. Ἐντὸς τρεῖς συγκεντρικοὶ αὐλακες. Μεταξὺ τῶν δύο ἐσωτάτων πέντε ἔντυπα ἀνθέμια, μεταξὺ τῶν ἑξωτάτων ὁμοίαι ἀκτῖνες. Διάμ. χειλέων 0.133.

8. (εἰκ. 9, 3). Πινάκιον πηλοῦ ἐρυθροῦ ἀκαθάρτου· τὰ χεῖλη (πλ. 002) ἐπίπεδα, κλίνοντα πρὸς ἔσω καὶ ἔχοντα κατὰ τὴν ἔσω καὶ ἔξω διάμετρόν των ἀνὰ μίαν αὐλακα. Διάμ. χειλέων 0.235.

9. (εἰκ. 9, 4). Ὅμοιον ἄνευ αὐλάκων εἰς τὰ χεῖλη. Διάμ. 0.225.

10. Κύλιξ ἢ πινάκιον μελαμβαφὲς μετὰ βάσεως δακτυλιοειδοῦς. Ἐντὸς μεταξὺ δύο συγκεντρικῶν κύκλων προσφυόμενα εἰς τὸν ἔξω κύκλον τέσσαρα βάνουσα ἀνθέμια ἔντυπα. Διάμ. τῶν ἀναστρόφων πρὸς ἔξω χειλέων 0.116, τῆς βάσεως 0.047.

11. (εἰκ. 29, 3). Ἡμίτομον παρομοίου μελαμβαφοῦς ἔχοντος ἔσω τὸν κεντρικὸν χῶρον ἐν βαθύτερον ἀναπλάστῳ κύκλῳ. Μεγ. διάστασις 0.185.

12. Ὅμοιον βαθύτερον μετ' ἀποπιπτούσης ἀλοιφῆς. Διάμ. χεῖλ. 0.177, τῆς βάσεως 0.062.

13-18. (εἰκ. 10, 1-5=13-17). Ἐξ σκύφοι ἄωτοι μελαμβαφεῖς διὰ κακῆς μᾶλλον ἢ ἥττον ἀλοιφῆς, μετὰ δακτυλιοειδοῦς βάσεως. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου καὶ ἴσως ἐκ τῆς αὐτῆς χειρός. Περὶ τὸ χεῖλος ἔξω μία ἢ δύο αὐλακες, ἐντὸς δὲ τρεῖς συγκεντρικοὶ αὐλακώδεις κύκλοι. Διάμ. 0.133-0.145. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 18 (εἰκ. 29, 1), ἔχει περὶ τὸ κέντρον ἔντυπα ἀνθέμια, ὧν δύο σφύζονται, μεταξὺ δὲ τῶν ἑξω κύκλων τὸ ἀκτινοειδὲς γραμμικὸν κόσμημα,

ὃ εἶδομεν ἐν ἀριθ. 1, 2. Τὸ ἀπλοῦν, ἀγγεῖον τοῦτο, ὅμοιον κατὰ τὰ ἄλλα πρὸς τὰ ὁμοταγῆ ὄν, δεικνύει, ὅτι καὶ αἱ κύλικες μετ' ἐντύπων κοσμημάτων εἶνε ἐγγώρια προϊόντα τέχνης.

19. Σκύφος μελαμβραφῆς μετὰ βάσεως δακτυλιοειδοῦς καὶ χειλέων διακριτῶν κατα-

Εἰκ. 11. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς λυγμησιακῆς Ἡρακλείας.

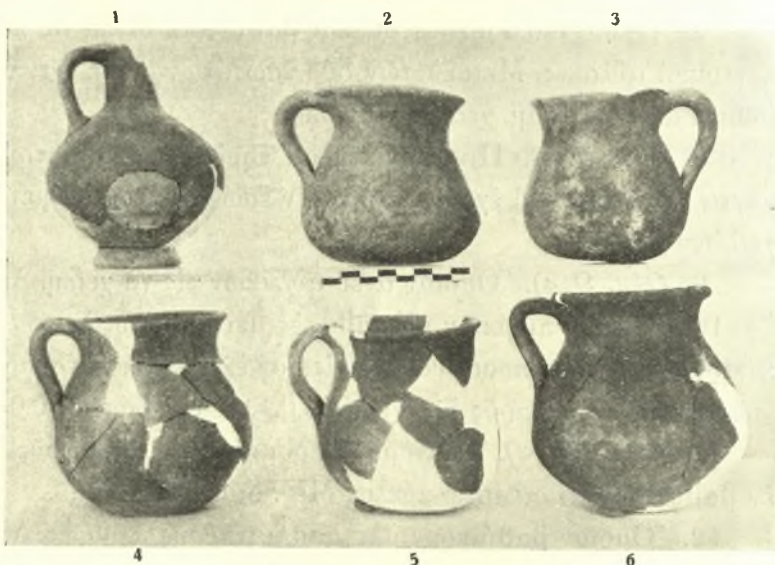
κορύφων μετὰ τριῶν αὐλάκων πέραξ ἔξω. Εἶχε δύο λαβὰς ὡς «ὄτα» προσκεκολλημένα ὀριζοντίως μὲ τὰ πτερύγια πρὸς τὰ ἄνω ἀψιδωτῶς (οἶονεὶ ξ πρηνές). Ἀσυμπλήρωτον ἑλλιπές.

20. (εἰκ. 10, 6). Σκύφος ἄωτος μελαμβραφῆς μετὰ βάσεως διακριτῆς ἀπὸ τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου διὰ βαθείας συστολῆς τῆς διαμέτρου. Ἐντὸς εἰς αὐλακώδης κύκλος. Διάμετρος χειλέων 0.117, τῆς βάσεως 0.055. Πρβλ. Ἐρατύρας ἀριθ. 8.

21. (εἰκ. 19, 1). Σκυφίδιον χονδρὸν βάνησον ἄωτον, ἀκόσμητον ὄλωσ, ἐκ πηλοῦ ἀκαθάρτου, μετ' ἐπιπέδων χειλέων. Διάμ. χειλ. 0.104, τῆς βάσεως 0.045.

22-23. (εἰκ. 11, 4, 2). Δύο σκύφοι δίωτοι μετὰ βάσεως δακτυλιοειδοῦς καὶ χειλέων κατακορύφων, μετὰ βαφῆς ἀραιᾶς μελαίνης ἔξω περὶ τὸ χεῖλος, πανταχοῦ δ' ἀλλάχου ἐρυθρωπῆς. Τῆς αὐτῆς χειρὸς ἔργα. Δύο αὐλακες ἔξω περὶ τὸ χεῖλος. Διάμ. χειλέων 0.11-0.113 τῆς βάσεως 0.07.

24-25. (εἰκ. 11, 6=24 καὶ 29, 1). Δύο ἀρύταιναι μόνωτοι πηλοῦ ἀκαθάρτου ἀβαφοῦς μετὰ χειλέων διευρυνομένων καὶ πυθμένους σφαιρικοῦ (ὥστε ἀνηρτῶντο ἐκ τῆς λαβῆς). Διάμ. χειλέων. 0.143-0.148. Τοιαῦτα καὶ ἐν Ἐρατύρα (ἀριθ. 14).

Εἰκ. 12. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς λυγμησιακῆς Ἡρακλείας (Μακεδονίας).

26-33. (εἰκ. 12, 2-6=26-30 καὶ εἰκ. 13, 4-6=31-33). Ὀκτὼ χύτραι μόνωτοι ἀβαθεῖς μετὰ πυθμένους στρογγύλου (πλὴν τοῦ 28 ἐπιπέδου κάτω). Τὸ 30, 31 καὶ 33 ἔχουσιν αὐλακα ἐπὶ τοῦ χείλους. Ὑψ. 1) 0.092 μὲ διάμ. χειλέων 0.078. 2) 0.095 × 0.087. 3) 0.11 × 0.087. 4)

0.10 × 0.086. 5) 0.115 × 0.09. 6) 0.173 × 0.11. 7) 0.165 × 0.107 8) 0.18 × 0.126. Τοιαῦτα εὐρέθησαν καὶ ἐν Ἐρατύρᾳ (ἀριθ. 13).

34. (εἰκ. 13, 3). Παρόμοιον χονδρὸν μετὰ διακριτῆς ἐπιπέδου βάσεως. Ὑψ. 0.219. Διάμετρος πυθμ. 0.1.

35. (εἰκ. 13, 1). Ἄωτος «χύτρα» ἀβαφῆς χονδρῆ, φέρουσα χαρακτῆρ ἐφ' ὕγροισ γραμμῆν ζικ-ζάκ ἐπὶ τοῦ ὤμου. Ὑψ. 0.18. Διάμ. χειλέων 0.195, βάσεως 0.088.

36. (εἰκ. 15, 2). Δίωτος χονδρῆ χύτρα μετὰ πυθμένους στρογγύλου καὶ χειλέων προσφόρων νὰ δέχονται κάλυμμα. Διάμ. χειλέων 0.26.

37. (εἰκ. 13, 2). Δίωτος χονδρῆ χύτρα μετ' ἐπιπέδου βάσεως, αὐλακώδους πέριξ χειλούς καὶ δύο ἐλαφρῶς ἀναπλάστων κύκλων κατὰ τὴν πρόσφυσιν τοῦ ὤμου μετὰ τῆς κοιλίας. Ὑψος 0.19. Διάμετρος χειλέων 0.133, βάσεως 0.095.

38-40. (εἰκ. 14, 4, 1=38, 39. (Εἰκ. 11, 5=40). Τρεῖς ἀμφορίσκοι δίωτοι πηλοῦ ἀκαθάρου μετὰ βάσεως ταπεινῆς. Ὁ 38 ἔχει ἐπὶ τῶν χειλέων τὰ κοχλιοειδῆ προσφύματα τῶν λαβῶν κατὰ τοὺς χαλκοῦς λέβητας. Ὑψ. 0.095, 0.11, 0.11.

41. (εἰκ. 14, 5). Μόνωτον μελαμβαφῆς φέρον αὐλακα ἐπὶ τοῦ χειλούς καὶ περὶ τὸν ὤμον, μαστοειδῆ προχοϊκὴν ἀπόφυσιν κατὰ τὸν ὤμον (ἐν τῇ εἰκόνι δὲν φαίνεται) καὶ ἐντὸς τοῦ λαιμοῦ ἠθμοειδῆ διάφραγμα μετὰ 5 ὀπῶν. Ὑψ. 0.75.

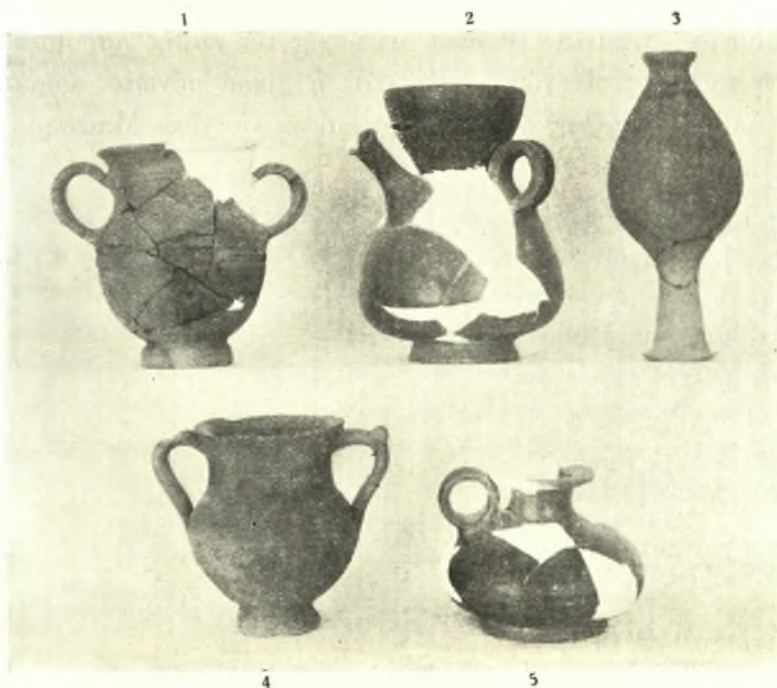
42. (εἰκ. 14, 2). Ὅμοιον, ἀλλ' ἢ προχοϊκὴ ἀπόφυσις εἶνε μακρὰ σωληνοειδῆς, τὰ χεῖλη μεγάλα διευρυνόμενα καὶ ὁ ἠθμὸς ἔχει ἕξ ὀπᾶς. 0.14.

43. (εἰκ. 14, 3). Ληκύθιον (lacrimaterium) τῶν συνήθων ὕψ. 0.155. Καὶ ἐν Ἐρατύρᾳ τοιαῦτα.

44. (εἰκ. 12, 1). Μόνωτον μετ' ἀλοιφῆς ὕδαροῦς. Τὸ συμπληρωθὲν στόμιον ἦτο πιθανῶς τρίλοβον, ὥστε τὸ ἀγγεῖον ἦτο ἴσως οἰνοχόη. Ὑψ. 0.123.

Εἰκ. 13. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας τῆς Μακεδονίας.

Εἰκ. 14. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας.

45. (εἰκ. 29, 5). Πίθος μελαμβαφής μετὰ δύο ὀρθίων λαβῶν, μεταξὺ δ' αὐτῶν ἀνὰ δύο μαστοειδεῖς ἀποφύσεις. Πέριξ τῆς κοιλίας δύο αὐλακες. Ὑψ. κατὰ τὰς λαβὰς 0.145, κατὰ τὰ χεῖλη 0.13.

Εἰκ. 15. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας (Μακεδονίας).

46-47. (εἰκ. 11, 1 3). Δύο ἑλαφρά, λεπτά, ἄωτα, ἄχροα πιθοειδῆ μετὰ διακριτῶν χειλέων καὶ ἀβαθῶν αὐλάκων περὶ τὸν ὄμον. Ὑψ. 0.135, 0.125. Διάμετρος χειλέων 0.085, 0.08.

48. (εἰκ. 19, 3). Πυξίς μελαμβαφής, πηλοῦ καθαροῦ ἀποτριβομένου. Ὑψ. 0.045. Διάμετρος 0.09. Εὐρέθη ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως (προβλ. ἄνω σελ. 55).

49-51. (εἰκ. 15, 1 καὶ εἰκ. 16). Τρεῖς ὕδρια ἢ λάγνηοι ἀβαφεῖς (προβλ. Ἐρατύρας ἀρ. 42). Ὑψ. 0.42, 0.35, 0.41.

52-53. (εἰκ. 17, 1 2). Στά-

μνοι ἀβαφεῖς (λέγονται ἐν Μακεδονίᾳ «στάμναι» αἱ ἄνευ ὑπεροχῆς τῆς λαβῆς παρόμοιαι νῦν μεγάλοι λάγνηοι, «λαένα» ἢ τρίλοβος οἰνοχόη, «λαένι» δὲ ἡ μικρὰ μόνωτος ὕδρια) μόνωτοι μετὰ προεξεχούσης, ἄνω λαβῆς. Τοιαύτην λαβὴν εὗρον καὶ εἰς τὴν ἄνω Μπάνισσαν (Ἄνω κόμην) μεταξὺ Κοζάνης καὶ Καισαρείας. Ἐπὶ τοῦ χεῖλους αὐλαξ. Ἡ ἑτέρα, ἡ μικροτέρα, ἔχει στρογγύλον πυθμένα καὶ ἴσως ἐχρησίμευε καὶ ὡς χύτρα. Ὑψ. 0.255 μέχρι τῆς κορυφῆς τῆς λαβῆς, 0.45.

54. (εἰκ. 18, 1). Πιθάριον ἀβαφές μετὰ δύο ἰδιοσχῆμων ἀνοικτῶν λαβῶν. Ὑψ. 0.305.

55. (εἰκ. 18, 3). Ἀμφορεὺς ἐρυθροβαφῆς φέρον περὶ τὸν λαιμὸν καὶ τὸν ὄμον ζώνας διὰ λευκοῦ χρώματος. Ὑψ. 0.53. Διάμ. χειλέων 0.16.

56. (εἰκ. 18, 2). Ὑδρία τυπικοῦ σχήματος ἀβαφῆς. Ὑψ. 0.44.

57-58. (εἰκ. 19, 5, 4). Δύο οἰνοχόαι ἢ «λάγνηοι» μετὰ συμπεπιεσμένης κοιλίας καὶ ὑψηλοῦ λαιμοῦ. Εἰς τὸ 57 (ὄλον ὕψος 0.175) ἡ λαβὴ ἀναχωρεῖ ἐκ τοῦ λαιμοῦ ὑπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγει ἐπὶ τῆς κοιλίας ἐν τῷ μέσῳ περιπίου. Ἐπὶ τῆς κοιλίας καὶ ἀπὸ ἀναπλάστου ζώνης, χωριζούσης αὐτὴν ἀπὸ τοῦ ὄμου, ἐξαρτῶνται ἀνὰ ἓν διλήμνιον (φιόγγος) ἑκατέρωθεν τῆς λαβῆς καὶ ἓν ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτως πρὸς αὐτήν,

Εἰκ. 16. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας.

ἐσχηματισμένα χαρακτῶς καὶ ἐνούμενα πρὸς ἄλληλα διὰ δύο κλάδων ἐσχηματισμένων διὰ χαρακτῆς γραμμῆς καὶ φύλλων λευκοῦ χρώματος ὁμορρόπων μέχρι τοῦ μέσου ἐκάστου κλάδου, ἀντιρρόπων δὲ πρὸς ταῦτα κατὰ τὸ ἕτερον ἡμισυ. Εἰς τὸ 58 (ὄλον ὕψ. 0.107) ἡ λαβὴ ἐπὶ τῆς κοιλίας δακτυλιοειδῆς, ἐπὶ δὲ τῆς κοιλίας ὡσαύτως οἴναρίδες ἐλισσόμεναι ὀφιοειδῶς καὶ καταλήγουσαι ἐκάστη εἰς τρίλοβον φύλλον ἀμπέλου διὰ λευκοῦ χρώματος. Πρβλ. Πρακτ. τ. ἀρχ. Ἔτ. 1930, 76 καὶ ἄνω σ. 58.

59. Σκύφος «μεγαρικός», μελαμβαφῆς ὄλος ἐντὸς καὶ ἐκτός. Ὑπὸ τὸν πυθμένα μικρὸς ἀνθινὸς ῥόδαξ ἐκτεινόμενος δι' ὄξυκορύφων φύλλων μέχρι κύκλου ἐκ «μαργαριτῶν», ὅστις εἶνε ἐντὸς ἐτέρου ὁμοίου, ἀφ' οὗ ἐκφύονται φύλλα μακρὰ καμπυλοκόρυφα καταλήγοντα εἰς ζώνην ἐξ ἄσαφῶν φύλλων ὑπὸ τὸν συστελλόμενον λαιμόν. Διάμ. 0.113. Ὑψ. 0.075.

60. (εἰκ. 20, 2). Ὅμοιος τὸ σχῆμα, μελαμβαφῆς, ἔχων ὑπὸ τὸν πυθμένα ῥόδακα διπλοῦν ἐξ ὄξυκορύφων φύλλων καταληγόντων εἰς κύκλον, ἀφ' οὗ ἐκφύονται ὄξυκόρυφα φύλλα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἔλιξ ἀνθοφόρος μέχρι τριῶν ζωνῶν ἀναπλάστων ὑπὸ τὸν συστελλόμενον λαιμόν. Διάμ. 0.115, ὕψ. 0.09.

Εἰκ. 18. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας.

λήγοντα ὑπὸ τὸν λαιμόν, ἔνθα ἔξ ἔγκοιλοι ζῶναι, ὧν δύο ἢ τρεῖς τέμνουσι τὰς κορυφὰς τῶν φύλλων. Διάμ. 0.172. Ὑψ. 0.105.

62. (εἰκ. 19, 2 καὶ εἰκ. 21). Ὅμοιος ἐρυθροβαφῆς, ὄχι λεπτῆς ἐργασίας. Ὑπὸ τὸν πυθμένα περὶ κύκλον 12 φύλλα βραχέα διαιρούμενα διὰ δύο δριζοντίων καὶ μιᾶς κατακο-

Εἰκ. 17. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας.

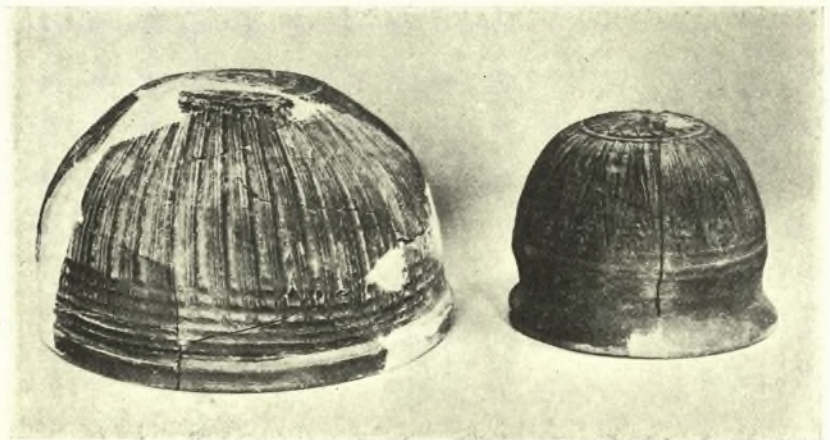
61. (εἰκ. 20, 1). Ὅμοιος ἔχων ὑπὸ τὸν τετριμμένον πυθμένα 5 ἀναπλάστους κύκλους· ἐκ τοῦ ἐξωτάτου ἐκφύονται πυκνὰ φύλλα κατα-

ρύφου γραμμῆς. Ἐξω αὐτῶν μακρὰ καμπυλοκόρυφα φύλλα μέχρι τῶν ἀναπλάστων δύο ζωνῶν ὑπὸ τὸν συστελλόμενον λαιμὸν καὶ μεταξὺ τῶν φύλλων ἰσομήκης κοκκιωτὴ γραμμὴ.

Εἰκ. 19. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς λυκησιακῆς Ἡρακλείας.

ὄρθιος ἀναίρων τὰ σκέλη αὐτῆς. Περαιτέρω δεξ. ἀνὴρ καθήμενος ἐπὶ τορευτοῦ σκίμποδος πρὸς ἀριστ. ἐφέλκεται τὴν γυμνὴν γυναῖκα εἰς τὴν ἀγκάλην του, ἐν ᾧ οἱ ὀπίσθιοι πόδες τοῦ σκίμποδος ἀνυψοῦνται ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Ἐπειτα εἶνε βεβλαμμένος ἀνὴρ ὄρθιος χειρονομῶν, ἐν ᾧ σπεύδει πρὸς ἀριστερά, πρὸς τὸ προηγούμενον ζεῦγος. Ἐπειτα εἶνε ζεῦγος γυμνὸν ἐπὶ κλίνης (εἰκ. 23). Ἡ γυνὴ ἐξηπλωμένη, ὁ δ' ἀνὴρ (βεβλαμμένος) ἀναίρων τὸ ἀριστερὸν αὐτῆς σκέλος. Ἐπειτα ἀνὴρ ἐνδεδυμένος σπεύδων καὶ χειρονομῶν πρὸς δεξιὰ, πρὸς γυμνὸν ζεῦγος, (εἰκ. 24), οὗ ὁ ἀνὴρ ἐξηπλωμένος ἐπὶ κλίνης, ἡ δὲ γυμνὴ γυνὴ ἐπι-

Εἰκ. 20. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς λυκησιακῆς Ἡρακλείας.

καθημένη (ὁμοία ἢ γυνὴ αὐτῆ πρὸς τὴν τεμαχίου τινὸς τῆς Ἐρατύρας εἰκ. 38, 12). Ἐπειτα ἀνὴρ ἐνδεδυμένος σπεύδων μὲν πρὸς δεξ. ἀλλ' ἀναστρεφόμενος καὶ χειρονομῶν πρὸς ἀριστερά, καὶ περαιτέρω εἶνε ζεῦγος, οὗτινος ἢ γυμνὴ γυνὴ εἶνε <κύβδα πονευμένη> πρὸς δεξιὰ,

Διάμετρος 0.12. Ὑψ. 0.075.

63. (εἰκ. 22, 23, 24).

Ὅμοιος μελαμβαφῆς ἔχων ὑπὸ τὸν πυθμένα ῥόδακα διπλοῦν. Μεταξὺ τῶν ὀξειῶν κορυφῶν τῶν ἔξω φύλλων ἔλιξ καταλήγουσα εἰς κόκκον κάλυκος. Πέραν τρεῖς ἀνάπλαστοι κύκλοι, ἔξω δὲ τοῦ τελευταίου καὶ ἐπὶ τοῦ κάτω μέρους τῆς κοιλίας πέντε αἰσχροὶ ἔκτυποι εἰκόνες συνουσίας καὶ ἄλλαι μορφαί. Ἴδου διὰ βραχέων ἢ σειρᾶ. Γυνὴ ἐνδεδυμένη (εἰκ. 22 μέσον), πρὸς δεξ. ἐστραμμένη, παίζει πνευστὸν ὄργανον (αὐλόν;). Ἐπειτα δεξ. ζεῦγος γυμνόν ἢ γυνὴ καθήμενη ἐπὶ βωμοειδοῦς ἔδρας, ὁ δ' ἀνὴρ

ὁ δ' ἀνὴρ ἐξόπισθεν. Ὑπὲρ τὴν ζώνην ταύτην τῶν εἰκόνων κενὸς χῶρος μέχρι τοῦ ὑπὸ τὸν λαιμὸν πλοχμώδους κοσμήματος. Διάμ. 0.111. Ὑψ. 0.094.

64. (εἰκ. 25). Ἐρυθροβαφὲς τεμάχιον κοιλίας ἐκτύπου σκύφου. Κάτω σφύζεται μέρος τοῦ ῥοδακοφόρου κύκλου τοῦ πυθμένος, ἄνω μέρος ζώνης μαιάνδρου, μεταξὺ δὲ κύπτων γυμνὸς ἀνὴρ, πρὸς δεξιὰ, φορῶν ἀττικὸν κράνος, στρέφων δὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς ὀπισθεν· ἢ ἀριστερὰ κρατεῖ τὴν ἀσπίδα, ἢ δὲ δεξιὰ, τείνεται πρὸς δεξιὰ, ἔνθα ἀσπιδοφόρος ἀνὴρ ἢ κένταυρος πεπτωκώς. Μεγ. διάστασις 0.086.

65. (εἰκ. 26, 2). Μέρος κοιλίας μελαμβροφοῦς σκύφου. Σφύζονται τὰ ἄκρα τῶν φύλλων τοῦ πυθμένος καὶ μεταξὺ αὐτῶν κοκκίδες, ὑπεράνω δὲ κακότεχνος ἵππος πρὸς ἀριστερά, ἀριστερώτερα ἀνὴρ ἔτοιμος νὰ ἀκοντίσῃ, ἀριστερώτερα ἕτερος ἀσπιδοφόρος καὶ ὡσεὶ τρέχων ἢ πίπτων, ἔτι δ' ἀριστερώτερα λείψανα ἑτέρου καὶ δόρου.

66. (εἰκ. 26, 1). Μέρος σκύφου ὁμοίου. Ἡ πυρκαϊὰ κατέλιπεν ἐλάχιστα λείψανα τῆς μελαίνης ἀλοιφῆς. Σφύζεται ὁ ὑπὸ τὸν λαιμὸν πλοχμός, μέρος τοῦ ῥόδακος τοῦ πυθμένος καὶ μεταξὺ ἐπὶ τῆς κοιλίας τέσσαρα πρὸς δεξιὰ

Εἰκ. 22. Ὅπισς σκύφου ἐκτύπου ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας.

τρέχοντα ἑτερομειγῆ ζῶα (τὰ ἀκραῖα ὄχι δλόκληρα) ἔχοντα κεφαλὴν κερασφόρον τετράποδος, σῶμα λέοντος ἢ κυνός, ἀλλὰ καὶ περὰ. Μεγ. διάστασις 0.10.

Εἰκ. 21. Σκύφος ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας.

67. Κρατὴρ μελαμβαφῆς φέρων ἐπὶ τῆς κοιλίας τετυπωμένας καμπυλοκορύφους ῥαβδώσεις φυλλομόρφους μεταξὺ ζεύγους ἐγκοίλων ζωνῶν. Ἐπὶ τῆς σφζομένης λαβῆς ἀπεκολλήθη πιθανῶς κοιλίας (πρβλ. σχῆμα ἀριθ. 68).

Ὑψ. 0.215. Διάμ. βάσεως 0.085.

68. (εἰκ. 27 καὶ 28). Ὅμοιον. Ἐπὶ τῶν λαβῶν κοιλία, εἰς τὴν βάσιν αὐτῶν παγωνοφόροι κεφαλαὶ σιληνῶν· εἰς τὸ μέσον τοῦ λαιμοῦ δύο ἐγκοίλοι ζῶναι, ὁμοίως δὲ εἰς τὴν βάσιν αὐτοῦ. Ἡ κοιλία διαιρεῖται διὰ

τριῶν ζωνῶν κοίλων γραμμῶν εἰς δύο ζώνας πλατείας, ὧν ἡ κάτω καλύπτεται ὑπὸ ῥαβδώσεων καμπύλων φυλλομόρφων, ἢ δ' ἄνω φέρει τὴν ἐκτυπὸν εἰκόνα τῆς Ἰλίου πέρσεως. (Ὅρα Πρακτ. Ἄρχ. Ἐτ. 1930, 75 ἐξ. ἄνω σελ. 50). Ἀνθρώπιναι μορφαὶ σφύζονται ἐν λειψάνοις,

ὡς δηλοῖ προσέτι τὸ ὑπολειφθὲν μέρος τοῦ ὀνόματος τῆς *Κ/ασσάνδρα(ς)* κλ. Δεξιὰ αὐτοῦ εἶνε ὁ *ναός Ἀθηνᾶς* καὶ περαιτέρω τὸ *Ἴλιον*. Ὅπισθεν σφύζεται τὸ ὄνομα *Ἐκτωρ*, ὑπὸ δὲ τὴν ἐτέραν λαβὴν τὸ ὄνομα *Κάλχα[ς]*. Τῶν ἀντιστοιχῶν δύο μορφῶν ἐλάχιστα λείψανα ἄνω. Ὑψ. 0.24.

Εἰκ. 23. Ἄλλη ὄψεις τοῦ σκύφου εἰκ. 22.

Διάμ. χειλέων 0.16. Περὶ τῆς Ἰλίου πέρσεως ὄρα γενικῶς Sueton. Nero 47 καὶ Robert, Die homer. Becher.

69. Κρατὴρ μελαμβαφῆς μετὰ στενοῦ λαιμοῦ καὶ δύο κατ' αὐτὸν λαβῶν προσκεκολλημένων ὅλως καὶ ἐκπεφυλισμένων σχήματος πρηνοῦς ξ. Ὁ ὤμος ὀριζεται ἄνω καὶ κάτω διὰ τριῶν αὐλάκων κοίλων, ἔπεται ζώνη ἐκτύπου ἀστραγάλου, ὑφ' ἣν ῥαβδώσεις ὡς ἐν ἀριθ. 67, 68. Ὑψ. 0.21, διάμ. χειλέων 0.16. Παρεμφερές τὸ σχῆμα πρὸς τὸ ἐξ Ἐρατύρας ἀριθ. 33, ὅπερ ὅμως δὲν ἔχει οὔτε λαιμὸν οὔτε λαβὰς.

70. (εἰκ. 30). Μέρος τῆς κοιλίας

καὶ τῆς βάσεως μελαμβαφοῦς ἀγγείου, οἶον τὸ 67. Ἐπὶ κορυφῆς ζώνη πολυλόβων φύλλων. Ὑπ' αὐτὴν ἐτέρα ἐκ μεγάλων ἀπλῶν φύλλων, ὧν μεταξὺ ἀνά τρεῖς κοκκίδες ἀντὶ ἄνθους, ὑπ' αὐτὴν ἐτέρα ἐκ φύλλων μεγάλων καὶ μικρῶν ἐναλλάξ καὶ ὑπ' αὐτὴν ἢ παρὰ τὴν βᾶσιν κατωτάτη ἐξ ἀκανθοειδῶν ἀνακαμπτομένων φύλλων.

71. (εἰκ. 31). Δύο μέρη ἐνὸς ἀγγείου μετ' ἀρίστων ἐκτύπων φύλλων ὀξυκορύφων, ὧν μεταξὺ ἀνά δύο ἑλικες ἐκατέρωθεν μακρομίσχου ῥοδακώδους ἄνθους. Τὸ τρίτον εἰκονιζόμενον τεμάχιον εἶνε ἐξ Ἐρατύρας πυθμὴν ἀγγείου δεικνύων προτομὴν ἀνδρός.

Μεταξὺ τοῦ πλήθους τῶν ἄλλων πηλίνων, ἅτινα δὲν συνεκολλήθησαν, μέγας εἶνε ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγνύθων ποικίλων σχημάτων (εἰκ. 32 καὶ 33, 5), ὧν τινες φέρουσι σφραγίδας ἀσαφεῖς, μίαν ἢ πλείονας.

Ἄξιοσημείωτοι εἶνε προσέτι τρεῖς ἐπιμήκεις πλίνθοι, ὧν μία ἀπηρτίσθη πλήρης (εἰκ. 33, 4) μήκ. 0.23, πλ. 0.075 καὶ πάχ. 0.065-0.075. Δὲν γνωρίζω τὴν χρησιμότητα αὐτῶν. Τὰ «προϊστορικά» (εἰκ. 34) εἶνε χειροποίητα καὶ γραπτὰ δι' οἰνόχρου βαφῆς. Τὸ πρῶτον εἶνε λαβή.

Εἰκ. 24. Ἄλλη ὄψεις τοῦ σκύφου εἰκ. 22, 23.

Τὰ ἐν τῇ (εἰκ. 33, 1-3 καὶ εἰκ. 35) ὁμως εἶνε μὲν ἐπίσης χειροποίητα ἀλλ' ἀβαφῆ. Φέρουσιν ὧτα ἀνάπλαστα ἀψιδοειδῆ. Ἄξιον ἰδίου λόγου εἶνε τὸ μέγιστον πάντων, ὅπερ εἶνε τὸ μέγιστον μέρος τῆς κοιλίας τοῦ ἀγγείου, συγκολληθέντος ἐκ τριῶν θραυσμάτων καὶ συμπληρωθέντος κατ' εἰκασίαν (εἰκ. 35). Τούτων τὸ μέγιστον τὸ φέρον τὸ οὖς ἐβάφη ὑπὸ τοῦ καπνοῦ τῆς πυρκαϊᾶς μέλαν, ἐν ᾧ τὰ ἄλλα εἶνε ἐρυθρωπά. Προφανῶς ἐκεῖνο ἔπεσεν, ἀποθραυσθὲν κατὰ τὴν πυρκαϊάν, μεταξὺ καιομένων ξύλων καὶ ἐκαπνίσθη οὕτω, ἐν ᾧ τὰ ἄλλα δὲν ἔπαθον τοιοῦτόν τι. Ἀλλὰ διὰ νὰ πάθῃ τοιοῦτον πάθημα τὸ ἀγγεῖον τοῦτο, ἔπρεπε νὰ εἶνε ἐν χρῆσει κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς πυρκαϊᾶς (48 π.Χ.!), τοῦτο δὲ δηλοῖ καὶ ἡ διάσωσις τοῦ μεγίστου μέρους τῆς κοιλίας. Ἐν τοιαύτῃ ὁμως ἐκδοχῇ γεννᾶται τὸ ζήτημα, πῶς ἠδύνατο τοιοῦτον ἀγγεῖον νὰ σφύζεται ἐκ προϊστορικῶν νεολιθικῶν χρόνων μέχρι τοῦ α' αἰ. π. Χ. Θὰ ἠδύνατο τις νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι τὰ παθήματα τοῦ ἀγγείου προέρχονται ἐκ προϊστορικῆς τινος πυρκαϊᾶς ἀλλ' ἡ ἀνασκαφὴ μου ἔφθασε μέχρι τοῦ βράχου, μόνον ὅπου καὶ τὰ ἀγγεῖα τὰ ἀνή-

Εἰκ. 25. Τεμάχιον ἐρυθροῦ ἀγγείου μετ' ἐκτύπων παραστάσεων ἐξ Ἡρακλείας (Λύγκου).

Εἰκ. 26. Τεμάχια ἐκτύπων ἀγγείων ἐκ Λύγκου.

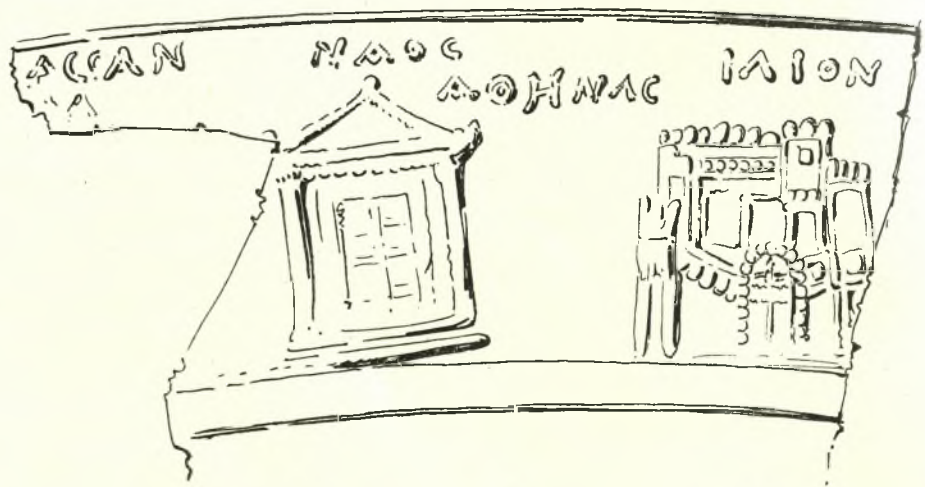
κοντα εἰς τὴν πυρποληθεῖσαν κατὰ τὸν α' αἰ. π. Χ. πόλιν κατήρχοντο μέχρι τοῦ βράχου (τοῦτο συνέβη εἰς τὰ ὑψηλότερα μέρη τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τῆς πόλεως) πανταχοῦ δ' ἀλλαχοῦ ἐβεβαιούτο τὸ στερεὸν ἔδαφος τῶν διαπέδων εἰς τε τὰς αὐλὰς καὶ τὰ δωμάτια τῶν οἰκιῶν καὶ δὲν προουχώρησε βαθύτερον (πρβλ. καὶ τὰς εὐρεθείσας πυρὰς αὐτόθι εἰκ. 7. Πρακτ. Ἄρχ. Ἐτ. 1931, 56 ἐξ). Τούτων οὕτως ἐχόντων, ὁ λόγος ἄγει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ ἀγγεῖον καὶ τὰ ὅμοια αὐτῷ ἕτερα τρία τεμάχια καὶ ἄλλα τρία διαφόρου σχήματος ἀλλὰ τῆς αὐτῆς κατηγορίας κατεσκευάζοντο ὑπὸ ἐγχωρίων συντηρητικῶν ἢ καθυστερημένων ἐργαστηρίων ἐν χρόνοις ὑστάτοις, κειμένοις ἐγγύτατα πρὸς τὴν καταστροφὴν τῆς πόλεως τῆς Φλωρίνης. Τοῦτο δηλοῖ καὶ ἡ ποιότης τοῦ πηλοῦ ἐνέχοντος ψήγματα μαρμαρυγίου (mica) εἰς τε τὰ χειροποίητα ταῦτα καὶ τὰ λοιπὰ ἀγγεῖα τῆς κατεστραμμένης πόλεως. Τὸ πόρισμα εἶνε ἀδόκητον καίπερ λογικόν, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ σιωπηθῇ, ἵνα δώσῃ ἀφορμὴν πρὸς ἔλεγχον ἐν τῷ μέλλοντι. Ἐγὼ

Εἰκ. 27. Κρατήρ εἰκονίζων ἔκτυπον «Ἰλίου πέριον» ἐκ Λύγκου.

χρὸν τὸν βίον τῶν κατὰ κόμας συναφισμένων ἀνθρώπων αὐτῆς. Αἱ σκέψεις αὗται πρέπει νὰ ἀπασχολήσωσι τοὺς αἰσθανομένους καθῆκον νὰ διαφωτίσωσιν ὄχι μόνον τὸν πολιτισμὸν τῶν παραλίων, ὅστις εἶνε ἑτερόφωτος κατὰ μέγα μέρος, ὑποκείμενος εἰς τὴν ἐξ Ἑλλάδος ἐπίδρασιν διὰ θαλάσσης, ἀλλὰ καὶ τῶν μεσογείων, ὅστις ἦτο, φαίνεται, μᾶλλον ἀνεπηρέαστος, καθαρὸς μακεδονικὸς καὶ ἐπομένως γνησιώτερος μάρτυς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς χώρας. Ἄν δὲ τὰ «προϊστορικὰ» λεγόμενα ἀγγεῖα κατεσκευάζοντο καὶ ἐν ὑστάτοις χρόνοις, θὰ

ὁμολογῶ, ὅτι ἐπιχειρήσας ἐρεῦνας ἐν Μακεδονίᾳ, ὅτε ἐγνωρίζομεν μόνον τὰ προϊστορικὰ καὶ τὰ τῆς Τρεμπένιστας ἀγγεῖα ἐκ τῶν μεσογείων αὐτῆς, ἀπέβλεπον νὰ γεφυρώσω δι' ἄλλων εὐρημάτων τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους μετὰ τοῦ 6^{ου} αἰ. π. Χ. καὶ νὰ κατέλθω βαθμηδὸν εἰς νεωτέρους χρόνους, εἰς τὸν 5 καὶ τὸν 4 αἰ. Ἐκπλήττομαι δὲ εὐρίσκων μόνον προϊστορικὰ καὶ ἑλληνιστικὰ κυρίως. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐγείρει εὐθὺς καὶ κατ' ἀρχὴν τὴν ὑπόνοιαν μήπως τὰ λεγόμενα προϊστορικὰ δὲν εἶνε μόνον τοιαῦτα, ἀλλ' ἔζησαν ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας, ἐπὶ χιλιετηρίδας καὶ εἶνε προωρισμένα νὰ χαρακτηρίσωσιν ὡς ἰσχυρῶς βραδείαν τὴν πρόοδον τῆς τέχνης ἐν Μακεδονίᾳ, μάλιστα διὰ τὰ καθημερινῆς χρήσεως οἰκιακὰ ἀγγεῖα (πρβλ. Θηβαϊκὰ μου Πίν. λ. «ἀγγεῖα»), καὶ ὡς σφόδρα ὀλιγαρχικὴ καὶ πενι-

Εἰκ. 28. Μῆρος τῆς Ἰλίου πέρισεως τοῦ ἀγγείου εἰκ. 27. Ἐκ Λύγκου.

χρειασθῆ πολλή ἐργασία, ἵνα σχηματισθῶσι κανόνες καὶ νόμοι καὶ διακριθῶσιν οὕτω τὰ παλαιότερα τῶν νεωτέρων. Ὅτι τὰ ὄντα τῶν ἀγγείων τούτων εἶνε προϊστορικὴ κληρονομία, ἀποδεικνύει ἡ εὕρεσις αὐτῶν ἐν Θεσσαλίᾳ, ὑπὸ τοῦ Τσοῦντα, Προϊστορ. Ἀκροπόλεις

Εἰκ. 29. Παραλειφθεῖσα ἀνωτέρω. Τὸ 1=ἀριθ. 18. Τὸ 2=25. 3=11. Τὸ 4 εἶνε κλίξ τῶν ἀριθ. 3-7, τὸ 5=ἀριθ. 45.

σ. 262 ἐξ. Καὶ ὁ Κουρουνιώτης δὲ εἰς Ἑλληνιστικούς χρόνους ἀπέδωκε ζωόμορφα πρωτογόνως κατασκευάσματα τῆς Λυκοσοῦρας (Ἀρχ. Ἐφ. 1912, 154).

Εἰς τὸ πλαίσιον τῶν σκέψεων τούτων δύνανται νὰ εἰσέλθωσι τεμάχιον ὀψιανοῦ καὶ τρία λίθινα ἐργαλεῖα (εἰκ. 36 καὶ 37, 1, 2, 4), ὧν τὸ 1 καὶ τὸ 2 μέλανα, τὸ δὲ 4 ἀνοικτὸν πράσινον. (Πρβλ. καὶ τὸ ἐξ Ἄνω Κώμης τοῦ Ἀλιάκμονος Πρακτ. Ἀρχ. Ἐτ. 1932, 46). Τὸ 3 εἶνε ἀκόνη ἐκ μαλακοῦ λίθου κιτρινωποῦ. Ὑπάρχουσι καὶ σφαιρικοὶ τινες λίθοι χρησιμοποιούμενοι ποτε, νομίζω, ὡς συμβαίνει καὶ σήμερον ἐνιαχοῦ, ἵνα δηλ. στερεῶσι τὰς θύρας ἀνοικτὰς ἢ κλειστάς.

Εἰς τοὺς χρόνους τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως τῆς Φλωρίνης ἀνήκουσι καὶ θραύσματά τινα πλαγγόνων (εἰκ. 38), ὧν τρία (ἀριθ. 1, 5, 8) ἐκ κεφαλῆς γέροντος σιληνοῦ ἴσως (ἐσώθη τὸ οὖς, ὁ δεξιὸς ὀφθαλμὸς μετὰ τῆς ὀφρύος καὶ μέρος τῆς παρεϊᾶς καὶ τοῦ πώγωνος. τὸ 5 εἶνε κάτω χεῖλος καὶ πώγων). Ἡ γυναικεῖα πολοφόρος κεφαλὴ ἀριθ. 6 εἶνε κομψὴ κεκαμμένη πρὸς δεξιὰ καὶ καλύπτεται ὅλη ὑπὸ μέλανος βερνικίου.

Εἰκ. 30. Μέρος ἀγγείου ἐκ τῆς λυγκηστικῆς Ἡρακλείας.

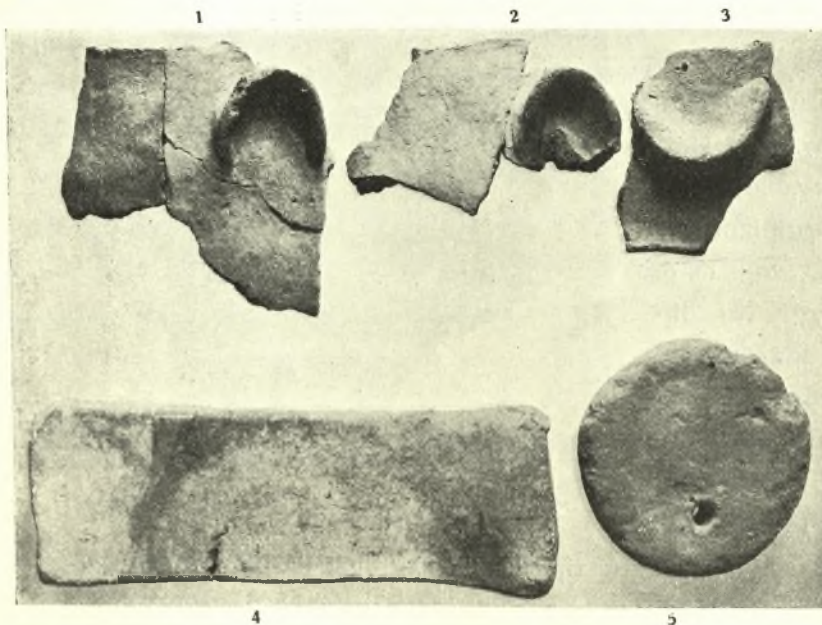

Εἰκ. 31. Δύο μέρη ἐνὸς ἀγγείου καὶ πυθμὴν ἑτέρου φέρων ἔκτυπον προτομῆν.

Τὸ 12 προέρχεται ἐξ Ἐρατύρας δεικνύον ζώνην τρεχόντων ζώων καὶ γυναῖκα συνουσιαζομένην (πρβλ. εἰκ. 24 καὶ σ. 66).

Χαλκᾶ. Ἐκ χαλκῶν σκευῶν ἔχομεν λείψανά τινα νοητὰ καὶ πολλὰ θρύψαλα. Ἀπεικονίζω καὶ καταλέγω τὰ ἑξῆς.

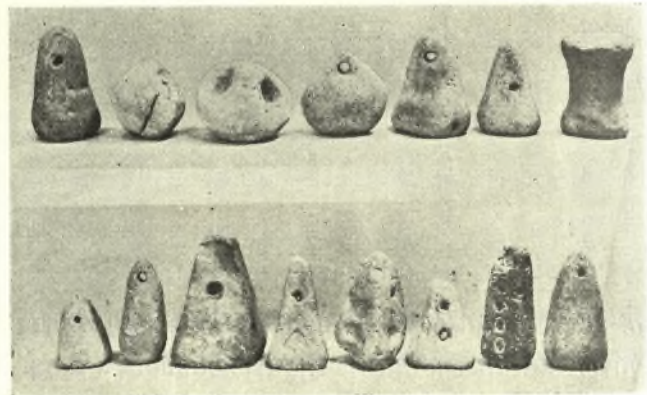
1) **Εἰκ. 39** ἀρ. 1-5. Λαβαὶ ἀρυταινῶν (μέγ. μῆκ. 0,077, 0,076, 0,12, 0,082, 0,115).

Εἰκ. 33. Θραύσματα χειροποίητων ἀγγείων (1-3), πλίνθος, ἀγῶς ἐξ Ἡρακλείας.

Ἐξ ἄλλης μείζονος γυναικείας πλαγγόνας ἀριθ. 11 τεφροῦ πηλοῦ σφάζεται μέρος τὸ κατὰ τὸ δεξιὸν γόνυ μετὰ τῶν πλουσιῶν πτυχῶν τῶν ἐσθῆτων.

Τὰ ὑπ' ἀριθ. 3, 4 δύο τεμάχια ἐρυθροῦ πηλοῦ ἀνήκουσιν ἴσως εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν γυναικείαν πλαγγόνα εἰκονίζοντα τὸ πρόσωπον καὶ τὴν ἑτέραν χεῖρα κρατοῦσαν πτυχὴν τινὰ τῆς ἐσθῆτος. Τὸ 2 εἶνε ἐξ ἄλλης πλαγγόνας. Τὸ 7 εἶνε ὀστεόμορφος πούς τριποδικοῦ ἀγγείου. Τὸ 9 καὶ 13 εἶνε τεμάχια ἀγγείου ἐρυθροῦ στιλπνοῦ χρώματος μετ' ἔκτυπων μικρῶν Ἐρώτων καὶ βωμῶν. Τὸ 10 φέρει γράμματα

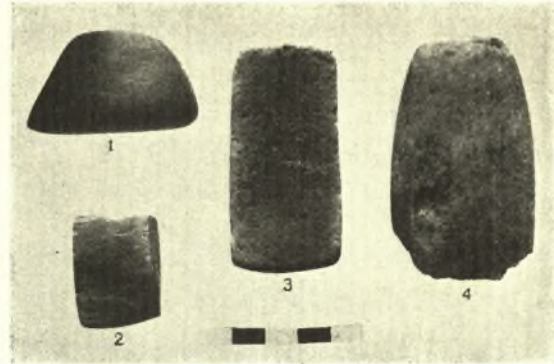
Εἰκ. 32. Ἀγῶδες πήλινα ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας. Ἄνω δεξιὰ τριπτήρ.

2) **Εἰκ. 39** ἀριθ. 6. Λαβὴ καὶ μέρος τοῦ χείλους τηγανίου, μέγ. μῆκ. 0,285. Ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα μέρη τοῦ χείλους καὶ πιθανῶς τοῦ πυθμένου - δίσκου. Ἡ λαβὴ κεκαμμένη κατὰ τὸ λεπτότερον ἄκρον πρὸς ἀνάρτησιν.

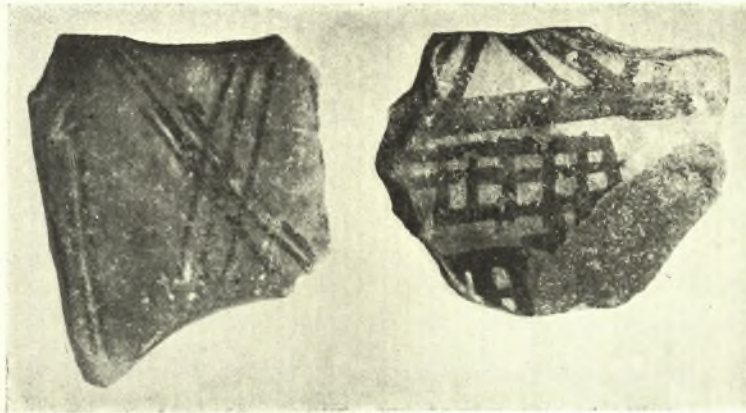
3) **Εἰκ. 39** ἀριθ. 7. Ἐξάρτημα τετρασμένον κάτω. Μέγ. μῆκ. 0,06. Ἄνω ὡς κέρατα δύο,

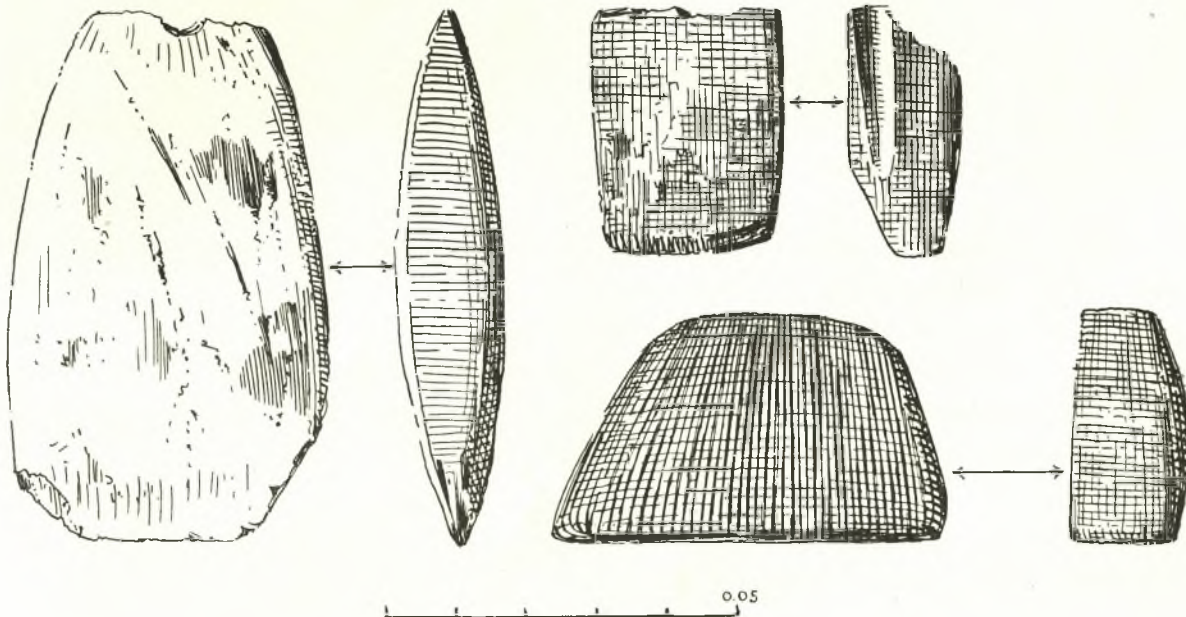
Εἰκ. 35. Χειροποίητον ἄβαφον ἀγγεῖον τοῦ α' αἰ. π.Χρ. ἐξ Ἡρακλείας τῆς Λύγκων.

Εἰκ. 37. Τὰ τρία λίθινα ἐργαλεῖα (1, 2, 4) τῆς εἰκ. 36 καὶ μίᾳ ἀκόνῃ (3) ἐξ Ἡρακλείας.

Εἰκ. 34. Προϊστορικὰ ὄστρακα ἐξ Ἡρακλείας.

Εἰκ. 36. Τρία λίθινα ἐργαλεῖα ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας.

κάτω πλάξ ἐπιμήκης φέρουσα ἐπὶ τῆς ὄψεως παρὰ τὰ χεῖλη ἑκατέρωθι ἀνὰ δύο ἀναγλύπτους γραμμάς.

4) *Εἰκ. 39* ἀριθ. 8. Διακοσμητικὴ κεφαλὴ ἤλου πιθανῶς (πρβλ. *Die Bronzen von Olympia* πίν. LXVII). Διάμ. 0.05. Ὑπόκοιλος φέρουσα πρόσθετον κατὰ τὰ χεῖλη δίσκον καθηλωμένον καὶ κλείοντα τὴν κοιλότητα. Κατὰ τὸ μέσον τοῦ δίσκου διακρίνεται ἀποτεθραυσμένος ὁ σιδηροῦς ἤλος.

Εἰκ. 38. Θραύσματα πλαγῶνον καὶ ἀγγείων ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείου.

5) *Εἰκ. 39* ἀριθ. 9. Ἐπίκυρτον ἔλασμα στρογγύλον ἔχον ὀπὴν ἐν μέσῳ. Διάμ. μεγ. 0.13. Ἴσως ὀμφαλὸς ἀσπίδος.

6) *Εἰκ. 39* ἀριθ. 10, 11, 12. Πόρπαι. Τῆς 10 (δύο τεμάχια) λείπει ἡ βελόνη, ἐπὶ δὲ τοῦ ἄκρου, εἰς ὃ ἦτο προσκεκολλημένη αὐτή, εἶνε χαρακτὸν ἀνθέμιον. Μεγ. διάστ. 0.035. Τῆς 11 λείπει καὶ ἡ βελόνη καὶ μέρος τοῦ ἐλασματώδους σώματος διακοσμήτου ἐπάνω χαρακτῶς καὶ διατροτήτως. Ἡ 12 ἀρτία καὶ λειτουργοῦσα. Μῆκ. 0.032.

7) *Εἰκ. 39* ἀριθ. 13, 15, 20. Λαβαὶ ἀγγείων. Ἡ 13 μῆκ. 0.08. Τὸ 20 ἐξ ὁμοίας λαβῆς (ἴσως τοῦ αὐτοῦ ἀγγείου) τὸ κάτω μέρος. Τοῦ 15 μῆκ. 0.056.

8) *Εἰκ. 39* ἀριθ. 14. Ἐξάρτημα ἢ πρόσφυμα ἀγγείου πρβλ. *Bronz. v. Olympia* πίν. XXIII ἀριθ. 413-4. Μῆκ. 0.075.

Εἰκ. 39. Χαλκᾶ σκευὴ ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας.

9) **Εἰκ. 39** ἀριθ. 16. Ἀποτεθραυσμένον ἄνω (πλακῶδες) καὶ κάτω (λεπτοτέρα ἡλώδης προβολή), ἔνθα σχηματίζονται ὡς δύο ὄγκοι ἤτοι ἀκίδες βέλους. Ἐπὶ τοῦ πλατέος ἐπάνω καὶ κάτω ῥάχισ. Ἐπικαμπὲς ὀλίγον. Μῆκ. 0.046.

10) **Εἰκ. 39** ἀριθ. 17. Ἐλασμα ἴσως ἐκ λαβῆς ἀγγείου.

11) **Εἰκ. 39** ἀριθ. 18. Σύρμα εἰς σχῆμα κρικελίου. Τὸ ἕτερον ἄκρον ὡς κεφαλὴ ζώου.

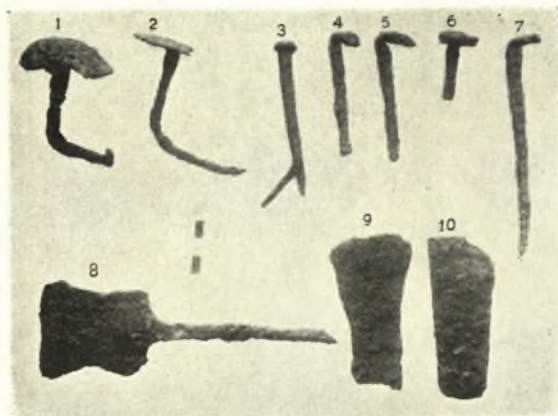
12) **Εἰκ. 39** ἀριθ. 19. Ἀλύσεως μέρος.

13) **Εἰκ. 39** ἀριθ. 21. Κεφαλὴ ἡλου ὑπόκοιλος σφύζουσα ὑποκάτω μέρος τοῦ ἡλου.

14) **Εἰκ. 40**. Ὁ Ἐρμῆς, περὶ οὗ ὄρα Πρακτ. Ἀρχ. Ἐτ. 1931, 56 καὶ πρβλ. τὸν ἐκ Περλεπέ

Εἰκ. 40. Χαλκοῦς Ἐρμῆς (ὑψ. 55 χιλσ.) ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας.

Εἰκ. 41. Ἥλοι, ξύστρα καὶ ἄλλα σιδηρᾶ σκεύη
ἐκ τῆς λυγκηστικῆς Ἡρακλείας.

γνωστος. Πολλὰ εἶνε ἔγκοιλα καὶ διατηροῦσι
ξύλον διαπεποτισμένον ὑπὸ τῆς σκωρίας.
Τούτων τινὰ εἶνε σαυρωτῆρες. Ἐκ τοῦ συνό-
λου ἀπεικονίζω καὶ καταλέγω τὰ ἑξῆς:

1) **Εἰκ. 41** ἀριθ. 1-7. Ἥλοι ἔχοντες
τὴν κεφαλὴν ἢ μεγάλην ὑπόκοilon (1) δια-
κοσμητικὴν (σφύζονται παρόμοιοι καὶ νῦν εἰς
παλαιὰς οἰκίας τῆς περιχώρου), ἢ ἐπίπεδον
(ἀριθ. 2) ἢ ἀπλῶς στρογγύλην (3, 6) ἢ ἐσχη-
ματισμένην ὑπὸ τοῦ σιδηρουργοῦ δι' ἐπι-
κάμψεως ἐπὶ θάτερα τοῦ ἄνω ἄκρου (4, 5, 7).

2) **Εἰκ. 41** ἀριθ. 8. Ξύστρα τῆς ζύμης,
οἷα καὶ ἐν Ἐρατύρᾳ. Μῆκ. 0.163.

3) **Εἰκ. 41** ἀριθ. 9, 10. Ἴσως ξύστραι ὡς ἡ προηγουμένη. Ἡ λεπίς ὁμοίως λεπτή.

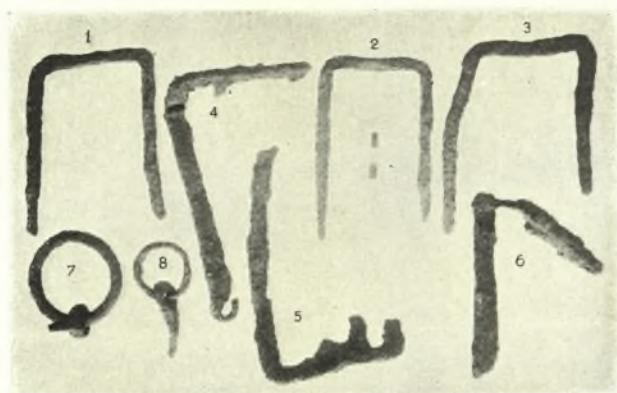

Εἰκ. 43. Μάχαιραι καὶ δρεπάνη ἐκ τῆς λυγκηστικῆς
Ἡρακλείας.

(Ποιλάπου) ἐν *Sromenik* τῆς Σερβικῆς Ἀκα-
δημίας LXXI 1931 σ. 174 ἀριθ. 458.

Ἔχει ὕψ. 0.055. Ἡ κόμη εἶνε μακρὰ καὶ
ἐκτενισμένη, καταπίπτει μέχρι κάτω τοῦ αὐχέ-
νος ὀπισθεν, διαδεῖται δὲ καὶ σχηματίζει περὶ
τὴν κεφαλὴν ὄγκον περιφερῆ, ἔχουσα κατὰ μὲν
τὸ κέντρον τοῦ μετώπου χωρίστραν, ὑπὲρ δὲ τὸν
αὐχένα κόμβον. Περὶ τὸν φαλλὸν ταινία ἀνα-
δεδεμένη εἰς διλήμιον ἢ λημνίσκον, ὑποκάτω
δ' αὐτοῦ κηρύκειον φέρον ἐν μέσῳ πτέρυγας.

Σιδηρᾶ. Εἶνε πολλά, μάλιστα ἥλοι, ἀλλ'
ἐβλάβησαν ὑπὸ τῆς σκωρίας καὶ ἐθραύσθησαν
πολλαχῶς, ὥστε ἱκανῶν ἢ χρῆσις εἶνε ἀδιά-

Εἰκ. 42. Βαλανοδόκαι, κλειδὲς καὶ κρύκιοι θυρῶν
ἐκ τῆς λυγκηστικῆς Ἡρακλείας.

4) **Εἰκ. 42** ἀριθ. 1, 2, 3. Ἐκ κλειθρῶν
θυρῶν βαλανοδόκη («θηλειὰ» ἢ «σπίτι»),
ἔνθα εἰσέρχεται ὁ σύρτης, ὅταν κλειδώνεται
ἡ θύρα. Ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα ὅμοια. Ἐσω-
τερικὸν μῆκος τοῦ μέσου σκέλους 0.067,
0.055, 0.06.

5) **Εἰκ. 42** ἀριθ. 4, 5, 6. Κλειδὲς, ὧν ἡ
4 εἶχε δύο ὀδόντιας, ἡ 5 τρεῖς καὶ ἡ 6 δύο. Ἡ
λαβὴ ἀναχωρεῖ ἐκ τοῦ ὀδοντοφόρου σκέλους
παράλληλος πρὸς τοὺς ὀδόντιας, ἀλλ' ἔπειτα
κάμπτεται καθέτως σχεδὸν πρὸς τὸ ἀρχικὸν
μέρος αὐτῆς τὸ παρὰ τὸ ὀδοντωτὸν σκέλος.
Μῆκ. τοῦ ὀδοντ. σκέλους 0.095, 0.095, 0.078.

6) *Εἰκ. 42* ἀριθ. 7, 8. Κρικέλλια, λαβαὶ θυρῶν, κινητὰ ἐν διατροτῷ ἡλω. Ἐξωτερικὴ διάμ. 0.065, 0.045.

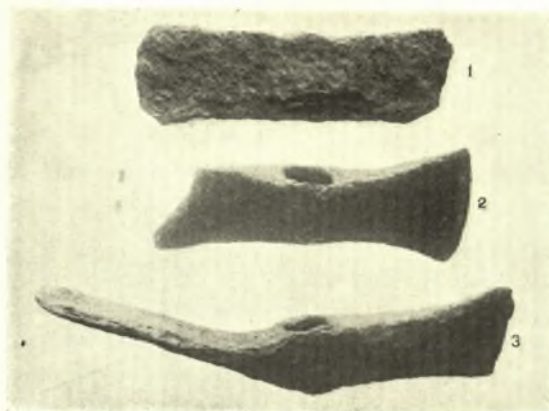
7) *Εἰκ. 43* ἀριθ. 1 - 4. Μάχαιραι μῆκ. 0.17, 0.21, 0.225, 0.222. Ἡ ράχης παχυτέρα.

8) *Εἰκ. 43* ἀριθ. 5-7. Δρέπανα. Τοῦ 6 μέγιστον πλ. 0.06. Μεγ. διάστασις 0.212.

9) *Εἰκ. 43* ἀρ. 8. Ἐνόμισα, ὅτι εἶνε «κλειδομάχαιρον», ὡς λέγεται ἐν Δυτικῇ Μακεδονίᾳ ὁ «σουγιᾶς» ἦτοι, τὸ κλειόμενον κονδυλομάχαιρον. Ἀλλὰ μοὶ φαίνεται τώρα, ὅτι εἶνε μᾶλλον λαβὴ μαχαιρίου ἔχουσα τὴν λεπίδα κεκαλυμμένην ἑκατέρωθεν διὰ πλακιδίων καθηλωμένων.

10) *Εἰκ. 44* ἀριθ. 1-3 ἀξίνας, ὧν αἱ δύο πρῶται μόνον πρὸς κόψιν ἢ δὲ 3 καὶ πρὸς σκαφήν ἐπιτηδεῖα. Μῆκ. 0.21, 0.21, 0.30.

11) *Εἰκ. 45* ἀριθ. 1-5. Λόγχαι ἦτοι αἰχμαὶ δοράτων ἀμφίστομοι ἔχουσαι στρογγύλον καὶ κοῖλον τὸ ὀπίσθιον (κάτω) ἄκρον (αὐλὸν) μετὰ λειψάνων ξύλου. Τὸ 6 αἰχμὴ ἑλλειπῆς τὸν

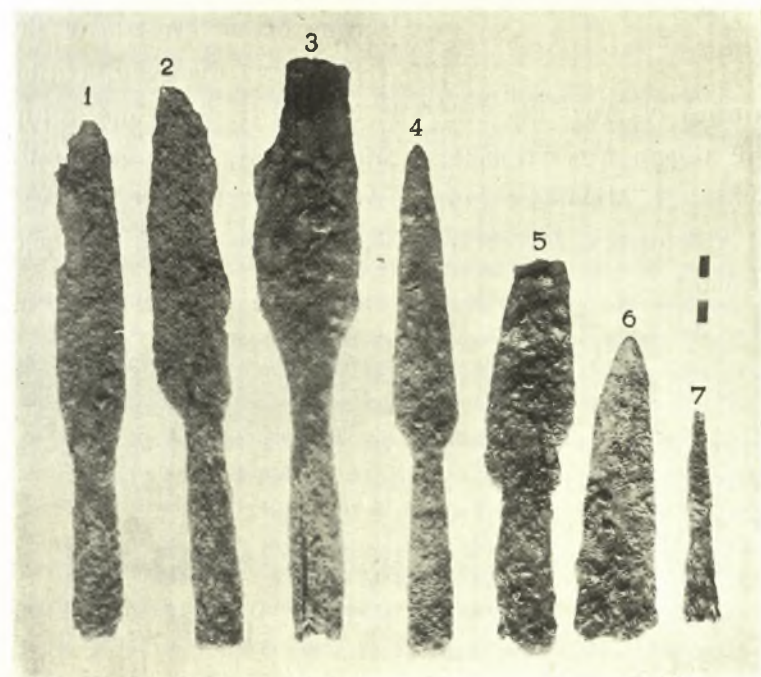
Εἰκ. 44. Ἀξίνας ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας.

σωλήνα. Μῆκ. 0.24, 0.255, 0.27, 0.235, 0.185, 0.145.

12) *Εἰκ. 45* ἀριθ. 7. Σαυρωτὴρ κοῖλος κάτω μετὰ λειψάνων ξύλου. Τὸ ἄνω, ὃ ἦν τὸ ἔσχατον ἄκρον, τετράπλευρον. Μῆκ. 0.10. Ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι στρογγύλοι ἢ τετράπλευροι μετὰ λειψάνων ξύλου.

Ἐκ τῶν λοιπῶν (*εἰκ. 46*) μνημονεύω λαβῆς τοξοειδοῦς ἐκ κακαβίου (ἀριθ. 1), ἀγγιστροτῆς βαλάνου θύρας (8) λαβῆς θύρας (3) καὶ ἄλλων τινῶν προσαμμάτων ἐκ συνηλώσεως θυρῶν πιθανῶς (4, 5-7).

Ὄστεινα. *Εἰκ. 47.* Πλακῶδες ἐπικόσμημα σκεύους τινὸς (μῆκ. 0.076) ἔχον ὀπὴν εἰς τὸ

Εἰκ. 45. Λόγχαι καὶ σαυρωτῆρες ἐκ τῆς λυγκησιτικῆς Ἡρακλείας.

ἔτερον ἄκρον πρὸς προσήλωσιν (τὸ ἕτερον εἶνε ἀποτεθραυσμένον), ἐπὶ δὲ τῆς ὄρατῆς ποτε ἐπιφανείας διακοσμητικὰς κοιλότητος. Τὸ κατὰ ῥόμβους καὶ ἄλλας ἐντομὰς περίγραμματα δεικνύει ἢ εἰκῶν. Εὔρηται καὶ ὀστεῖνον τρυπητήριον (σουβλί) πελεκητὸν μῆκ. 0.145 καὶ ἀπορισιθεῖσαι κορυφαὶ κέρατος ἐλάφου.

Ἐπιπέδων ἀγγείων εὐρέθησαν πολλά θραύσματα, τινὰ δὲ ἐτάκησαν ὑπὸ τῆς πυρκαϊᾶς καὶ ἀπετέλεσαν ἀμόρφους ὄγκους, ὡς συμβαίνει εἰς τὸν μόλυβδον. Εὐρέθη δὲ καὶ μόλυβδος ἄλλος τε καὶ ἐξ ἐπισκευῆς τεθραυσμένων ἀγγείων καὶ τεμάχια πίσης (πρβλ. τὴν ἐκθεσιν ἐν Πρακτ. Ἀρχ. Ἐτ. 1931).

Εἰκ. 46. Σιδηρὰ σκεύη ἐξ Ἡρακλείας.

Προσθήκη: Ἀνωτέρω σελ. 48 ἔγραψα, ὅτι τὸ σχῆμα τῶν τάφων τῆς Τρεμπένιστας δὲν ἐβεβαιώθη. Ἐν τῷ μεταξὺ κατὰ τὰς διορθώσεις τῆς μετὰ χειρὸς μελέτης διέτριψα ἐπὶ τινὰς ἡμέρας (18-23 V. 34) ἐν Βελιγραδίῳ, ἔνθα ὁ συνάδελφος κ. Vulic μετ' ἀδιαπτώτου φιλοφροσύνης οὐ μόνον τὰ εὐρήματα πάντα μοι ἐπέδειξεν, ὧν τινὰ ἀνέκδοτα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀδημοσίευτον εἴδησιν μοι παρέσχεν, ὅτι εἰς ἓνα τάφον ἐβεβαίωσεν ἀναμφισβητήτως

τὸ σχῆμα αὐτοῦ, οἷον εἶχον εἰκάσει αὐτὸ ἐν Ἀρχ. Ἐφ. 1927-28 σελ. 49 ἐξ., ἔχον δηλ. τομὴν κατὰ πλάτος $\sqsubset$. Τὸ δάπεδον τοῦ τάφου ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν, ὡς παρετηρήθη καὶ ἐν τῷ τάφῳ «τοῦ Ἀγαμέμνονος» ἐν Μυκῆναις (πρβλ. Ἀρχ. Ἐφ. 1910, σ. 193 ἐξ.). Ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως ἦσαν τὰ κτερίσματα, ἐπὶ τούτων ξύλα (τῶν δοκῶν τῆς ὀροφῆς) παθόντα φυσικὴν ὀργανικὴν ἀνθράκωσιν καὶ ἐπὶ τούτων λίθοι μετὰ χωμάτων (τοῦ τύμβου). Ἐκ τῶν ἀνεκδότων ἀγγείων ἀναφέρω ἀδεία τοῦ συναδέλφου ἐν ὁμοίον πρὸς τὸ ἀνωτέρω εἰκ. 35 εἰκονιζόμενον, ὥστε, τὰ ῥηθέντα περὶ αὐτοῦ ἀνωτέρω σελ. 69 ἐξ. ἀληθεύουσι. Διὰ τοῦ ἀγγείου δὲ τῆς Τρεμπένιστας γεφυροῦται τὸ διάστημα μεταξὺ τῶν προϊστορικῶν χρόνων τοῦ Διμηνίου καὶ Σέσκλου ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ α' π. Χ. αἰ. ἀφ' ἑτέρου, εἶνε δὲ βέβαιον, ὅτι κατὰ τοὺς μεταξὺ χρόνους ἀντιπροσωπεύεται ὁ τύπος οὗτος καὶ θὰ εὐρεθῆ. Ἐγὼ συνεπλήρωσα τὸ ἀγγεῖον τῆς Φλωρίνης ἐσφαλμένως μετὰ κυρτοῦ πυθμένου, ἐν ᾧ τῆς Τρεμπένιστας ἔχει ἐπίπεδον δισκοειδῆ πυθμένα.

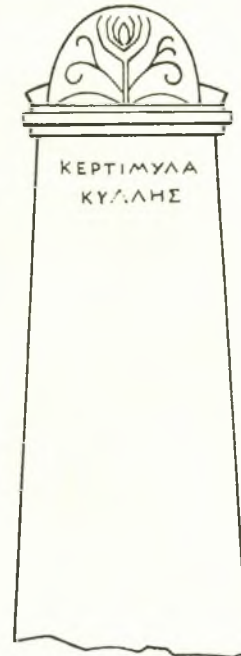
Εἰκ. 47. Ὀστεῖνον ἐπικάλυμμα σκεύους ἐξ Ἡρακλείας.

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΑΛΙΑΚΜΟΝΑ ΕΝ ΑΝΩ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΙ

Πρὶν ἢ ἐπιχειρήσω τὴν ἀνασκαφὴν ταύτην, ἐταλαντεύθην, ἂν ἔπρεπε νὰ ἐρευνήσω τὴν ἀκρόπολιν τῆς Καστορίας, ἢ τὸ Ἀρμενοχώρι τῆς Χρούπιστας (Ὁρεστικὸν Ἄργος νῦν) ἢ τὴν θέσιν Τσάκωνη παρὰ τὴν Κορησσόν.

Ἐνταῦθα εὐρίσκονται νομίσματα ἄλλα τε καὶ Ἀθηναϊκὰ τῆς σειρᾶς τῶν ἀρχόντων (πρβλ. Dittenberger Sylloge³ 729)-καὶ ἀλλαχοῦ τῆς δυτικῆς Μακεδονίας συνήντησα τοιαῦτα νεόκοπα-καὶ κέραμοι καὶ λιθόστρωτα ἐδάφη καὶ λίθοι ἐρειπίων καὶ ἀγγεῖα μετὰ βερνικίου. Ἐν τῷ χωρίῳ τῆς Κορησοῦ εἶδον:

1) Ἐν τῇ οἰκίᾳ Νικολάου Παπαδαμιανοῦ ὡς ἐπίστρωμα πεζουλίου ἐπιτάφιον στήλην ἐκ λίθου πωρώδους ἢ ὕδατογενοῦς, ὕψους 1,52 ἔχουσαν ἐπὶ κορυφῆς ἀνθῆμιον στρογγύλως περικεκομμένον καὶ ἐπιγραφὴν ἄνευ ἀκρεμόνων (εἰκ. 48). Ἴσως τοῦ γ' αἰ. π. Χ. Τὸ ὄνομα Κερτιμύλα εἶνε σύνθετον. Τὸ πρῶτον μέρος εἶνε ἑλληνικόν, τὸ δὲ δεύτερον ἑλληνικὸν καὶ μακεδονικόν (Hoffmann, Die Makedonen σ. 53. 198 ἔξ.). Τὸ ὄνομα Κύλλης ὡς ὀνομαστικὴ εἶνε ἀμφίβολον ἂν εἶνε κεχαραγμένον Κυ ἢ Κι· τὸ πρῶτον σκέλος τοῦ Υ εἶνε εὐθὺ κατακόρυφον, ἢ δὲ ἐπιφάνεια τοῦ λίθου ἔπειτα εἶνε ἐφθαρμένη καὶ ἀσαφὲς τὸ πρῶτον Λ. Κίλλης δ' ὄνομα εἶνε γνωστὸν ἐν Μακεδονίᾳ (Hoffmann ἔ.δ. 195. Pauly-Wissowa R. E. ἄρθρ. Makedonia σ. 685). Κύλλος (Ἀρχ. Ἐφ. 1925-6 παράρτημα σ. 207=Θεσ. ἐπιγραφαί, 409, 229, 27, 33). Κιλλεὺς «ἦρος» ἐν Ἐλιμίᾳ (Ἀθηνᾶ 1913, 449).

Εἰκ. 48. Ἐπιτάφιος στήλη ἐκ Κορησοῦ (Γκόρκεντσι) κειμένης ἀνατολικῶς τῆς λίμνης τῆς Καστορίας.

2) Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς Ἐκκλησίας Παναγίας ἔξω παρὰ τὴν ἀψίδα καὶ τὸ κωδωνοστάσιον ἐντετειχισμένον μάρμαρον δεικνύον τρεῖς μορφὰς (ἄνδρα, γυναῖκα, γυναῖκα) ὀρθίας ἀνωπιάς, ὑπὲρ αὐτὰς ταινίαν καὶ ἴσως καὶ ἀέτωμα, ὑποκάτω δ' ἐπιγραφὴν

ΑΛ . . ΑΝΔΡΟΣ Ἀλ[έ]ξανδρος
ΧΑΙΡΙΝ χαίριν

3) Ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ σχολείου μέγαν πύθον ἀρτίως ἐξορυχθέντα ἐπὶ τόπου.

Ἐπεσκέφθην δὲ καὶ ἄλλα τινὰ σημεῖα τῆς δυτικῆς Μακεδονίας.

Τῇ 17-7-33 ἀπεστάλη πρὸς τὸ ὑπουργεῖον ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ τῶν ἀρχαιοτήτων Καστορίας Π. Τσαμίση ἀντίγραφον ἐπιγραφῆς ἐπιταφίου ἐκ τοῦ χωρίου Πενταβρύσου (πρῶην Ζελεγκόσδι) κειμένου δυτικῶς τοῦ Ὁρεστικοῦ Ἄργους καὶ τῆς λίμνης τῆς Καστορίας. Ἐχει πλ. 0.41, μῆκ. 0.43 καὶ πάχ. 0.24. Ἐκ τοῦ ἀντιγράφου παρέχω τὴν εἰκ. 49, καθ' ἣν ἀναγινώσκειται ἢ ἐπιγραφὴ Κ/ασσάνδρ[α] Ἀρραβαίου. Προετίμησα ὁμῶς τελευταῖον νὰ σκάψω ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἐρατύρας (Σελίτσης)¹ διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους.

¹ Τὸ ὄνομα Ἐράτυρα ἐδόθη ἐσχάτως εἰς τὴν Σέλιτσαν ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου. Παρὰ Στράβ. 326 τὸ ὄνομα φαίνεται δηλοῦν χώραν τῆς Μακεδονίας, παρὰ δὲ Στεφ. Βυζ. ἐν λ. δηλοῖ πόλιν τῆς Ἠπείρου ἀγνωστον ἄλλοθεν (πρβλ. καὶ Δήμιτσαν. Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγόμενοις κλ. σελ.

227). Ἄγνωστος συγγραφεὺς τοῦ ἐν τῷ Γεωγραφικῷ Λεξικῷ τοῦ Βουτυρᾶ φανταστικοῦ ἄρθρου Σελάτεια δίδει εἰς τὴν Σέλιτσαν τὸ ὄνομα τοῦτο. ἄγνωστον ἐντελῶς ὑπὸ τῆς παραδόσεως.

Ἡ πρὸς νότον τῆς κωμοπόλεως ταύτης ἐκτεινομένη πεδιάς εἶνε μέρος τῆς ἐπαρχίας Βοῦτου (Ἀνασελίτσης) ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Ἀλιάκμονος. Εἶνε εὐφορος, ἀξιόλογος δ' εἶνε κυρίως ὁ παραγόμενος νῦν καπνός, ὅστις παρεμέρισέ πως τὴν καλλιέργειαν τῆς ἀμπέλου καὶ τῶν δημητριακῶν. Διαρρέει δὲ αὐτὴν παραπόταμος τοῦ Ἀλιάκμονος πηγάζων ἀπὸ

Εἰκ. 49. Ἐπιτάφιος στήλη ἐκ Πενταβρούσου τῆς Καστορίας.

τὴν ὄρεινὴν λεκάνην τῆς Βλάστης (Βλάτσι) ἐπὶ τοῦ Μορικίου ὄρους, παραφυάδος τοῦ Βαρνοῦντος καὶ διερχόμενος τὴν κλεισώρειαν Σισανίου - Πέλκας, ὅθεν καὶ λαμβάνει τὸ ὄνομά του¹. Ὁ παραπόταμος οὗτος δέχεται καὶ τὰ ὕδατα τοῦ ὄρους Σ(ι)νιάτσ(ι)κο², εἰς τὴν νοτιὰν κλιτὴν τοῦ ὁποίου εἶνε ἡ Σέλιτσα. Διὰ τῆς κλεισωρείας Πέλκας - Σισανίου καὶ διὰ τοῦ ὄροπέδιου τῆς Βλάστης ἄγει ἐκ τῆς Ἑλιμείας ὁδὸς ὄρεινὴ εἰς Ἑορδαίαν (ἦτοι τὴν πεδιάδα τῆς Πτολεμαΐδος, πρῶην Καϊλαριῶν). Πρὸς Ν τῆς Πέλκας εἶνε ὄγκος μεμονωμένος ἐπιμήκης φέρων τὸ ὄνομα Ῥιζὸ ἢ Βρατινιώτικο ἐκ τοῦ ὑποκειμένου χωρίου Βρατίνι, ἔνθα εὐρέθη ἡ ἀρχαία μαρμαρίνη κεφαλὴ (Ἡμερολ. τ. Μεγ. Ἑλλάδος 1922, 308, Ἀθηνᾶ 1913 σ. 448), ἣτις, θησαυρισθεῖσα ἐν τοῖς γραφείοις τῆς Χωροφυλακῆς Κοζάνης, φαίνεται ἐξαφανισθεῖσα

νῦν. Μεταξὺ τῆς ῥάχεως ταύτης καὶ τῆς ὄροσειρᾶς τῆς Πέλκας διὰ τοῦ ταπεινοῦ λαιμοῦ Σαΐττα, ἔνθα εὐρέθησαν παλαιοὶ πῖθοι, βραίνει παρὰ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Ἀλιάκμονος ὁδός, ἣτις εἶνε κατὰ παράδοσιν παλαιά. Δι' αὐτῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας συνεκοινώνει διὰ τῆς κλεισούρας τῆς Σιατίστης (Καραγιάννια) ἢ Θεσσαλονίκη μετὰ τῆς Καστορίας - Μπίγλιστας - Κοριτσᾶς, ὥστε μεταφερόμενοι εἰς παλαιούς χρόνους λέγομεν, ὅτι αὕτη εἶνε ὁδὸς ἐξ Ἰλλυρίας εἰς Ὀρεστίδα, Ἑλίμειαν, Πιερίαν, Ἡμαθίαν κλ. Ὡστε ἔχομεν ἐνταῦθα στενοπόρον συνάντησιν ὁδῶν μεταξὺ βορρᾶ καὶ νότου καὶ ἄλλων μεταξὺ ἀνατολῆς καὶ δύσεως.

ΦΡΟΥΡΙΑ ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΑΛΙΑΚΜΟΝΑ ΠΡΟΣ Δ. ΤΗΣ ΣΙΑΤΙΣΤΗΣ

(ἴδρα τὴν εἰκ. 50).

Τίνα σημασίαν εἶχε πάλαι ὁ συγκοινωνιακὸς οὗτος κόμβος δεικνύουσι τὰ τεῖχη, ἅτινα προστατεύουσιν αὐτόν.

Τεῖχη τῶν χωρῶν τῆς Μακεδονίας εἶχον παρατηρηθῆ ἔλαχιστα, ὥστε καὶ ἐγὼ ἠπόρουν,

1 Οἱ ἐγχώριοι σοφοὶ ὀνομάζουσιν αὐτὸν Μόρικον ὡς ἐπίσης καὶ τὸ Μορίκι ὄρος - κατὰ τὸ ἄνω φανταστικὸν ἄρθρον Σελάττω ἐν τῷ Γεωγραφικῷ Λεξικῷ τοῦ Βουτυρᾶ. Τώρα καλεῖται κατὰ τοὺς τόπους Σιανιώτικο ἢ Πελεκιώτικο ποτάμι.

2 Ὁ Rouqueville Voyage de la Grèce III, 1826 σ. 77 καλεῖ αὐτὸ Σινιάζυγον, ἄγνωστον διατί. Ἡ ἐτυμολογία τοῦ

ὀνόματος δεικνύει αὐτὸ πιθανῶς σλαβικόν: snek = γεμ. Schnee = χιόν. Ἀληθῶς ἐκ πάντων τῶν πέριξ ὀρέων μόνον τοῦτο κρατεῖ χιόνα καὶ ἐν θέρει. Ἄλλοι γράφουσι καὶ λέγουσι τὸ γυμνόν τοῦτο ὄρος Ἄσκιον. Τοῦτο δὲ τὸ ὄνομα, πρόσφορον ὄν, δύναται νὰ υἰοθετηθῆ.

ΕΙΚ. 50. ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΑΛΙΑΚΜΟΝΑ ΧΩΡΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΚΟΖΑΝΗΣ ΚΑΙ ΤΣΟΤΥΛΙΟΥ

πῶς τὰ κρατεῖδια τῆς Μακεδονίας πρὸ τῆς ἐνώσεως αὐτῶν ἐπροστάτευσον τὴν ἀνεξαρτησίαν των. Τώρα γινώσκομεν ἱκανὰ ἔν τι μόνον μέρει τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, ἀναμφιβόλως δ' ὑπάρχουσι καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἄλλα, ἀναμένοντα τὴν ἔρευναν εὐρώστων ἀρχαιολόγων. Κατωτέρω θὰ ἐξετάσωμέν τινα καὶ θὰ προσπαθῆσωμεν νὰ συναγάγωμεν συμπεράσματα περὶ

Εἰκ. 51. Χαρτογραφικὴ ἀποτύπωσις τοῦ ὑπὲρ τὴν Πέλλαν λόφου.

τοῦ χρόνου τῆς κτίσεως αὐτῶν, θὰ βασανίσωμεν δὲ καὶ τὸν τρόπον τῆς διατάξεως αὐτῶν, ὅστις εἶνε σημαντικώτατος διὰ τε τὴν ἀσφάλειαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ πολιτισμοῦ των.

Ὑπεράνω τῆς Πέλλας ὑπέγκειται κῶνος ἐπιστεφόμενος ὑπὸ τῆς καταγράφου Ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (εἰκ. 51). Πέριξ τῆς ἐκκλησίας περιβάλλει τὴν κορυφὴν τοῦ ὑψηλοῦ κῶνου τεῖχος ἐκ τιτανολίθων ἄνευ κολλητικῆς ὕλης, κατεστραμμένον νῦν. Ἡ γραμμὴ τοῦ τεύχους διακρίνεται ἐκ τινων λειψάνων καὶ ἐκ τῶν θρυψάλων τῶν τιτανολίθων, διαλυθέντων ὑπὸ τῶν καιρῶν ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, λιθαγωγούντων ἐντεῦθεν. Ἀκόμη καὶ προσ-

φάτως φαίνεται ὅτι ἐλιθολόγουν ἐντεῦθεν οἱ χωρικοί, διότι ὀρύγματά τινα πρὸς τοῦτο παρὰ τὴν στεφάνην τοῦ τείχους εἶνε ὄχι πολὺ παλαιά. Ἡ εἴσοδος τοῦ τείχους ἦτο, ὡς φαίνεται καὶ ὡς ἀπαιτεῖ ἡ φύσις τοῦ ἐδάφους, πρὸς βορρᾶν. Εἰς τὸ νότιον, τὸ ὑψιστον μέρος ὑπάρχει ἐρείπιον μεγάλου πύργου ἀσβεστοκτίστου. Ἐτερος πύργος εἶνε πρὸς τὸ ΒΑ μέρος ἐντὸς τοῦ περιβόλου. Ἐκ τῆς κορυφῆς ἡ θέα ὀλοκλήρου τοῦ ὄροπεδίου τῆς Ὀρεσιτίδος καὶ Ἐλιμείας εἶνε θαυμαστή, ἐκτεινομένη μέχρι τοῦ Βοΐου, τῆς Πίνδου, τῶν Καμβουνίων καὶ τοῦ Ὀλύμπου. Δὲν ὁμοιάζει πρὸς τὰς πεδιάδας οὔτε τῆς Θεσσαλίας οὔτε τῆς Πέλλης οὔτε τῶν Σερρῶν. Δὲν ἔχει τὴν μονοτονίαν αὐτῶν, διότι δὲν εἶνε ὁμαλὴ ὡς δῶρον τῶν ποταμῶν, ἀλλ' ἀποτελεῖται ἐξ ἀπειρῶν πτυχῶν πάσης μορφῆς. Μεταξὺ ῥέουσιν πλεῖστοι ποταμοὶ σπεύδοντες πρὸς τὸν Ἀλιάκμονα, ἄλλοι μὲν αἰετοὶ, ἄλλοι δὲ χεῖμαρροι. Τὸ κάλλος τῆς χώρας ἀξιάναται ὑπὸ τῶν κατεσπαρμένων κωμῶν, τῆς παντοίας φυτείας ἀγρίας τε καὶ ἡμέρου, ὑπὸ τῆς ἄλλης καλλιεργείας καὶ ὑπὸ τῆς κυμάνσεως τοῦ φωτὸς καὶ τῆς σκιάς, ἅτινα συγγέονται εἰς τὸν ἀπέραντον ὀρίζοντα. Πάντα ταῦτα ὑπέμνησαν εἰς τὸν συνοδόν μου Σεβασμιώτατον Κοζάνης κ. Ἰωακείμ ιουὺς λόγους τοῦ Ἐ. Ῥενάν, (*Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος*, μετάφρ. Γ. Βουτσινᾶ I, 157 ἐξ.), οἵτινες, ἂν ὡς προφητεία περὶ Ἑλλάδος ἠνωμένης νῦν μετὰ τῆς Μακεδονίας εἶνε ἀμφισβητήσιμοι, περὶ Μακεδονίας ὅμως καὶ μάλιστα τῆς δυτικῆς ὡς πραγματικὴ κρίσις φαίνονται μοι ἔγκυροι: «Εἶνε χώρα διατελοῦσα ὑπὸ τὰς συνήθεις συνθήκας τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωῆς, δένδρόφυτος, εὐφορος, περιβρεχομένη ἀπὸ μεγάλους ποταμούς, ἔχουσα ἐσωτερικὰς πηγὰς πλούτου, ἐν ᾗ ἡ Ἑλλάς, πτωχὴ, ἰσχνή, παράδοξος εἰς ὅλα, δὲν ἔχει παρὰ τὴν δόξαν τῆς καὶ τὴν εὐμορφίαν τῆς. Γῆ θαυμάτων, ὅπως ἡ Ἰουδαία καὶ τὸ Σινά, ἡ Ἑλλάς ἠνθῆσε μίαν φορὰν, ἀλλ' εἶνε ἀδύνατον νὰ ἀκμάσῃ καὶ πάλιν ἐδημιούργησε κᾶτι μοναδικόν, πού δὲν ἠμπορεῖ νὰ ξαναγίνῃ· φαίνεται, ὅτι, ὅταν ὁ Θεὸς φανερόνεται εἰς ἓνα τόπον, τὸν ἀποξηραίνει διὰ παντός. Γῆ κλεφτῶν⁴ καὶ καλλιτεχνῶν ἡ Ἑλλάς δὲν ἠμπορεῖ πλέον νὰ παίξῃ ῥόλον πρωτεύοντα, εἰς ἐποχὴν ὅπου ὁ κόσμος εἰσέρχεται εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ πλούτου, τῆς βιομηχανίας, τῆς εὐρείας καταναλώσεως· δὲν παράγει παρὰ πνεῦμα· παραξενεύεται κανεῖς, ὅταν τὴν διατρέχῃ, πῶς μία φυλὴ ἰσχυρὰ ἠδυνήθη νὰ ζῆσῃ εἰς ἐκεῖνον τὸν σωρὸν τῶν ξηρῶν καὶ ἀγόνων βουνῶν, μέσα εἰς τὰ ὁποῖα μία κοιλὰς μὲ ὀλίγην ὑγρασίαν, μία μικρὰ πεδιάς ἐκτάσεως ἑνὸς χιλιομέτρου, θεωροῦνται θαύματα. Ποτὲ δὲν ἐφανερώθη τόσον ἔντονος ἡ ἀντίθεσις, πού ὑπάρχει πάντοτε μεταξὺ τοῦ ὄλβου καὶ τῆς μεγάλης τέχνης. Ἡ Μακεδονία ἀπεναντίας θὰ ὁμοιάσῃ μίαν ἡμέραν μὲ τὴν Ἑλβετίαν ἢ τὴν μεσημβρινὴν Γερμανίαν. Τὰ χωρία τῆς εἶνε τοῦφες ἀπὸ γιγαντιαῖα δένδρα· ἔχει κάθε τι πού χρειάζεται, διὰ νὰ γίνῃ χώρα μεγάλης γεωργίας καὶ βιομηχανίας, ἀπεράντους πεδιάδας, πλούσια βουνά, γλοερὰ λιβάδια, εὐρείας ἀπόψεις, πολὺ διαφορετικὰς ἀπὸ τὰς θελκτικὰς ἐκεῖνας μικρὰς δαιδάλους τῶν ἑλληνικῶν τοπειῶν...» (Πρὸβλ. καὶ Desdevises - du - Dezert La Macédoine 305).

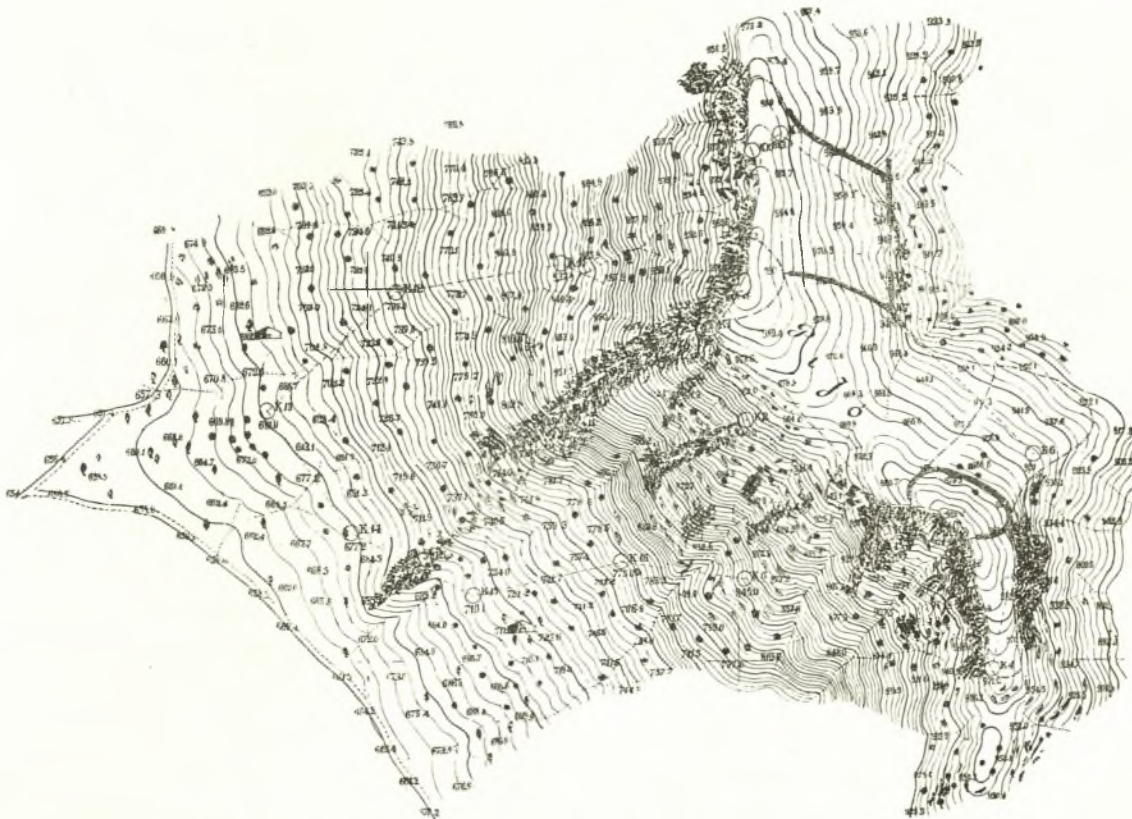
Ἐτερον ἀλλὰ μέγα φρούριον, ὑπάρχει πρὸς Ν. τῆς Πέλκας, ὄρατὸν μακρόθεν ἐπὶ τοῦ νοτίου ἡμίσεως τοῦ ἐπιμήκους βραχώδους βουνοῦ *Ριζοῦ* (Βρατινιώτικου), ὅστις χωρίζεται,

¹ Καὶ ὅμως πατρὶς τῶν κλεφτῶν καὶ τῶν ἀρματωλῶν εἶνε τὰ μεγάλα καὶ σύνθετα ὄρη τῆς νοτίου Μακεδονίας καὶ τῆς Ἠπείρου.

ἀπὸ τοῦ βουνοῦ τῆς Πέλλας διὰ τοῦ στενοῦ τῆς Σαΐττας. Πρὸς φρούρησιν δὲ τῆς Σαΐττας ἀπὸ νότου εἶχε κτισθῆ τὸ φρούριον.

Ἐνεκα ἀσθενείας δὲν ἀνέβην εἰς τὸ φρούριον ὡς οὐδ' ὁ Παπαδάκις (Ἀθηνᾶ 1913, 450), ἀλλ' ἔχω πρὸ ὀφθαλμῶν ἐκθεσιν τῶν φίλων μου κ.κ. Γραμμένου καὶ Σουγκάρη, ἀναβάντων ἐπίτηδες χάριν μου ἔπειτα, ὡς καὶ τὸν χάρτην (εἰκ. 52) τοῦ λοχαγοῦ κ. Μάντζιου.

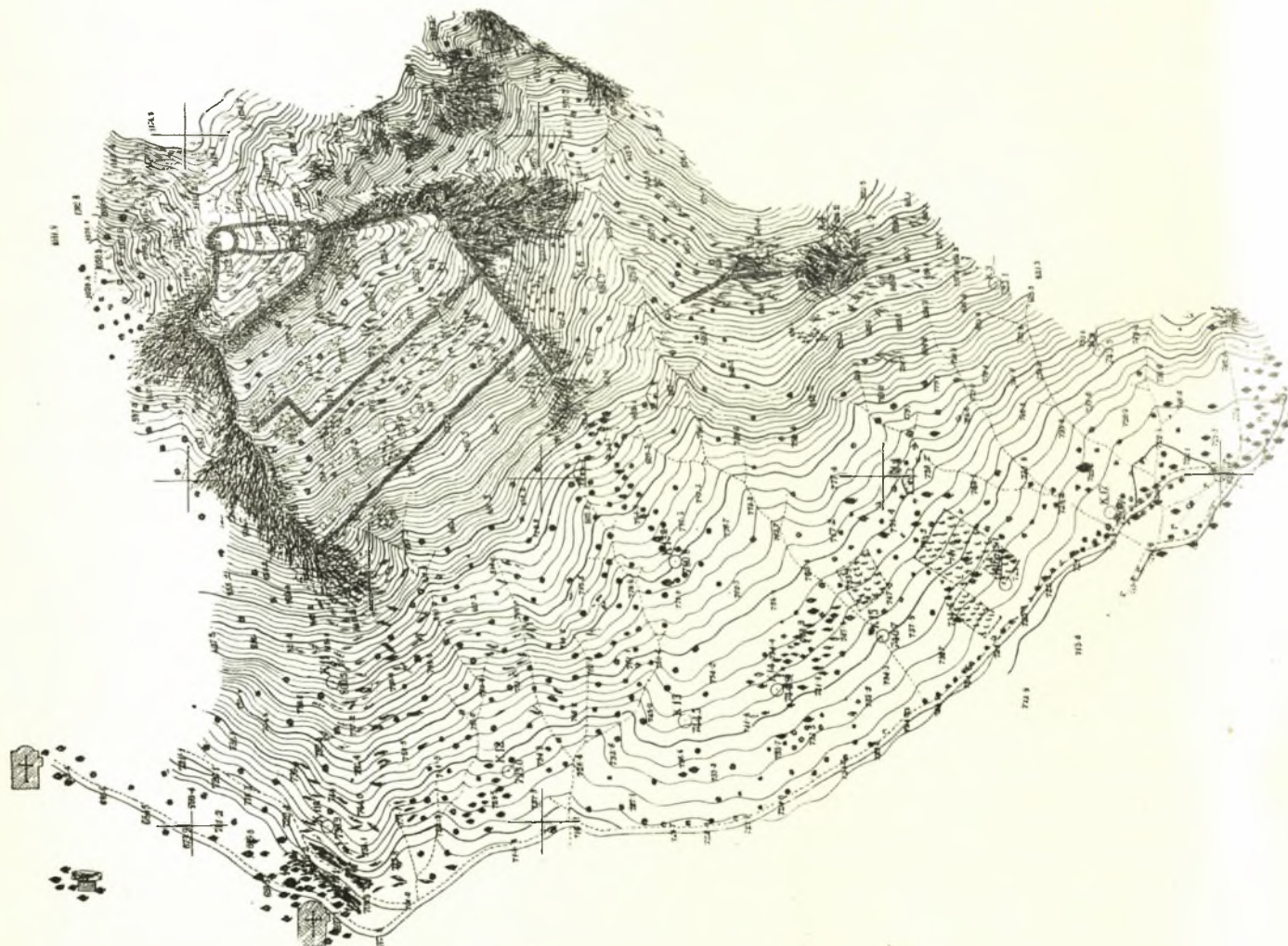
Τὸ Ριζὸ εἶνε ἀπόκρημνον πρὸς Α καὶ πρὸς Δ, ὥστε δὲν ἔχει τείχη πρὸς τὰ σημεῖα ταῦτα. Ἐχει ὅμως τέσσαρα ἢ πέντε ἐγκάρσια τείχη ἀπ' Α πρὸς Δ ἢτοι ἀπὸ κρημνοῦ εἰς κρημνόν, (μῆκ. 30,100-150,300,350 μ. περίπου), ἐκτισμένα δι' ἀκανονίστων λίθων ἡρμο-

Εἰκ. 52. Χαρτογραφικὴ ἀποτύπωσις τοῦ βουνοῦ Ριζὸ ἢ Βρατινώτικο.

σμένων ἄνευ κολλητικῆς ὕλης. Κυρίως ἦσαν προωρισμένα νὰ ἀποκρούσωσι προσβολὰς ἀπὸ βορρᾶ, ὀλιγώτερον δὲ ἀπὸ νότου, ἐπειδὴ ἀπὸ νότου καὶ δυσμῶν εἶνε δυσκολώτερον ἀναβατὸς ὁ βουνός. Ἐν μέσῳ παρατηροῦνται τρεῖς δεξαμεναὶ κεχωσμένα. Ὅστρακα ἐλάχιστα καὶ κυρίως μόνον εἰς τὸν ἔξω τῶν τειχῶν νοτιώτατον χῶρον (ἔνθα καὶ κτισμάτων λείψανα) καὶ εἰς τὸν γείτονα αὐτοῦ ἐντὸς τῶν τειχῶν, ἔνθα καθορῶνται καὶ λείψανα πύργου πρὸς Δ. Τὸ σφζόμενον ὕψος εἶνε 0.30-0.40 μ., ἐν ᾧ μακρόθεν βλέπων ἐνόμιζον αὐτὸ μεγαλύτερον. Ἐπειδὴ τὸ μέγεθος τοῦ φρουρίου εἶνε μέγα, γίνεται φανερόν, ὅτι τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς καταφύγιον τῶν περίξ ἀτειχίστων πεδινῶν πληθυσμῶν. Ὡς μόνιμος ὅμως κατοικία ἀνθρώπων εἶνε ἀπρόσφορος ὁ τόπος διὰ τὸ βραχῶδες καὶ ἄγονον καὶ δυσπρόσιτον καὶ ἄνυδρον καὶ ὑψηλὸν (1001,40 μ.) αὐτοῦ.

Ἐτερον μέγα φρούριον καλούμενον **Κτίσματα** (Χτίσματα) εἶνε ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ Σιανιώτικου ποταμοῦ, ἀπέναντι τῆς Πέλκας, ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς παρωρείας τοῦ Σινιάτσικου, ἣτις κλείει ἀπ' ἀνατολῶν τὴν χαραδρῶδη διάβασιν πρὸς Σισάνιον καὶ Ἑορδίαν. Εἶνε μέγα καὶ σύνθετον καὶ θαυμάσιον. Ὅρα τὴν ἀποτύπωσιν αὐτοῦ, ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ Μάντζιου (*εἰκ. 53*). Αἱ κύριαι γραμμαὶ αὐτοῦ, ὅταν δὲν χρησιμοποιῶσιν ὠφελίμους ἀνωμαλίας, εἶνε εὐθείαι καὶ αἱ γωνίαι ὀρθαί, ὥστε καὶ τοῦτο δὲν ἐκτίσθη πέραξ ὑπαρχούσης

Εἰκ. 53. Χαρτογραφικὴ ἀπότυπσις τοῦ φρουρίου Χτίσματα μεταξὺ Σελίτσης καὶ Πέλκας (προβλ. εἰκ. 54).

πόλεως, ἀλλ' ἀπὸ σχεδίου εἰς ἔρημον τόπον πετρώδη, ἄγονον, ἄνυδρον, ὑψηλὸν καὶ ἀπρόσβατον, ἵνα χρησιμεύσῃ ἐν ἀνάγκῃ ὡς καταφύγιον τῶν πεδινῶν ἀκαλύπτων πληθυσμῶν. Σήμερον μεγάλη ζῶα δὲν δύναται νὰ ἀναβῶσι εἰς αὐτό. Εἶνε πιθανὸν ὅμως, ὅτι ἄλλοτε θὰ ὑπῆρχον χῶματα περισσότερα, καὶ προσβάσεις δὲ θὰ εἶχον διαρρυθμισθῆ πρὸς ἐπικοινωνίαν ἀναγκαιοτάτην διὰ τὴν χρησιμότητα τοῦ ὄχυροῦ. Ἀνέβην μέχρι τῆς πρώτης γραμμῆς αὐτοῦ καὶ εἶδον, ὅτι εἶνε ἐκτισμένον ἐκ μεγάλων ἀκανονίστων καλῶς ἡρμοσμένων τιτανολίθων. Οἱ ὑψηλὰ κείμενοι τιτανόλιθοι ἐρράγησαν ὑπὸ τῶν καιρῶν, καὶ διελύθησαν εἰς θραύσματα, ὥστε εἰς πολλὰ σημεῖα τὸ ἐκ τῶν θραυσμάτων αὐτῶν ἀποτελούμενον καμπύλωμα (σαμάρι)

σχηματίζει γραμμὴν καλύπτουσαν ἀναμφιβόλως τὰ ταπεινὰ μέρη ἢ τὰ θεμέλια· ἐνιαχοῦ μάλιστα εἰς τοιαῦτα βεβλαμμένα μέρη σφύζονται καὶ τμήματα ὀρθία ὄρατά, μέχρις ὕψ. 2 μ., ὥστε ἡ γραμμὴ νὰ εἶνε ἀπαραγνώριστος. Ἐκ τῶν ὑψηλοτέρων μερῶν ἐλήφθη ἡ φωτογραφία (εἰκ. 54).

Οἱ δύο ὁμῶς φίλοι μου κάτοικοι τῆς Ἐρατύρας, ὁ κ. Ἀναστάσιος Γραμμένος καὶ ὁ κ. Γ. Σουγκάρης διευθυντῆς τοῦ σχολείου, ἔχουσι δικαιώματα ἐπὶ τῆς εὐγνωμοσύνης μου, διότι ἐμοῦ ἀρρωστήσαντος, ὑπεβλήθησαν δις εἰς τὸν κόπον νὰ μεταβῶσι καὶ μελετήσωσι κατὰ τὸ δυνατὸν τὸ ὄχυρμα τοῦτο συνοδεύσαντες καὶ τὸν χαρτογράφον λοχαγὸν κ. Μάντζιον παρ' αὐτῶν ἀρῦομαι τὰς ἐξῆς εἰδήσεις, διατασσομένας καὶ κατὰ τὴν ἐμὴν αὐτοψίαν πόρρωθεν, ἐπειδὴ τὰ κύρια μέρη τοῦ ὄχυρώματος εἶνε μακρόθεν ὄρατά.

Τὰ Κτίσματα διαιροῦμεν εἰς δύο μέρη, τὸ ἀνατολικόν, καὶ τὸ δυτικόν. Τὸ δυτικὸν στερεῖται πρὸς δυσμὰς τείχους, ἐπειδὴ ὁ βράχος κατακρημνίζεται ἀπρόσιτος πρὸς τὴν χαράδραν τοῦ Σιανιώτικου ἢ Πελλιώτικου (Μυρίχου) ποταμοῦ. Πρὸς Ν ἔχει ἐπὶ τῆς βρα-

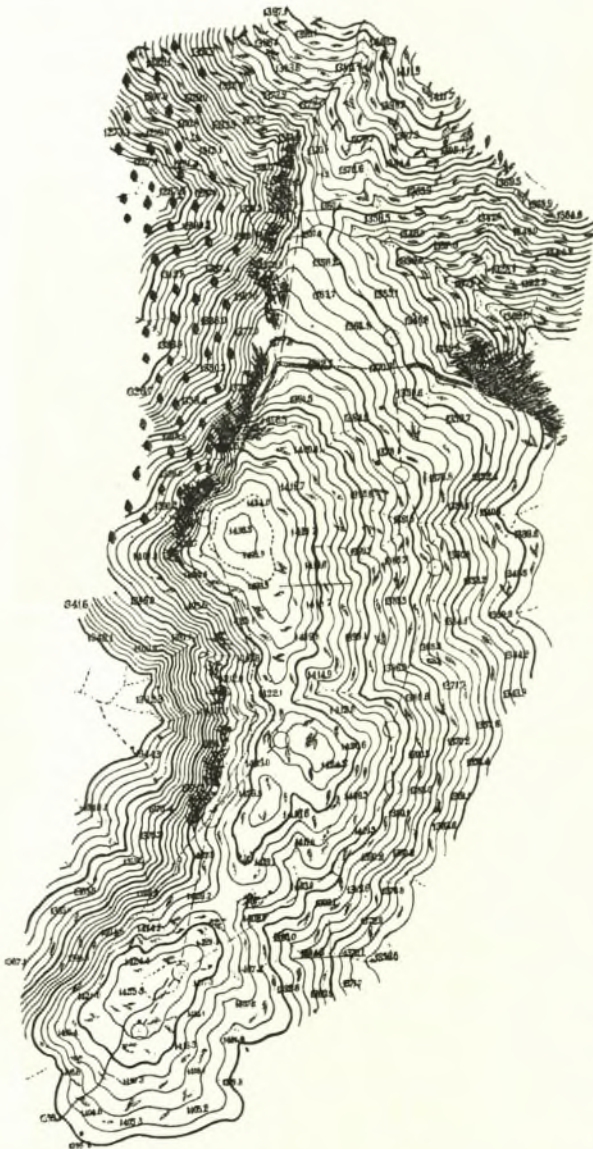

Εἰκ. 54. Τὸ τεῖχος Χτίσματα (πρὸβλ. εἰκ. 53).

χώδους καὶ δυσπροσίτου κλιτύος, ἱκανῶς ὑψηλὰ ἀπὸ τῆς πεδιάδος, τὴν κατωτάτην πλευρὰν αὐτοῦ, ὑψηλότερον δὲ ἑτέρας τρεῖς παραλλήλους, ὧν ἡ πρώτη θλάται κατὰ τὸ μέσον ὀρθογωνίως. Ἡ ἀνωτάτη γραμμὴ τείχους, ἔχουσα φορὰν νοτιοανατολικὴν καὶ κλείουσα οὕτω τριγωνικὸν χῶρον, ἔχει ἐπὶ ἐκτάσεως 50 μ. περίπου ἑτέραν παράλληλον ἑξωτερικὴν ἢτοι βορειότεραν γραμμὴν εἰς ἀπόστασιν 10 μ. περίπου πρὸς ἐνίσχυσιν κατὰ προσβολῆς ἀπὸ τῶν ὑπὲρ τὴν Ἐρατύραν προσβάσεων. Ἐντὸς τῆς ἐσωτερικῆς τῶν δύο τούτων γραμμῶν ὑπάρχουσι δύο κυκλικὰ θεμέλια πύργων, ὧν ἑκάτερος ἔχει ἀνὰ μίαν δεξαμενὴν κατεσκευασμένην, ὡς φαίνεται, δι' ἀσβέστου καὶ τετριμμένης κεράμου. Ἄλλαι 10 ἐπιστώθησαν ἐν τῷ ὄλῳ περικλείστω τούτῳ χώρῳ καὶ ἴσως ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι. Οἱ πύργοι ὁμῶς εἶνε ἐκτισμένοι διὰ πλῖθων ἀκανονίστων καλῶς προσηρμοσμένων. Ἡ θέσις αὕτη λέγεται Παλαιογλᾶς (= Παλαιόπυργος). Λέγεται δέ, ὅτι ἐδῶ εὐρέθησαν πολλὰ βέλη. Ἀπὸ τῆς ἀνωτάτης νοτιοανατολικῶς βαινούσης πλευρᾶς εἰς σημεῖον ἀπέχον ἀπὸ τοῦ κρημοῦ τοῦ Μυρίχου περὶ τὰ 400 μέτρα ἀποσπᾶται πρὸς Ν ἢτοι πρὸς τὸ κάταντες βραχίων, ὅστις σχηματίζει τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ δυτικοῦ τούτου μέρους τοῦ ὄχυρώματος. Τῶν τειχῶν τὸ πάχος εἶνε γενικῶς 1.80 μ. τὸ ὕψος σφύζεται εἰς πλεῖστα σημεῖα μέχρι 1 μ., εἰς πολλὰ 1,50 καὶ εἰς τινα 2 καὶ 2,50 μ. Οἱ λίθοι τῶν τειχῶν κυρίως εἰς τὰς ἔξω γραμμὰς εἶνε μήκους 1 μ. ἢ 1.50 ἢ 2 μ., εἰς τὰς ἄλλας δὲ μικρότεροι.

Ὁ μεταξὺ τῶν τειχῶν χῶρος εἶνε ἐσπαρμένος ἀπὸ θραύματα κεράμων, πίθων καὶ ἄλλων

ἀγγείων, πάντων ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ. Τὰ ὄστρακα ταῦτα εἶνε ἀφθονώτερα ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω. Εἰς τοὺς αὐτοὺς χώρους ὑπάρχουσι θεμέλια καὶ ἐρείπια πολλῶν οἰκημάτων, συνήθως τετραγώνων καὶ μετὰ πλευρῶν 5×3 , 4×3 , 4×2 μ. Τὰ κτίσματα ταῦτα εἶνε πλείονα εἰς τὰ ἀνώτερα μέρη, ἀραιότερα δὲ εἰς τὰ ταπεινὰ καὶ κεῖνται μάλιστα εἰς ἐπίκαιρα σημεῖα. Ἐκ τινων καλῶς σωζομένων τοίχων φαίνονται ὅτι ἦσαν ἐκτισμένα ἄνευ ἀσβέστου ἐκ λίθων ἀκα-

Εἰκ. 55. Χαρτογραφικὴ ἀποτύπωσις τῆς ὑπὲρ τὰ Χτίσματα (εἰκ. 53) ὄρειοῦς Γρεντιάς.

νονίστων καλῶς ἠρμοσμένων πλὴν τοῦ ὑψίστου μέρους, ἔνθα εἶνε τινα ἀσβεστόκτιστα. Μεταξὺ τῶν λίθων τούτων ὑπάρχουσι καὶ τινες πῶροι. Τὰ ἐρείπια τῶν κτισμάτων τούτων πρὸ πάντων εἰς τὰ ὑψηλότερα μέρη εἶνε πολλά, ἀκανόνιστα τὴν θέσιν καὶ παρέχουσιν εἰκόνα ἠρειπωμένου συνοικισμού, ὥστε, ὅπουδήποτε καὶ ἂν σταθῇ τις, δὲν ἔχει ἀναπεπταμένην θέαν πέραν τῶν 20 βημάτων. Ταῦτα περὶ τοῦ δυτικοῦ μέρους τῶν κτισμάτων.

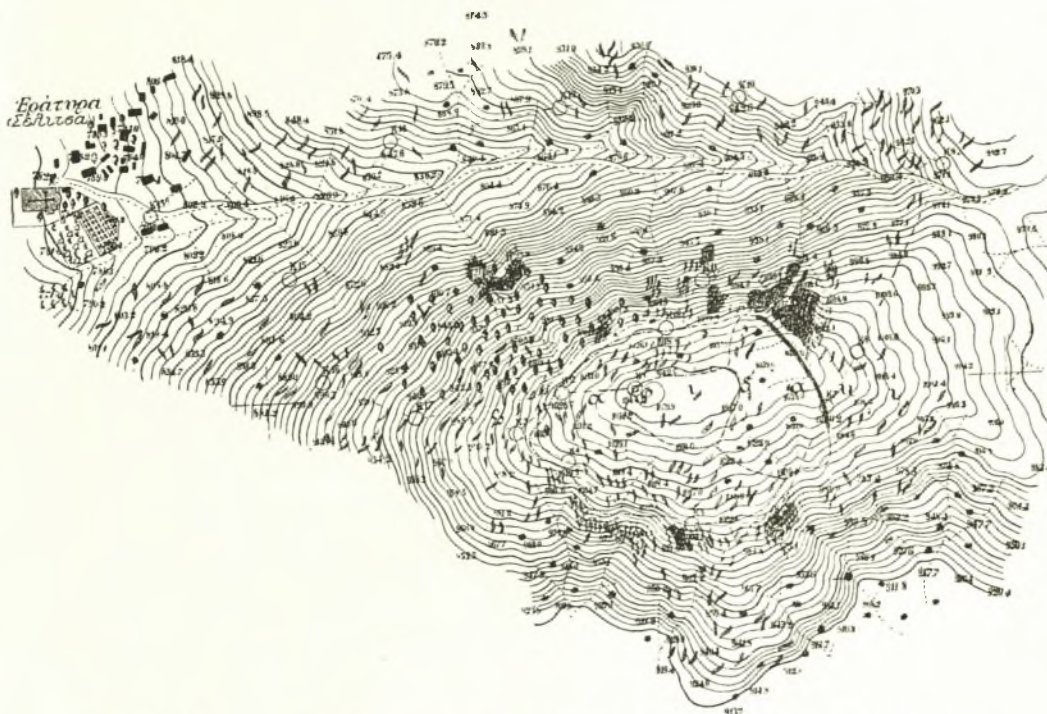
Πρὸς ἀνατολὰς αὐτοῦ σχηματίζεται χοάνη τοῦ ὄρους ἔχουσα πλείονα χῶματα, μάλιστα χαμηλά, καὶ ὀλιγωτέρας πέτρας ὁρατάς, κατὰ δὲ τὸ ταπεινότερον μέρος καὶ καλλιεργουμένη. Δύναται τις νὰ φαντασθῇ, ὅτι πάλαι θὰ ἐκαλύπτετο ὅλη διὰ χωμάτων καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ παρέχῃ τροφήν εἰς τὰ ζῷα ὡς νομή. Ἡ χοάνη αὕτη ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ὄλου ὄχυρώματος. Ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα ὡς νοτιοανατολικῶς βαίνουσα πλευρὰ τοῦ τείχους συνάπτεται κατὰ τὸ ὑψηλὸν ἦτοι τὸ βόρειον μέρος τῆς χοάνης πρὸς κτένα βράχου καθ' ὅμοίαν φορὰν διακειμένου καὶ τείνοντος διὰ συνεχῶν ἀβάτων κρημνῶν πρὸς τὴν ἀνατολικῶς τῆς χοάνης ῥάχιν (ἐφ' ἧς ἐνόμισα μακρόθεν ὄρων, ὅτι ἀνέρχονται λείψανά τινα τείχους συνεχίζοντα τὴν γραμμὴν τοῦ βράχου) μέχρι που τῶν ὑπὲρ τὴν ῥάχιν πρὸς ἀνατολὰς ἦτοι πρὸς τὴν Ἐράτυραν κρημνῶν, ἔνθα καὶ ἐρείπιον ὡς λείψανον πύργου. Ἐξ ἄλλου ἢ ἀνατολικῆ πλευρὰ τοῦ

δυτικοῦ μέρους τῶν Κτισμάτων, προσεκβαλλομένη ταπεινότερον τῆς νοτίας περὶ τὰ 80 μέτρα, στρέφεται πρὸς ἀνατολὰς, κατέρχεται εἰς τὴν χοάνην καὶ ἔπειτα ἀνέρχεται εὐθεῖα εἰς τὴν πρὸς ἀνατολὰς ῥάχιν χωροῦσα ὡσαύτως μέχρι τῶν πρὸς τὴν Ἐράτυραν κρημνῶν. Αἱ γραμμαὶ αὗται τειχῶν ἢ κρημνωδῶν βράχων κλείουσιν εἰς ἓν τὴν χοάνην καὶ τὴν πρὸς ἀνατολὰς αὐτῆς ῥάχιν. Ὅλος οὗτος ὁ χῶρος στερεῖται ἐρειπίων οἰκιῶν καὶ βεβαίως θὰ ἦτο

προωρισμένος νὰ δέχεται κυρίως τὰ κτήνη τῶν προσφευγόντων εἰς τὸ φρούριον τῶν Κτισμάτων ἀτειχίστων πληθυσμῶν τῆς πεδιάδος.

Τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ ὄχυροῦ εἶνε ἐν γένει ὑψηλότερον καὶ δύναται νὰ ἐπιβλέπη ὅλην τὴν πρὸς νότον πεδιάδα, ὅσον δύναται νὰ ἴδῃ ὁ ὀφθαλμὸς, καὶ τὴν χαράδραν τοῦ Μορίχου καὶ τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ φρουρίου. Εἶνε ἡ ἀκρόπολις τοῦ ὅλου συγκροτήματος καὶ

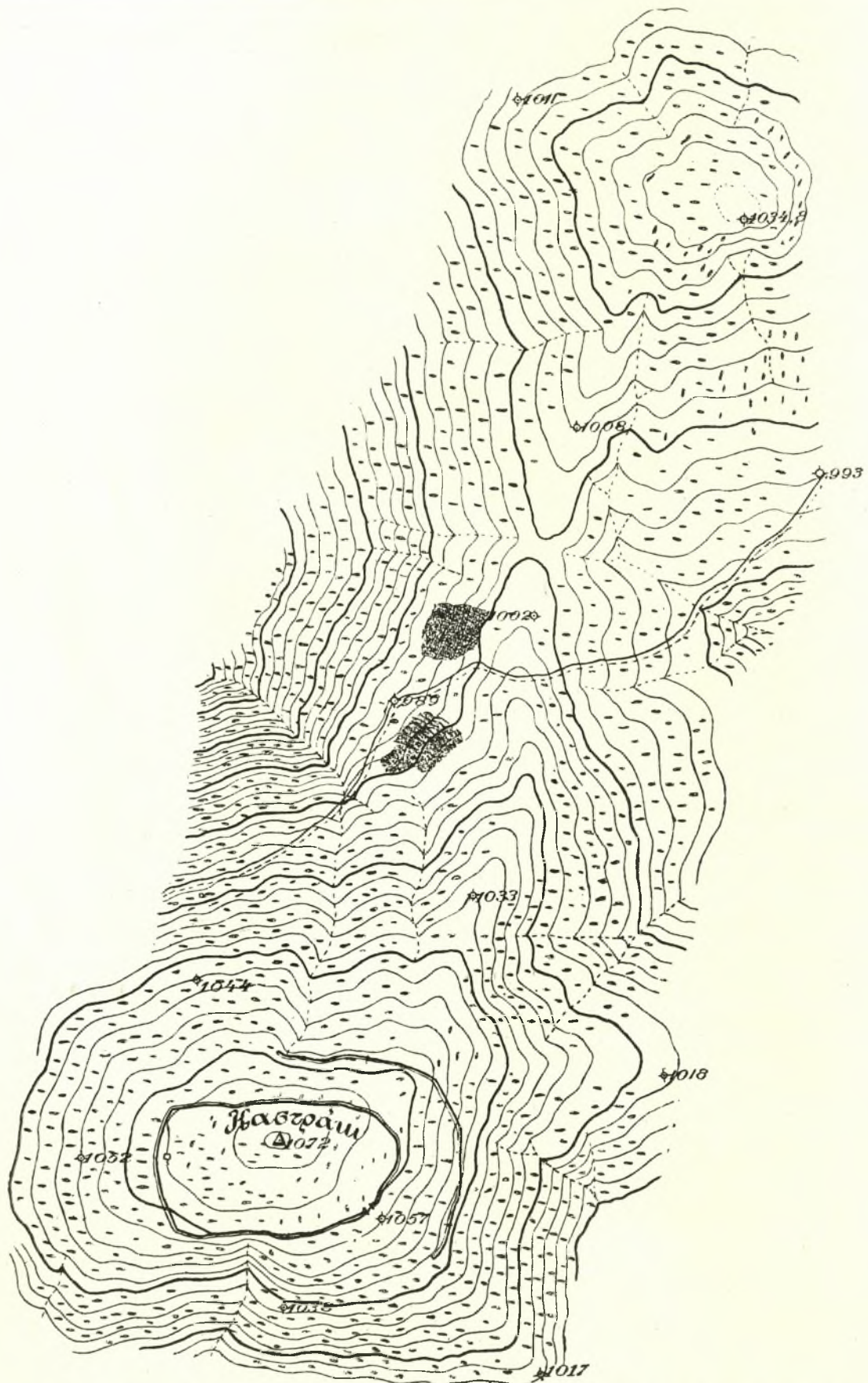
Εἰκ. 56. Χαρτογραφικὴ ἀποτύπωσις τοῦ λόφου Σκαφιδάκι παρὰ τὴν Σέλιτταν (Ἐράττραν).

συγχρόνως ἡ πόλις αὐτοῦ, ἀφ' οὗ μόνον ἐν αὐτῷ εἶνε ἐρείπια οἰκοδομημάτων. Κατ' ἔκτασιν φαίνεται μικρότερον τῶν δύο ἄλλων πρὸς ἀνατολὰς μερῶν, χοάνης δηλ. καὶ ῥάχεως, ἐπειδὴ ἐγὼ νομίζω, ὅτι ἐπὶ τῆς ῥάχεως τὰ τεῖχη ἠνοίγοντο περισσότερον¹.

Ὑπὸ τὰ Κτίσματα πρὸς νότον ἐκτείνεται, ὡς εἴπομεν, εὐρεία ἢ κυματοειδῆς πεδιάς τοῦ Ἀλιάκμονος καὶ τῶν παραποτάμων αὐτοῦ. Ἐγγὺς δὲ τῶν Κτισμάτων ἐντὸς τῆς πεδιάδος προβάλλει πέραν τοῦ Μορίχου ἢ συνέχεια τῆς Πέλκας διὰ τῆς ὄχυρᾶς ῥάχεως τοῦ Βρατινιώτικου (ΡΙζοῦ), κλείουσα οὕτω ἀπὸ δυσμῶν τὸ ἀνήκον εἰς τὴν Ἐράττραν μέρος τῆς πεδιάδος, ἐν ᾧ ὡς ἀπόκλεισις αὐτῆς ἀνατολικῆ εἶνε αἱ παρῳρειαι τοῦ Ἀσκίου, ἐφ' ὧν ἡ Σιάτιστα, καὶ πρὸς Ν αὐτῆς, παρεμβαλλομένου τοῦ στενοῦ τῆς Κλεισούρας-Καραγιαννίων, ὁ Βούρινος.

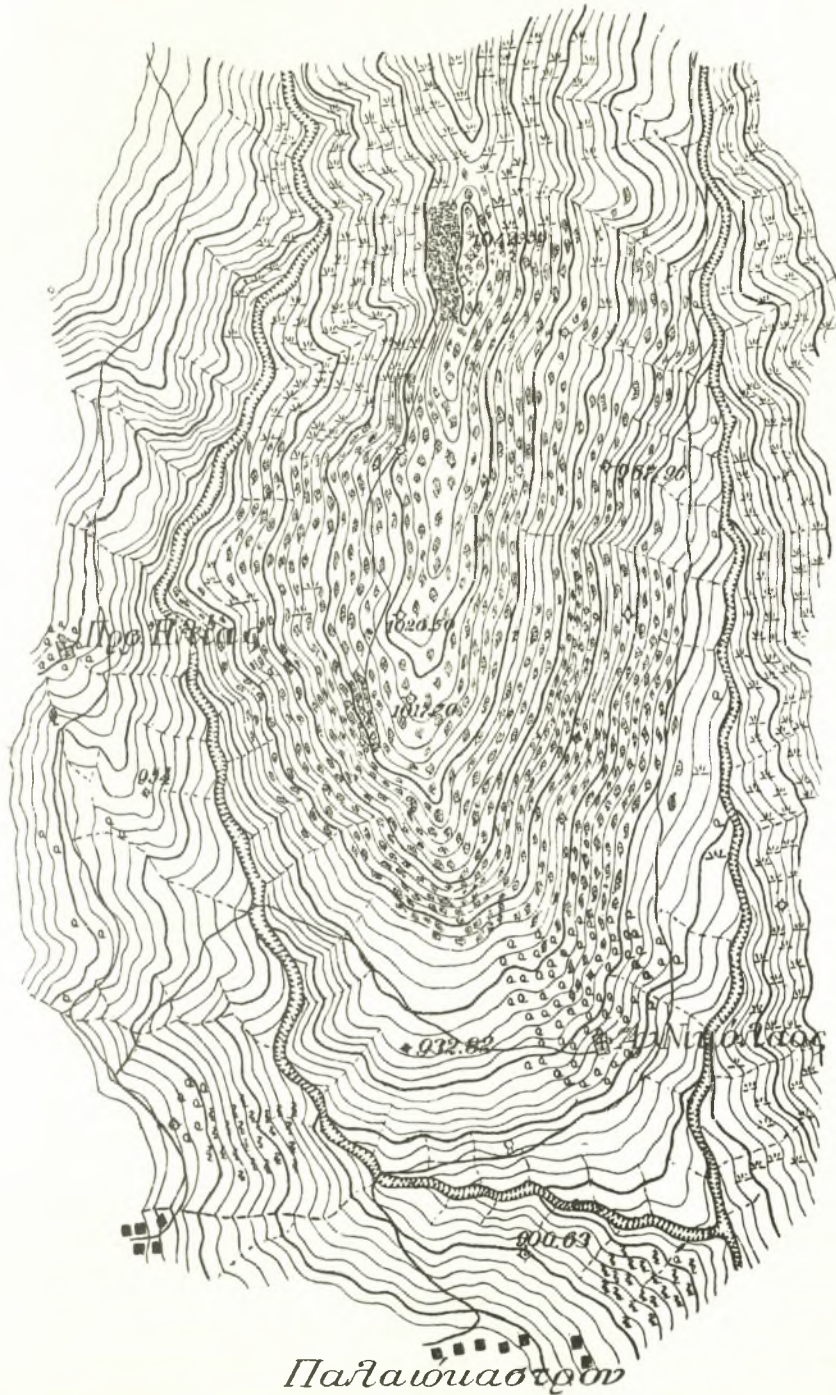
¹ Ἴδου τίνα παράδοσιν περὶ τῶν Κτισμάτων διηγήθη μοι ὁ Δημ. Δελήμπασης ἀκούσας αὐτὴν παρὰ τοῦ πάππου του: «Στὸν κάμπο κάτω κοντὰ στὴ Μαγούλα καὶ στὴ Βύλλιανη πού εἶνε τσιφλικί, καὶ στὴν Παλαιοκόζιανη, πού εἶνε ὁ Αἰμάρκος (στενοχωρία μεταξὺ παραφυάδων τοῦ Ἀσκίου βορείως τῆς Ἐρατύρας) καὶ στὴν Παλιόχωρα (αὐτόθι ἐγγύτερον τῆς Ἐρατύρας) ἦταν χωριά. Καὶ στὴ Χωρίστρα, πού εἶνε ἴσιωμα κοντὰ στὸ ποτάμι, γίνονταν τὸ βιλαέτ παζάρι καὶ μαζώνονταν ὁ κόσμος ἀπὸ τρόγυρα ἀπ' τὰ περὶχωρα.

Οἱ τοῦρκοι τὸ χάλασαν τὸ παζάρι καὶ ἄφκαν μονάχα πέτρες. Λέν ὅτι βρισκονται καὶ κιοῦπια ὅπως στὸν Ἀϊθανάση τῆς Σέλιτσας. Ἀπὸ τότε γίνεται τὸ παζάρι στὸ Τσοτύλι. Οἱ χωριανοί, πού κάθονταν στὸν κάμπο, εἶχαν χτίσει τὰ Κτίσματα, μεγάλο κάστρο, καὶ μέσα εἶχαν σπίτια. Κάθε πέντε οἰκογένειες εἶχαν ἓνα σπίτι καὶ ἅμα ἐγλεπαν κίντυνον, πάιαιναν οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ καὶ οἱ γερόντοι στὰ σπίτια καὶ κάθονταν, καὶ οἱ ἄντρες πολεμοῦσαν. Ἄμα τελείωνεν ὁ πόλεμος, γύριζαν πάλι πίσω στὰ χωριά τους».

Εικ. 57. Χαρτογραφική ατοτύπωση τοῦ λόφου Καστροάκι παρὰ τὴν Σιάτισαν ὑπὲρ τὸ χωριὸν Τοιφούνο.

Ὑπεράνω τῶν Κτισμάτων ἀνυψοῦται ἡ ὄροσειρὰ **Γρεντιὰ** μέχρι τῆς ὑψίστης κορυφῆς τοῦ Ἄσκιου (2068 μ.). Πανταχοῦ, ἔνθα ὑπάρχει φυσικὴ τις διάβασις ὑπάρχουσι τείχη (*εἰκ.*

Εἰκ. 58. Χαρτογραφικὴ ἀποτύπωσις τοῦ λόφου Παλιόκαστρο
εἰς τὸ ὄρος Βούρινος πρὸς Ν. τῆς Σιατίστης.

κῶν. Ἡ γῆ ἀπεπλύθη τελείως ἐκ τοῦ ἐδάφους, ὅπερ ἀπέβη γυμνὸς βράχος.

1 Travels I 313. Ἐπορον εἶνε πῶς ἐν Annual of the Brit. school 1911 - 2,182 λέγεται μεσαιωνικόν.

55) διακεκομμένα, ὡς εἰς τὰς θέσεις: Σέλλωμα, Σκόκου, εἰς τὴν μεταξὺ αὐτῶν χαμηλοτέραν Κερασιὰν τὴν μετὰ πολλῶν ὑδάτων, ἐξ ὧν ὑδρεύοντο πιθανῶς καὶ τὰ Κτίσματα, ἀφ' οὔ ὑπάρχει μεταξὺ αὐτῶν παλαιὰ ἀτραπός.

Πρὸς ἀνατολὰς δὲ ἡ νοτιοανατολικῶς τῆς Ἐρατύρας μεταξὺ αὐτῆς καὶ Κοντικοῦ (ἢ νῦν Γαλατινῆς) ἐπὶ τοῦ λόφου **Σναβδάκι** (=σκαφιδάκι) εἶνε φρούριον ἐπίσης παλαιὸν (*εἰκ.* 56)· ἀλλὰ καὶ μεταξὺ Γαλατινῆς καὶ Σιατίστης λέγεται ὅτι ὑπάρχει ἕτερον (θέσις Ροῦπες).

Βέβαιον ὅμως εἶνε πρὸς ΒΔ τῆς Σιατίστης ἐπὶ τινος αὐτόθι γυμνῆς κορυφῆς τὸ φρούριον (*εἰκ.* 57) «**Καστράκι**», ὑπὲρ τὸ χωριὸν Τσιρούσινο, κατοπτειτήριον καὶ φυλακτῆριον τῆς πεδιάδος ἅμα καὶ τῆς ὄρεινῆς διὰ τῆς Σιατίστης ὁδοῦ, τὸ ὁποῖον ἐπεσκέφθην αὐτὸς ὡς καὶ ὁ Leake¹. Εἶνε ἐκτισμένον διὰ μεγάλων ἀκανονίστων ἠρμοσμένων λίθων ἄνευ κολλητικῆς ὕλης, ἀποτελεῖται δὲ ἐκ δύο κύκλων ὁμοκέντρων, ὧν ὁ ἔσω σφίζει πρὸς Α καὶ ἄνοιγμα πύλης, ἐντὸς δὲ καὶ ὄρυγμα ὡς δεξαμενῆς ἐστεγασμένης διὰ πλα-

Υπὲρ χαράδραν δέ τινα τοῦ Βουρίνου ὑπὸ τὴν κορυφὴν Τσερβένα παρὰ τὸ χωρίον **Παλαιόκαστρον** ὑπὲρ τὴν κλεισοῦραν κεῖται ἕτερον «ἑλληνικὸν» φρούριον, τὸ ὁποῖον εἶδον αὐτός, ὡς καὶ ὁ Leake I 313 (*εἰκ.* 58). Τὰ δύο ταῦτα φρούρια φρουροῦσι κυρίως τὴν

Εἰκ. 59. Λείψανον τοῦ τείχους τοῦ Παλαιόκαστρον (εἰκ. 58).

πεδιάδα, ἀλλὰ ὀλιγώτερον ἴσως τὴν κλεισοῦραν, δι' ἧς ἄγει ἡ ὁδὸς πρὸς Κοζάνην - Ἐορδίαν καὶ διὰ τοῦ στενοῦ τοῦ κάτω Ἀλιάκμονος (Ξηρολίβαδο-Βέροια) πρὸς τὴν Μέσην Μακεδονίαν (Ἡμαθίαν κλ.). Τὸ Παλαιόκαστρο δὲν βλέπει τὴν κλεισώρειαν τῶν Καραγιαννίων, ἀλλὰ τὴν πρὸς Δ καὶ ΝΔ πρὸς Βέντζια πεδιάδα τοῦ Ἀλιάκμονος. Τοῦτο κεῖται μεταξὺ δύο χαράδρων ἐπὶ ἀποτόμου ἑκατέρωθεν λόφου ἀπολήγοντος εἰς στενὸν κτένα ἢ λαιμόν. Παρὰ τοῦτον σφύζονται δύο λείψανα τοῦ τείχους (*εἰκ.* 59), τῶν λοιπῶν μερῶν καταρρυσθέντων. Ἐνταῦθα που εὐρέθησαν δύο χαλκᾶ βέλη, ὧν ἓν περιέσωσε καὶ μοι ἔδωκεν ὁ ἐν Σιατιστῇ ἔγκριτος ἰατρός κ. Μηνᾶς Θεοδώρου (*εἰκ.* 60)¹. Δεικνύει δὲ τοῦτο, ὅτι τὸ Παλαιόκαστρο θὰ καταρκεῖτο καὶ ἐν ὑστέροις χρόνοις, ὅτε τὸ τείχος αὐτοῦ εἶχε καταρρεῦσει,

ὡς εἶχε συμβῆ καὶ εἰς τὸ τῆς Παλατίτσας. Τὸ βέλος ἔχει μῆκ. 0,095, αὐτὸν ὀπισθεν, καὶ ἀνά δύο ἀκίδας ἑκατέρωθεν.

Θὰ ἦσαν ταῦτα τὰ φρούρια ἀρκετὰ ἴσως πρὸς ἀσφάλειαν τῆς πεδιάδος τῆς Ἐρατύρας καὶ προσφυγὴν τῶν πληθυσμῶν ἐν ἀνάγκῃ, ἀλλ' ὅμως ἔχομεν καὶ ἄλλο ἐντὸς αὐτῆς τῆς πεδιάδος εἰς ἀπόστασιν 1/2 ὥρας ἀπὸ τῆς Ἐρατύρας πρὸς ΝΔ. Ἐνταῦθα ὑψοῦται μεμονωμένος πετρώδης λόφος ὕψ. 60 μ. περίπου, καλούμενος **Μαγούλα**. Ἡ κορυφὴ του καταλαμβάνεται ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀναλήψεως², τὰ δὲ χεῖλη περιστέφονται ὑπὸ τείχους ἐκ τιτανολίθων μεγέθους μέχρις 1 μ. Τὸ τείχος εἶνε μέχρι θεμελίων κατεστραμμένον (ἐν τῇ ἀποτυπώσει (*εἰκ.* 61) εἶνε πέραν τοῦ δέοντος σαφές), ἀλλ' ἐνιαχοῦ εἶνε καθαρὰ ἢ γραμμὴ του, ἀλλαχοῦ δὲ δηλοῦται αὕτη ὑπὸ τοῦ σωροῦ, ὃν ἀπετέλεσεν ἐπιμήκη ἢ διάσπασις τῶν

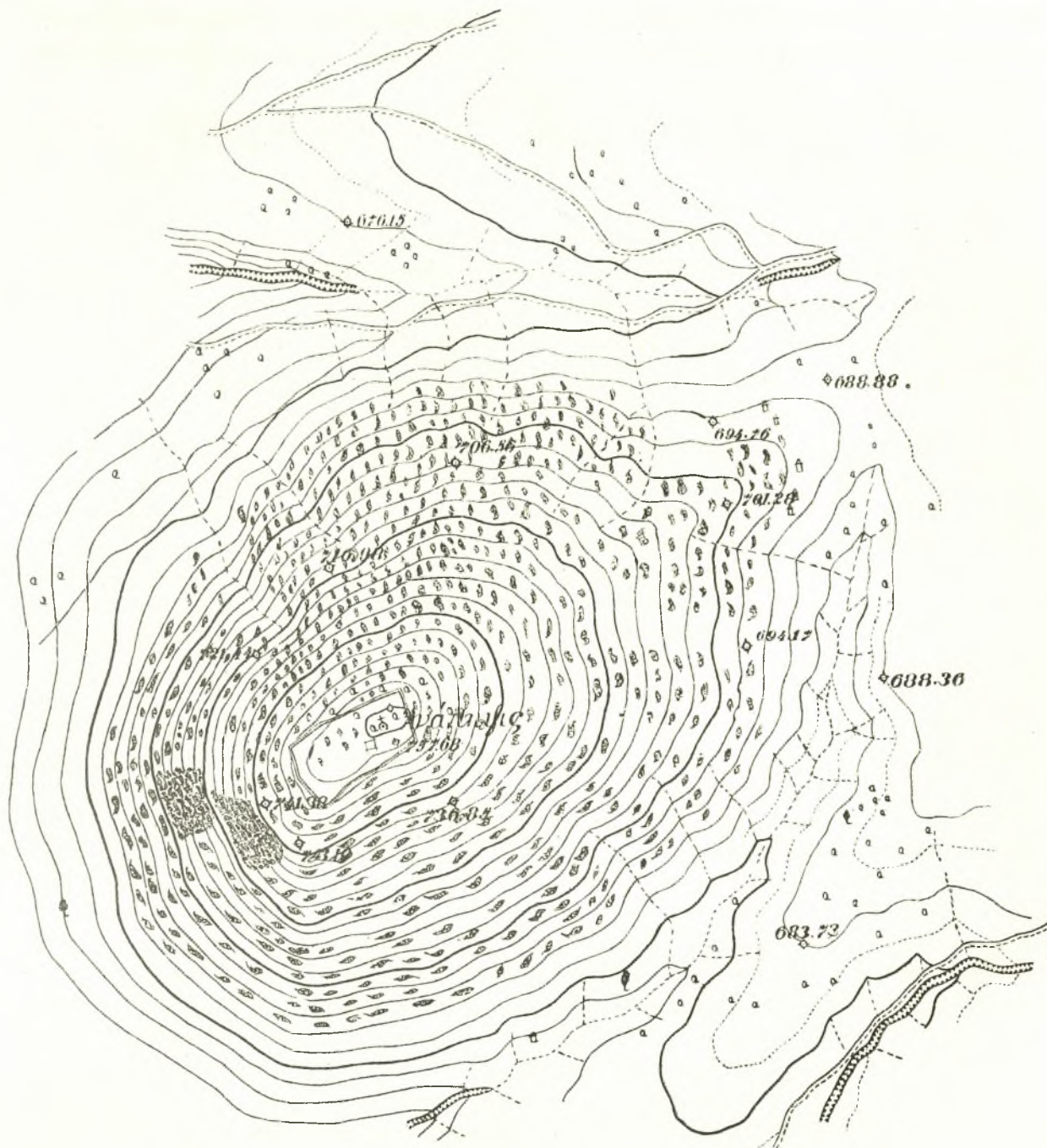

Εἰκ. 60. Βέλος χαλκοῦν ἐκ τοῦ Παλαιόκαστρον (εἰκ. 59).

¹ Πρβλ. Ἄρχ. Δελτ. 1923, σ. 262 εἰκ. 3.

² Ἐκτίσθη αὕτη κατὰ τὴν πρὸ τῆς Ἁγ. Τραπεζῆς γραπτὴν ἐπιγραφὴν ἀρχιερατεύοντος τοῦ μακαριωτάτου κ(υρίου) Ζωσιμᾶ «ἐν ἔτει σωτηρίῳ ἁψλς', Ἰουνίου κγ». Κτήτωρ αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ Γεώργιος Ἰωάννου, οὗ τὸ ἐπίθετον λέγεται ὅτι ἦτο Κουϊμτζόπουλος. Ἡ εἰκὼν του κρατοῦντος ἐν χειρὶ τὴν ἐκκλησίαν εἶνε ἐξωγραφημένη ἐντὸς ἀριστ. τῆς εἰσόδου εἶνε νέος ὥρατος ἔχων μόλις μικρὸν μύστακα. Φορεῖ «στραβὸ τσακιστὸ φέσι μὲ μακριὰ φούντα» πρὸς τὸν ἀριστερὸν ὄμων. Τοῦ φεσίου τὸ ἐπὶ τοῦ μετώπου μέρος εἶνε μέλαν (ἴσως γούνα ἐπίθετος ἢ μανδήλιον), ἢ δὲ πρὸς τὰ κάτω κεκαμμένη κορυφὴ ἐρυθρά. Τὸ πρόσωπον, εἰκονικὸν καὶ κατὰ τὰ 3/4 ἀνωπὸν. εἶνε δείγμα καλῆς τέχνης ἀπροσδόκητον εἰς τοὺς

χρόνους τοῦ 1736 καὶ εἰς τὴν ἀπόκεντρον ἐπαρχίαν. Φορεῖ γούνα (σισύραν) μακρὰν ὑπὸ τεφροκύανον ὄφασμα ἐρραμμένην ὑπ' αὐτὴν βραχύτερον ὑπενδύτην μέχρι τῆς βάσεως τῆς κοιλίας ὑποκάτω ποδηρῆς «ἀντερί», ὡς ἐφόρου καὶ ἀρχομένου τοῦ 19ου αἰῶνος (πρβλ. τὸν ἀνδριάντα τοῦ Ρήγα τοῦ Φεραίου ἐν Ἀθήναις καὶ τὸν τοῦ Χριστοπούλου ἐν Καστοριά) καὶ μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Μακεδονίας (1912), ἀκόμη δὲ καὶ μέχρι σήμερον οσοραδικῶς, ἐπειδὴ ἐσχάτως ἐπέρχεται ὀραδαία ἢ μεταβολὴ τῶν πατρίων ἐθίμων (πρβλ. Ἄρχ. Ἐφ. 1927 - 8 σελ. 65 ἔξ.). Τὸ ἀντερί ἔχει βαθὺ κόκκινον χρῶμα καὶ εἶνε μὲ πολλὰ κομβία κατὰ τὸ στήθος κομβιωμένον ἐν μέσῳ. Ἐκατέρωθεν τῶν κομβίων εἶνε κεντήματα πρασινωπά. Εἰς τὸ μέσον φορεῖ ὕφαντὴν ζώνην

Εἰκ. 61. Χαρτογραφικὴ ἀποτύπωσις τοῦ λόφου Μαγούλα πρὸς Ν τῆς Ἐρατύρας (Σελίτσας).

(ζουναρί) ἀνοιχτοτέρου ἐρυθροῦ χρώματος μὲ γραμμὰς μελαίνας. Ἐμπρὸς εἰς τὴν ζώνην εἶνε χωμένα τρία μαχαίρια ἐν θήκαις μετὰ λαβῶν λευκῶν (ὄστεινων), οἷας ἐνθυμούμαι κατασκευαζομένας κατὰ τοὺς παιδικούς μου χρόνους ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ἀπαντῶσας ἀκόμη ἐν χρήσει, εἰ καὶ ἡ κατασκευὴ τοιούτων τώρα ἐξέλιπεν, ὡς ἐξέλιπον καὶ οἱ κατασκευάζοντες αὐτὰς τεχνίται, ἔνεκα τῆς πληθωρικῆς βιομη-

χανικῆς παραγωγῆς πάντων τῶν σκευῶν ὑπὸ τῆς Εὐρωπαϊκῆς βιομηχανίας. Τὸ ἐκατέρωθεν τῶν κομβουμένων ἐμπρὸς τοῦ στήθους κρασπέδων τοῦ ἀντεριοῦ πρασινωπῶν κέντημα προχωρεῖ μέχρι τῆς κάτω φῶς αὐτοῦ, ἦν καὶ περιθῆει. Τὸ ἀντερὶ εἶνε μακρότερον τῆς γούνας. Ὑπὸ τὸ ἀντερὶ περὶ τὰ σφυρὰ φαίνονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ καὶ ἡ ζώνη ὑφάσματος «φουντωτὰ βρακιά», ὁποῖα ἐφόρουν κατὰ τοὺς παιδικούς

λίθων εἰς τεμάχια μικρότερα. Τὸ μέγεθός του εἶνε περίπου ὅσον τὸ τοῦ φρουρίου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Πέλκας, ἤτοι μικρόν. Εἶνε δὲ ὁμοιον τὴν κατασκευὴν καὶ ἄνευ κολλητικῆς ὕλης ὅπως τὸ τῆς Πέλκας καὶ ὅπως τὰ Κτίσματα.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω καταλεχθέντα φρούρια πλὴν τοῦ Παλαιοκάστρου βλέπουσι πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὴν πεδιάδα.

Ὑπὸ τὴν Μαγούλαν πρὸς Α, ΝΑ καὶ ΒΑ ἦσαν ὄρατὰ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους πολλὰ ὄστρακα μικρῶν ἀγγείων καὶ πίθων καὶ κεράμων καὶ τινα ἀγνύθων, οἱ δὲ καλλιεργηταὶ ἐβεβαίουν, ὅτι καὶ τοῖχοι καὶ νομίσματα εὐρίσκονται. Ἀνάλογα ἰσχύουσι καὶ περὶ τῶν ταπεινοτέρων παρὰ τὸν Μύριχον θέσεων Βαρκό, Βίλιανη, Τσάι-παζαρ. Αἱ θέσεις αὗται, εἰ καὶ κατφοκῶντο, ἦσαν ὁμῶς ἀτειχίστοι. Οὔτε δὲ ἀλλαχοῦ τῆς πεδιάδος ὑπάρχουσι τεῖχη πλησίον.

Ἐξ ἀνωνύμου χειρογράφου γεωγραφίας ἑλλιποῦς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος, τηρουμένης ἐν τῇ δημοτικῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Κοζάνης ὑπ' ἀριθ. 127, γραφείσης δ' ἴσως ἀρχομένου τοῦ 19^{ου} αἰ. ὑπὸ τοῦ ἱερέως Χαρισίου Μεγδάνου (:), Κοζανίτου συγγραφέως, (περὶ τούτου ὄρα Π. Λιούφη, Ἱστορία τῆς Κοζάνης 1924 σ. 12 ἐξ., 15, 209 ἐξ.), παραλαμβάνω ἐκ τῆς σελ. 3 ἐξ. τάδε :

«Πρὸς τὴν ὑπώρειαν τοῦ Κιταρίου (ἐννοεῖ τὸ νῦν λεγόμενον Βέρμιον ὄρος τὸ μεταξὺ Ἑορδίας καὶ Ἑδέσσης - Βεροίας, καὶ πρόκειται περὶ τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς) εἶνε εἰς τεκὲς δερβισιάδων πλούσιος, εἰς τὰ ἵπποφορβεῖα τοῦ ὁποίου γίνονται οἱ καλλίτεροι ἵπποι· εἰς τὴν πλευρὰν τοῦ αὐτοῦ ὄρους φαίνονται πολλὰ τεμάχια ἀπὸ τὰ *τείχη μᾶς παλαιᾶς πόλεως*· πολλὰ σημεῖα καὶ μάλιστα χαρακτῆρες λατινικῶν στοιχείων δεικνύουσιν, ὅτι θὰ ἐκτίσθη ἢ θὰ ἀνεκαινίσθη ἀπὸ τοὺς Ρωμάνους (= Ρωμαίους). *Τὸ ὑπ' αὐτὴν ἤδη χωρίον ὀνομάζεται Φραγκότσι* (= Ἑρμακιά νῦν), ἴσως ἐλέγετο καὶ αὐτὴ Φραγγοσία τὸ πάλαι. Εἰς τὸ ἀντικρὺ μέρος πρὸς τὸν Ἄσκιον τὸ ὄρος, ἐπάνω εἰς ἓνα λόφον ὄχυρὸν φαίνονται ὁμοίως *ἐρείπια ἀπὸ ἰσχυρὸν πολίχμον*· ὑπ' αὐτὸ εἶνε ἤδη χωρίον *τουρκικὸν ὀνομαζόμενον Γερντομουζλί* (πρὸβλ. Ἄθηνᾶ 1913 σ. 435, Ποντοκάμη νῦν), ἤγουν χοιροτόπιον, ἴσως διὰ τὸ νὰ ἐτρέφοντο τὸ πάλαι πολλοὶ χοῖροι εἰς τὰ περὶ αὐτὸ ἔλη· ἀνωτέρω πάλιν ὡς δύο ὄρας εἰς χωρίον *Χασάνκιοι* (= Ἀσβεστόπετρα νῦν), ἄλλα εἰς τὰ ἐνδότερα τοῦ Ἄσκιον καὶ ἄλλα ὁμοίως εἰς τὸ χωρίον *Ντέμπερη* (= Ἀναρράχη νῦν· ὄρα Ἄθηνᾶ ἔ. ἄ.)· ὁμοίως *σφίζονται λείψανα ἀπὸ ἄλλο ἐπάνω εἰς ἓνα λόφον πλησίον εἰς τὸ χωρίον ὀνομαζόμενον Παλαιοχώριον* καὶ ἀπὸ ἄλλο ἐν προσέτι εἰς τὸν ἀλλῶνα τὸν προχωροῦντα πρὸς τὸ μεταξὺ *Βορνοῦ* (= Ὁ Μπούρινος) καὶ Ἄσκιον στενὸν πέραμα, λεγόμενον ἤδη Δερβένι τῆς Σιατίστης, ὅστις ὀνομάζεται ἤδη *Καραγιάννια* καὶ τὸ *χωρίον Καϊλόμπασι*»· Καὶ σελ. 4 ἐξ. «τοπαρχία Ἑγρὶ Μπουτζιάκ... συνορεύει αὐτὴ ἢ τοπαρχία πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς ἄρκτον μετὰ τὴν τοῦ Ἰσκι Τζουμά, πρὸς ἀνατολὰς μετὰ τὴν τῆς Βεροίας· μεσολαβοῦντος τοῦ Κιταρίου, καὶ πρὸς μεσημβρίαν μετὰ τὴν Κοζάνην. Εἰς τεκὲς δερβισιάδων, ὁμοίως μετὰ τὸν τοῦ Ἰσκι Τζουμά πλούσιος καὶ καλλιίππος εὐρίσκεται καὶ αὐτοῦ εἰς τὴν ῥίζαν ἐνὸς *ὑψηλοτάτου πετρολόφου*, ὅστις ὀνομάζεται παρ' αὐτῶν *γκιόζ-Τεπέ*, δηλ. ἔξοχος θέα, ἐπειδὴ βλέπει ὄλην τὴν Σαριγγιόλην, ὄλην τὴν πεδιάδα τῆς Κοζάνης καὶ ὄλον τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ Βαρδαρινοῦ κάμπου καὶ τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον. *Εἰς τὴν κορυφὴν αὐτοῦ σφίζονται ἐρείπια παλαιοῦ πολίχμον*· ἀπὸ τὸν ἱματισμὸν ἐνὸς εἰδώλου καταβιβασθέντος εἰς τὸν ὑπ' αὐτὸν εἰρημένον *Τεκὲν* καὶ ἀπὸ ἄλλα τινὰ μάρμαρα μετὰ διεφθαρμένα στοιχεῖα λατινικῶν γραμμάτων συμπεραίνεται νὰ ἦτον

μου χρόνους αἱ διατηροῦσαι τοὺς παλαιούς συρμούς ἡλικιωμένοι γυναῖκες καὶ ὅποια ἐθεάθησαν ἐν Ἀθήναις φοροῦσαι καὶ πρόσφυγες γυναῖκες ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας μετὰ τὸ 1922. Τὰ περιπόδια εἶνε πρασινωπά, τὰ δὲ ὑποδήματα κίτρινα, τὸ δὲ διὰ τὰς πτέρνας μέρος πεπατημένον ὑπ' αὐτάς. Ἐνεκα τῆς ἐκκλησίας ἢ Μαγούλα ἠκουσα νὰ καλεῖται καὶ Ἄϊμα-

γούλα. Περὶ τοῦ περιφήμου Μητροπολίτου Ζωσιμά, ἐφ' οὗ καὶ ἐν Σιατίστη καὶ ἐν Ἀχρίδι καὶ ἀλλαχοῦ ἐκτίσθησαν πλείστα ἐκκλησίαι καὶ ἐκοσμήθησαν, ὄρα τελευταῖον Ivan Snegarof, Ἱστορία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς - Πατριαρχείου τῆς Ἀχρίδος (βουλγαριστί) Σόφια 1932.

κατοικημένον ἀπὸ τοὺς Ῥωμαίους¹. Ὁμοίως φαίνονται ἐρείπια παλαιοῦ φρουρίου καὶ εἰς ἄλλον, ὡς μίαν ὄραν κατωτέρω πρὸς τὸ μέρος τῆς πεδιάδος τῆς Κοζάνης· πλησίον εἰς αὐτὸν εἶνε χωρίον ἤδη καλούμενον Ἰλισί².

Σελ. 12 (περὶ Κοζάνης)... εἰς τὴν περιοχὴν αὐτῆς τῆς πολιτείας φαίνονται ἐρείπια ἀρχαίων κτιρίων, πλὴν ὄχι ἀξιολόγων· εἰς ἓνα τόπον ὀνομαζόμενον Τριπόταμον, συνεχῆ μὲ τὴν πολιτείαν, εὐρέθησαν πολλάκις λίθινα εἰδωλάκια καὶ μάρμαρα ἀπὸ βωμόν... (ἔπεται περιγραφή τοῦ ἐπιτυμβίου ἐπικράνου μὲ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Κρίσπου καὶ τῆς θυγατρὸς Κρισπεινῆς εἰς μνήμην τῆς συμβίου Κλεοπάτρας Leake III 299), ὅθεν ὀρμώμενος λέγει σελ. 15, ὅτι ὁ Καῖσαρ ἔκτισε τὴν Καισαρειάν «καὶ σφίεται τὸ ἴδιον ὄνομα καὶ τὴν σήμερον εἰς ἓν χωρίον πλησίον τῶν ἐρειπίων του εἰς 3 ὄρας κατωτέρω τῆς Κοζάνης». Καὶ σελ. 18 ἔξ. «τοπαρχία Τσαρσαμπά» πρὸς Ν δηλ. τοῦ Ἑγγὶ Μπουτζιάκ μέχρι Ἀλιάκμονος καὶ τοῦ ἔπειτα προστεθέντος Βελβεντοῦ, τὸ ὁποῖον ὁ ἀνώνυμος νομίζει προελθὸν ἐκ τοῦ Βενεβέντου: Σελ. 19. «Εἰς αὐτὴν περιέχεται καὶ ἡ εἰς τὸ περὶ Κοζάνης εἰρημένη Καισάρεια. Ὁμοίως καὶ τὸ χωρίον Γαλλιανῆ² εἰς τὸ ὁποῖον σφίεται καὶ εἰς βωμός, ἣδη ἐκκλησία τῆς Παναγίας· οἱ κίονές του καὶ ἡ ἄλλη οἰκοδομή του εἶναι κατὰ τὴν τοσκανικὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ φαίνεται νὰ ἐκτίσθη ἀπὸ τοὺς Ῥωμαίους· εἶνε τετραγωνικὸς τὸ σχῆμα καὶ ἔχει ὡς δεκαπῆγεις τὰς πλευράς του (ταῦτα δεικνύουσιν, ὅτι ἀναγινώσκωμεν λόγους διδασκάλου τινὸς τοῦ Leake III 304 ἔξ.). Ὡς μίαν ὄραν ἀνωτέρω τῆς Γαλλιανῆς πρὸς τὸ ὄρος τὸν Βορεινὸν εἶναι χωρίον ὀνομαζόμενον Κτένιον (ἄρα κατωτέρω), εἰς τὸ ὁποῖον φαίνονται ἐρείπια ἐνὸς πολιχνίου μὲ ἀκρόπολιν εἰς ὄχρῶν τοποθεσίαν.» Ἐν δὲ σελ. 12 ἀναφέρει καὶ περὶ τοῦ συγχρόνου του πολυγράφου ἱατροῦ Γεωργίου Σακελλαρίου (Λιούφη, ἔ. ἀ. 293 ἔξ.): «καὶ πρῶτος ἐκ τοῦ γένους ἔκαμε μίαν ἀξιόμιμητον συνάθροισιν κατὰ τὴν κατάστασιν του ἀπὸ νομίσματα καὶ ἄλλα σπάνια καὶ ζητούμενα τῆς Ἑλλ. ἀρχαιότητος.»

Ἡ εὐλαβὴς προσοχὴ τοῦ ἀνωνύμου τούτου γεωγράφου πρὸς πᾶν ἀρχαῖον λείψανον καὶ οἱ λόγοι του περὶ τοῦ ἱατροῦ Σακελλαρίου δεικνύουσιν ἐν τῇ ἀποκέντρῳ μάλιστα ταύτῃ γωνίᾳ τῆς Ἑλλάδος τὸν σεβασμὸν τοῦ τότε δούλου ἑλληνικοῦ ἔθνους πρὸς τὴν ἀρχαιολογικὴν κληρονομίαν του. Ἐπειδὴ δὲ οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, καθ' ὃν χρόνον ὁ λόρδος Ἑλγιν ἐσύλει τὸν Παρθενῶνα, ὀρθῶς ὁ Σεφεριάδης ἀποκρούει (Revue de Droit international N° 3, 1932 σελ. 10 ἔξ. τοῦ ἀπεσπασμένου ἀντιτύπου) τὴν δικαιολογίαν τῆς πράξεως τοῦ Ἑλγιν τὴν στηριζομένην ἐπὶ ὑποτιθεμένης ἀδιαφορίας τῶν τότε Ἑλλήνων πρὸς ὑπέροχα μάλιστα καλλιτεχνικὰ μνημεῖα, οἷος ὁ Παρθενῶν.

Ἄλλας ἀρχαιότητος ἀλλαγῆς πέριξ τῆς Κοζάνης ἄρα Π. Λιούφη ἔ. ἀ. σ. 30 ἔξ. Γενικώτερον δὲ παρὰ Παππαδάκι ἐν Ἀθηνᾶ 1913.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω καταλεχθέντα ὑπὸ τοῦ ἀνωνύμου ἀρχαῖα φρούρια, παραθέτω καὶ ἐγὼ τινα, ὅσα ἠκριβώσα πάς εἶτε δι' αὐτοψίας ἐγγύθεν ἢ μακρόθεν εἶτε ἀπλῶς ἐρωτήσας καὶ μαθὼν. Οὕτω 1) πρὸς δυσμὰς τῆς Πέλκας ὑπεράνω τοῦ μοναστηρίου τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Βογατσικοῦ εἶνε τείχος ἄνευ ἀσδέστου· 2) δυτικώτερον μεταξὺ τῶν χωρίων Κωσταράτσι καὶ Σλίμιστα (νῦν Μηλίτσα) ἕτερον ἐπὶ τῆς θέσεως Ψέλια πρὸς Δ τοῦ Κωσταρατζίου 2^α) (εἰκ. 62) ἕτερον ἐν χερσονήσῳ τῆς λίμνης τῆς Καστορίας παρὰ

1 Ὑπὸ τοὺς βορείους πόδας τοῦ ὑψηλοτάτου πετρολόφου» εὐρίσκονται τάφοι καὶ πολλὰ λείψανα (ὄστρακα κλ.) ὡς ἐκ κατεστραμμένου χωρίου. Ἐντεθθεν ἐκομίσθη εἰς τὸ περαιτέρω πρὸς ἀνατολὰς κείμενον χωρίον Κοιλάδα (πρῶην Ἰσκιουπλέρ) ἡμίτομον χριστιανικὸν κιονόκρανον (φυλάσσεται εἰς τὸν ἐκεῖ μῦλον) καὶ ἐπιγραφὴ ἐγκτισθεῖσα εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Χρ. Ἐμμανουηλίδου. Γυμνασιόπαις τῆς Κοιλάδος μ' ἐβεβαίωσεν (19. IX. 32), ὅτι εἶδε καὶ λατινικὰς ἐπιγραφὰς ἐπιγραφὰς, αἵτινες ἢ ἐκτίσθησαν ἢ ἐκινήθησαν καὶ ἐκαλύφθησαν ὑπὸ τῆς καλλιεργείας. Μίαν ἐπιγραφὴν κομισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Τσάκωνα εἰς Κοζάνην μετήνεγκεν εἰς Θεσσαλονίκην ὁ ἐπιμελητὴς Μακαρώνας καὶ πρόκειται νὰ ἐκδώσῃ. Εἶνε βασιλικὴ ἐπιστολὴ Φιλίππου Ε',

ἐν ἣ εὐρηται ὀρθῶς ἐκπεφρασμένον *Ἐνίσταται*, τὸ παρὰ Λιβίῳ (42, 51) ἐσφαλμένον ἔθνικόν *Eulyestae*.

2 Κάλλιανη (πρβλ. καὶ τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ Ἀνωνύμου Παλαιογράφου = Παλαιογρατιανόν) εἶνε δυνατόν νὰ ἔχη σχέσιν τὸ ὄνομα πρὸς βυζαντικὸν τι ἀνδρωνύμιον Ἀγαλλιανὸς γραφόμενον ἐν Λέσβῳ καὶ Γαλιανός· πρβλ. Καρυδῶνη, Τὰ ἐν Καλλονῇ τῆς Λέσβου ἱερὰ σταυροπηγικὰ μοναστήρια κλ., ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900 Β σελ. 35. Γ. Μ. Βαλέττα ἐν Θεολογίᾳ τόμ. I «ὁ ἅγ. Ἰγνάτιος Ἀγαλλιανός» σ. τοῦ ἰδίου ἀντιτύπου 6,19. Τὸ Παλαιογράτσανον ὁμοῦς φαίνεται ἔχον σχέσιν πρὸς πολλὰ ἐν Μακεδονίᾳ τοπωνύμια *Γράτσανη*.

τὸ χωριὸν Δουπιάκοι (νῦν Δισπηλιό, περὶ οὗ ὄρα Κεραμοπούλλον, Μακεδονία καὶ Μακεδόνες σ. 16 εἰκ. 26. 3) ἕτερον ἐπὶ τῆς ὑψηλοτέρας κορυφῆς τοῦ βουνοῦ τῆς χερσονήσου τῆς Καστορίας πρὸς ἀνατολὰς τῆς πόλεως ἄνευ ἀσβέστου καί, ὡς μοι εἶπαν, τετραγώνου κατόψεως. Ἡ θέσις λέγεται Ἅγιος Ἀθανάσιος. 4) Ὑπεράνω τοῦ χωρίου Ντέμπενη (νῦν Δενδροχώρι) ἐπὶ τῆς στενωποῦ τοῦ Ἀλιάκμονος ΒΔ τῆς Καστο-

Εἰκ. 62. Τὸ τεῖχος τῶν Δουπιάνων (Δισπηλιό) ἐπὶ τῆς λίμνης τῆς Καστορίας.

ρίας ἕτερον ἄνευ ἀσβέστου. 5) Εἰς τὴν αὐτὴν στενωπὸν μεταξὺ Γκαμπρέσι (νῦν Γάβρος) καὶ Μπρέσνιτσα (νῦν Βατοχώρι) ἕτερον ἐπὶ ἀποτόμου κορυφῆς. Εἰς τὴν ἀπότομον πλευρὰν δὲν ἔχει τεῖχος. Λέγεται, ὅτι εὕρισκονται αὐτόθι νομίσματα «τοῦ Ἀλεξάνδρου», ἀλλ' ὅτι τὸ τεῖχος εἶνε ἀσβεστόκτιστον, ὡς καὶ τὸ 6) κατὰ τὸ χωριὸν Σιστέβο (νῦν Σιδηροχώρι) ὑπὲρ τὴν πεδιάδα τῆς Καστορίας πρὸς βορρᾶν τῆς λίμνης, ἔνθα καὶ νομίσματα καὶ κεραμωτοὶ τάφοι εὕρισκονται. Εἰς τὴν αὐτὴν στενωπὸν τοῦ Ἀλιάκμονος περαιτέρω πρὸς

ΝΔ τοῦ χωρίου Κονοπλάτι πλησίον

αὐτοῦ παρὰ τὴν πρὸς Ρούλιαν (Κατωχώρι) ἡμιονικὴν ὁδὸν εἶνε «παχὺ τεῖχος μὲ μεγάλες πέτρες χωρὶς ἀσβεστον». Ἡ Ρούλια ἔχει βυζαντιακὰ λείψανα καὶ ἓνα κτιστὸν ὑπόγειον τάφον χριστιανικὸν παλαιὸν παρὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας. 7) Μεταξὺ Βατοχωρίου καὶ Κρυσταλλοπηγῆς (πρῶην Σμαρδέσι) πλη-

σίον τοῦ δευτέρου χωρίου ἐν τῇ στενωπῷ εἶνε λείψανον τείχους οἰοεὶ διατέμνοντος καὶ κλειόντος αὐτὴν. Ἄλλὰ εἶνε μέρος μόνον μικρὸν ἐν γραμμῇ εὐθείᾳ καὶ διακεκομμένη ἐκ κατασκευῆς, ὥστε φαίνεται μοι μᾶλλον λείψανον γεφύρας ἐκ πλειόνων ποδῶν συνισταμένης (εἰκ. 63, 64, 65). Ὑπὲρ τὴν Κρυσταλλοπηγὴν ὑπάρχει, λέγουσι, θέσις παλαιὰ τοῦ χωρίου μετὰ λειψάνων κεράμων, ἐν δὲ τοῖς ἀγροῖς δυτικώτερον εὕρισκονται βέλη. 8) Περαιτέρω ἐντὸς τῆς νῦν Ἀλβανίας εἶνε τὸ τεῖχος τῆς Πλιάσσας ἐκεῖ, ἔνθα ζητεῖται τὸ τεῖχος τοῦ Πηλίου (Ἄρριανοῦ Ἀνάβ. 1, 5, 5. Παπαδάκις Ἀθηνᾶ 1913. σ. 452). 9) Τὸ παρὰ τὴν Κοριτσᾶν ὑπὲρ τὸ προάστιον Μπόριαν (Ἐμπορίαν εἶπαν αὐτὸ πρὸς με), ὅπερ ὁ Παπαδάκις ἔ. ἀ. καλεῖ πασίγνωστον βυζαντιακόν, εἰς ἐμὲ δὲ περιέγραψαν ἐν Κορυτσᾶ (31. VIII. 31) ὡς

Εἰκ. 63. Ὅρις τῆς γεφύρας τῆς Κρυσταλλοπηγῆς.

«ἄνευ ἀσβέστου μὲ μεγάλες πέτρες». Ἐν τῇ ἀγορᾷ τῆς Κοριτσᾶς παρὰ τὸν Ἅγ. Γεώργιον ἀξιωματικοὶ Γάλλοι ἐτοποθέτησαν ἐπὶ σιδηρᾶς βάσεως μέγαν πίθον εὐρεθέντα τῷ 1917 παρὰ τὸ ὄχυρόν ποτε χωριὸν Τρὲν πρὸς νότον τῆς μικρᾶς Βρυγηίδος λίμνης (Βέντροκ) καὶ πρὸς βορρᾶν τῆς Μπιγλίστης (Ἀθηνᾶ 1913, 451). Εἶνε ὀξυπύθμενος καὶ φέρει ἐπὶ τοῦ χείλους σφραγίδα ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ. 10) Παρερχόμενοι τὴν Φλώριναν λέγομεν, ὅτι πρὸς βορρᾶν αὐτῆς ἐπὶ τοῦ δεξιῦ λόφου κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς πρὸς τὸ Μπούφι στενωποῦ ὑπεράνω τοῦ χωρίου Ἄνω Κλειναὶ (Κλέσταινα) εἶνε ἀρχαῖον τεῖχος ἀλλὰ μετ' ἀσβέστου ἐκτισμένον καὶ

προσιτὸν ἐξ ἀνατολῶν, ἔνθα καὶ τὸ ἀνοιγμα τῆς πύλης ἐν ὑλομανοῦντι τόπῳ. Ἐπὶ κορυφῆς εἶναι κοίλωμα ὡς δεξαμενὴ. 11) Ἐν τῇ στενωπῷ μεταξὺ Γκορνιτσόβου (νῦν Κέλλη) καὶ Ὀστρόβου πρὸς Β τῆς ὁμωνύμου λίμνης (ὕψ. 907) δεξιὰ τῷ κατιόντι τὴν Ἐγνατίαν ὁδόν, εἶνε τεῖχος ὄρατὸν καλῶς ἀπὸ τῆς ὁδοῦ, ἴσως ὁ Ὀστρόβος τῶν μέσων χρόνων ἐπὶ παλαιότερον. 12) Κατὰ τὴν ἄλλην στενωπὸν ἀπὸ Λύγκου πρὸς νότον πρὸς Ἑορδίαν (Θουκ. 4, 83;) εἶνε ὑπεράνω τοῦ Λιγνιτωρυχείου τῆς Μπανίτσης (νῦν Βεύης) τεῖχος παχὺ ἄνευ ἀσβεστοῦ. 13) Νοτιώτερον τούτου ὑπὲρ τὸ χωρίον Πέτερσκον (νῦν Πέτρες) εἶνε δύο φρούρια (Ἀθηνᾶ 1913, 430, 433, ὄρα καὶ κατωτ.). 14) Ἀπέναντι τῆς Κλεισοῦρας πρὸς ΒΑ καὶ ἀπέναντι τοῦ χωρίου Μόκραινη (νῦν Βαρικὸ), πρὸς Β εἶνε λοφώδης σειρὰ ἔχουσα ἑκατέρωθεν δύο ὁδοὺς, ὧν ἡ μὲν δυτικὴ, ἀμαξιτὸς δημοσία νῦν, ἄγει εἰς τὴν λίμνην Ροῦδνικ, ἡ δ' ἀνατολικὴ εἰς Ρακίταν (ἀριστερὰ) καὶ Παλαιοχώριον (δεξιὰ). Ἐπὶ τοῦ λόφου πρὸς τὴν Κλεισοῦραν εἶνε βράχος μέγας, ὃν οἱ Παλαιοχωρῖται καλοῦσιν Ἀλῆ-Χότζα-τας. Περί τὸν βράχον καὶ ἐν συνεχείᾳ πρὸς αὐτὸν εἶνε τεῖχος ἐπιβλέπον τὰς διόδους καὶ ὄρατὸν καὶ ἐκ τῆς ἀμαξιτοῦ, ἀλλὰ δὲν διέκρινα, ἂν εἶνε ἀσβεστόκτιστον· οἱ δ' ἐρωτηθέντες εἶπον οἱ μὲν τοῦτο οἱ δὲ τὸ ἀντίθετον. Ἴσως τοῦτο τὸ φρούριον εἶνε τὸ ὑπὸ τοῦ ἀνωνύμου τῆς Κοζάνης ἀναφερόμενον εἰς τὸ Παλαιοχώριον.

Εἰκ. 64. Ὅμοι τῶν «ποδῶν γεφύρας» τῆς Κονσταλλοπηγῆς (Σμαρδέσι).

Εἰκ. 65. Οἱ πόδες τῆς γεφύρας τῆς Κονσταλλοπηγῆς (εἰκ. 63, 64).

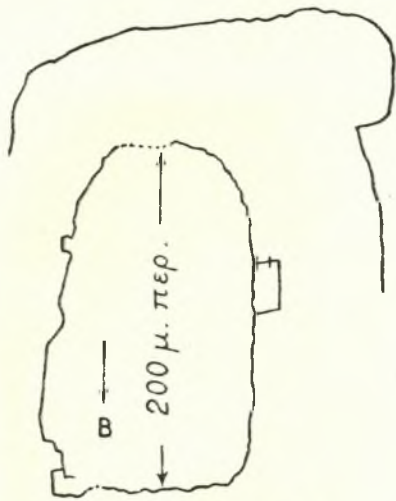
λουμένων τριῶν περικλείστων χώρων ὁ ὑψηλότερος, τριγωνικὸς τὸ σχῆμα, ἐπέχει τόπον ἀκροπόλεως.

Καὶ πρὸς Δ τῆς Νεαπόλεως (Λιαψίστι) μεταξὺ τῶν χωρίων Δράμιστας (Μακροπλαγιάς) καὶ Κλεπιστίου (Πολυκαστάνου) ἐπὶ τοῦ λόφου Κλέψιος εἶνε «κάστρο ἀσβεστόκτιστον» (:), ἕτερον δὲ παρὰ τὸ Τσοῦρχλι μεταξὺ Τσοτυλίου καὶ Γρεβενῶν¹.

Καὶ παρὰ τὰ Γρεβενὰ νοτιοδυτικῶς ὑπάρχουσι τοιαῦτα δυσπρόσιτα κάστρα, ὧν τρία ἐπεσκέφθη

¹ Πρβλ. Παπαδάκη ἐν Ἀθηνᾶ 1913.

ὁ καθηγητὴς κ. Χ. Ἐνισλείδης καὶ περιέγραψεν, ἀτελῶς δυστυχῶς, εἰς τὸ «Μακεδονικὸν Βῆμα», ἐφημερίδα τῆς Κοζάνης, εἰς τὰ φύλλα τῆς 1, τῆς 8, καὶ τῆς 15 Μαρτίου 1931. Εἶνε δὲ ταῦτα παρὰ τὸ Σπίλιο, τὸ Πολυνέρι (Βοδέντσικο) καὶ τοὺς Φιλιππαιούς. Πρὸβλ. καὶ Desdèvises-du-Dezert, La Macedoine σ. 306. Ὅμοιον εἶνε τὸ τοῦ Παλαιογριατσάνου¹, τὸ τῆς Παλατίτσας ἐπὶ τῶν Πιερίων², καὶ ἄλλα τινα³. Εἰς τὸ τοῦ Παλαιογριατσάνου εὔρεν ὁ Heurtley ὄστρακα τῆς περιόδου τοῦ σιδήρου προϊστορικά⁴.

Εἰκ. 66. Σχηματικὴ εἰκὼν τοῦ φρουρίου Καστροῦ ὑπεράνω τῆς Ντέμπρης (Ἀναρράχης) ἐν Ἑορδία.

Τὰ μεγαλόλιθα ταῦτα κάστρα διαψεύδουσι παταγωδῶς τὴν πρότερον μου γνώμην, ὅτι τοιαῦτα κτίσματα ἦσαν σχεδὸν ἄγνωστα ἐν Μακεδονίᾳ (ᾶρα ΑΕ 1927-8 σ. 88. Μακεδονία καὶ Μακεδόνες, σ. 16, ἔνθα ἡ εἰκ. 26 τοῦ φρουρίου τῶν Δουπιάκων, Δισπηλιὸ νῦν, ἐν μικρᾷ χερσονήσῳ τῆς λίμνης τῆς Καστορίας, ὅπερ περικλυστον ἐν πεδίῳ ὃν ἦτο ὁμως ὄχυρον ὡς τὰ ὄρεινά)⁵. Δὲν ἤμην ὁμως μόνος ἐν τῇ πλάνῃ ταύτῃ⁶.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταλεχθέντων φρουρίων ἐπεσκέφθη ἐσχάτως (Σεπτ. 1933) τρία, ἧτοι τὸ ὑπὸ τοῦ ἀνωνύμου βεβαιούμενον ὑπεράνω τοῦ χωρίου **Ντέμπρη** (νῦν **Ἀναρράχη**), καὶ τὰ ὑπεράνω παρὰ τὸ χωρίον Πέτερσκο (Πέτρες νῦν),

πάντα τῆς Ἑορδίας. Τὸ πρῶτον (εἰκ. 66-68) περιβάλλει τὴν κορυφὴν Καστρὶ (ῦψ. 1103 μ.), ἧτις κεῖται πρὸς Ν τῆς Ἀναρράχης καὶ πρὸς δυσμὰς τῆς Ραδούνιστας (νῦν Κρυόβρυσση). Εἶνε ἀσβεστόκτιστον, πᾶχ. 1 μ., εἶχε τὴν κυρίαν εἴσοδον πιθανῶς πρὸς βορρᾶν, ἑτέραν πρὸς νότον, καὶ ἑτέραν ἐν ἐπιμήκει προσφύσει τοῦ τείχους διὰ διπλώσεως, πρὸς δυσμὰς, ἀνοιγομένην ὁμως πρὸς νότον (διατηροῦνται καὶ αἱ ὀπαὶ τῶν ἐκλιπόντων ξύλων, μογλοῦ κ.τ.τ.) Πρὸς Β καὶ Α ὑπῆρχον πιθανῶς καὶ πύργοι. Τὸ ὅλον εἶνε ἐπίμηκες ἀπὸ Β πρὸς Ν, μήκους περίπου 200 μ. Ἐνιαχοῦ σφίζεται πρὸς Δ εἰς ῦψ. 2 μ. Ἐντὸς ὑπάρχουσιν ἐρείπια οἰκημάτων, ὧν αἱ στέγαι κατέπεσον καὶ αἱ κέραμοι αὐτῶν (μεγάλοι στρωτῆρες καὶ καμπύλοι καλυπτῆρες ἑλληνικοῦ τύπου μὲ χρῶμα καστανοῦν βαθὺ εἰς τὴν ὄρατὴν ποτε ἐπιφάνειαν) ἀπετέλεσαν στρῶμα συνεχές. Προφανῶς τὰ κτίσματα ἐγκατελείφθησαν ὄρθια καὶ κατέρρευσαν. Ἐκ τῶν σκευῶν παρέμειναν ἐπὶ τόπου, εἰς βάθος 1 μέτρ. περίπου, πῆθοι ὀξυπύθμενοι (ὄχι πλατέων χειλέων) καὶ ἄλλα ὄστρακα μικροτέρων ἀγγείων ἄχροα. Τινὰ φαίνονται χειροποίητα παλαιῶν χρόνων. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους εὔρεν νόμισμα χαλκοῦν

Εἰκ. 67. Κάτω ἐμπρὸς μέρος τοῦ προϊστορικοῦ τείχους, ἄνω δὲ μέρος τοῦ Ἰουστινιανείου τείχους τῆς Ἀναρράχης (Δέβρης).

1 Heuzey, Le mont Olympe et l'Acarnanie 216 ἔξ.

2 Heuzey, Mission 255 ἔξ.

3 Αὐτ. 296 ἔξ. καὶ Ἀθηνᾶ ἔ.ἄ. 449 κ. ἄ.

4 Annual of the Br. School XXX, 149.

5 Πρὸβλ. Ἀθηνᾶ 1913, 441.

6 Πρὸβλ. L. Heuzey, ἔ.ἄ. σ. 286 Δήμιτσα ἔ.ἄ. 220. Περί τῶν προϊστορικῶν φρουρίων τούτων ᾶρα καὶ Forschungen und Fortschritte 1932 σ. 291 ἔξ. Investigacion y progreso (Madrid) 1933,76 ἔξ.

διαμ. 21 χιλ., τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α (527-566 μ. Χρ.) φέρον ἐν στεφάνῳ περίξ προτομῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ πρὸς δεξ. τὴν ἐπιγραφὴν: DN.IVSTINI-[ANVS P.P.AVG], ὀπισθεν δὲ $\frac{AI}{TES}$ ^{K SP} ἐν στεφάνῳ προβλ. Brit Mus. Cat. Byz. coins I, 41, 163. Pl. VI, 11).

Ὡστε τὸ ἀσβεστόκτιστον τοῦτο τεῖχος δύναται νὰ περιέχεται μεταξὺ τῶν ἀποδιδομένων εἰς τὸν Ἰουστινιανὸν ὑπὸ τοῦ Προκοπίου περὶ κτισμ. IV 48 — V 444, μένει δὲ νὰ ταυτισθῆ, ἀφ' οὗ τὰ παλαιὰ ὀνόματα δὲν ἐσώθησαν πλὴν ἴσως τοῦ Γερμαῖ (Γέρμαν) καὶ Πέλεκον (Πέλκα). Προβλ. καὶ Πρακτ. Ἄρχ. Ἐτ. 1930, σ. 78.

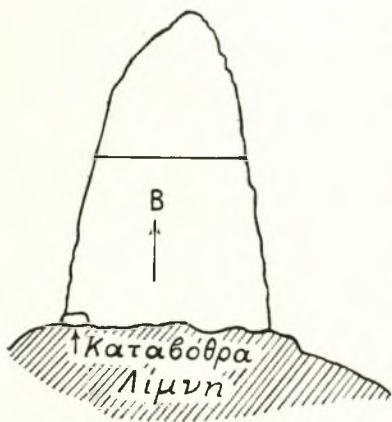
Ἡ Ἀκρόπολις αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ ἄλλου τείχους παλαιότερου καὶ παχύτερου διπλασίως, διὰ μεγάλων λίθων (— 1.50 μ.) ἐκτισμένου ἄνευ κολλητικῆς ὕλης. Ἡ γραμμὴ τοῦ τείχους τούτου δὲν σφύζεται ὅλη, τὸ μὲν διότι κατέρρευσεν εἰς τὸν πρηνῆ χώρον, τὸ δὲ διότι πιθανῶς οἱ κτίσαντες τὸ ἐπὶ κορυφῆς βυζαντιακὸν τεῖχος ἀφήρεσαν τοὺς λίθους καὶ συντρίψαντες ἐνετείχισαν αὐτοὺς ἐκεῖ. Ἡ γραμμὴ τοῦ εἶνε ὀρατὴ χαμηλὰ παρ' ὄλον τὸ νότιον ἡμισυ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ βυζαντιακοῦ τείχους, εἶτα ἐξέρχεται διὰ γωνίας περαιτέρω καὶ περικάμπει τὸν λόφον ἔξω τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ βυζαντιακοῦ, στρεφομένη εἶτα πρὸς βορρᾶν ἐπὶ τι διάστημα, μεθ' ὃ ἀφανίζεται. Ἐσκαψα εἰς τὰ χώματα, ἅτινα συνεκρατοῦντο ὀπισθεν τοῦ τείχους, καὶ πλὴν χονδρῶν τετριμμένων κεράμων εὔρον καὶ τινα ἀβαφῆ ὄστρακα ἀγγείων χειροποιήτων. Προφανῶς τὸ τεῖχος τοῦτο εἶνε παλαιότερον, ἄσχετον πρὸς τοὺς χρόνους τοῦ ἐπὶ κορυφῆς, εἰ καὶ εἶνε πιθανόν, ὅτι καὶ ἡ κορυφὴ θὰ εἶχε παλαιότεραν στεφάνην κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἐναλλήλων τειχῶν, ἅτινα ἦσαν συνηθέστατα ἐν Μακεδονίᾳ, ὡς εἴπομεν. Τὸ φρούριον τοῦτο μετ' ἄλλων, ἅτινα ὁ Ἀνώνυμος ὀρίζει ὑπὲρ τὸ Χασάνκιοϊ (νῦν Ἀσβεστόπετρα) καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Ἀσκίου, ἦσαν μὲν καταφύγια τῶν ἐν τῇ πεδιάδι κατοίκων, ἀλλὰ καὶ ἐπέβλεπον τὰς ὀρεινὰς διαβάσεις ἐξ Ἑλιμείας Ἐρατύρας, Γαλατινῆς, Σιατίστης) πρὸς τὴν Ἑορδαίαν.

Εἰκ. 68. Μῆρος τοῦ προϊστορικοῦ τείχους τῆς Ἀναρράχης (Δέβρης).

Τὰ παρὰ τὸ Πέτερσκον (Πέτρες) πολίσματα εἶνε ἀκριβέστερον τρία. Τὰ δύο κεῖνται ὑπεράνω τῆς καταβόθρας, εἰς ἣν ἀφανίζονται τὰ ἐκχειλίζοντα ὕδατα τῆς ὀμωνύμου λίμνης, κειμένης δυτικώτερον τῆς λίμνης τοῦ Ὀστρούβου. Ἡ καταβόθρα εἶνε εἰς τὴν βορειοανατολικὴν ἄκρην τῆς λίμνης, ὑπὲρ τὴν καταβόθραν δ' ἀνέρχεται βραχῶδης ῥάχις, ἣς ἀνατολικῶς ἐκτείνεται χοάνη, ὀριζομένη ἀνατολικώτερον ὑπὸ ἄλλης ὀμοίως γυμνῆς ῥάχεως ὀρχομένης ὀσαύτως ἀπὸ τῆς ὀχθῆς τῆς λίμνης. Ἐπὶ τοῦ κτενὸς τῶν συγκλινουσῶν ῥάχεων τούτων ἀνέρχονται καὶ ἐνοῦνται ἐπὶ κορυφῆς δύο σκέλη τείχους, ἅτινα μετὰ τῆς λίμνης ἀποτελοῦσι τρίγωνον περικλείον τὴν χοάνην καὶ τὸ ὕψηλότερον πρὸς τὴν κορυφὴν μέρος τοῦ ὄρους. Τὸ πρὸς τὴν κορυφὴν μέρος, τὸ $\frac{1}{3}$ περίπου τοῦ ὄλου, χωρίζεται δι' ἐγκαρσίου τείχους διήκοντος ἀπὸ σκέλους εἰς σκέλος (εἰκ. 69). Τὸ ἐγκάρσιον τοῦτο τεῖχος ὡς καὶ τὰ μέρη τῶν δύο σκελῶν τὸ

ἀπὸ αὐτοῦ ἀρχόμενα καὶ ἐνούμενα εἰς τὴν κορυφήν, σφζόμενα εἰς ὕψος ἄνω τῶν 2 μ., εἶνε ἀσβεστόκτιστα, ἀποτελοῦντα οἰονεὶ ἰσοσκελὲς τρίγωνον μικρότερον τοῦ συνόλου. Τὰ κάτω ὁμως τοῦ ἐγκαρσίου τείχους μέρη τῶν σκελῶν εἶνε παχύτερα (2.50 μ.), ἐκτισμένα διὰ μεγάλων λίθων (1 μ. +) ἄνευ συνδετικῆς ὕλης καὶ σφζονται μόλις ὑπὲρ τὸν γυμνὸν βράχον, παραθεόμενον ὑπὸ συντριμμάτων ἀποτελούντων «σαμάρι» ὄρατὸν καὶ ἐκ τῆς ἀντιθέτου πλευρᾶς τῆς λίμνης καὶ ἐκ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς τοῦ Ἀμυνταίου (Σόροβιτις).

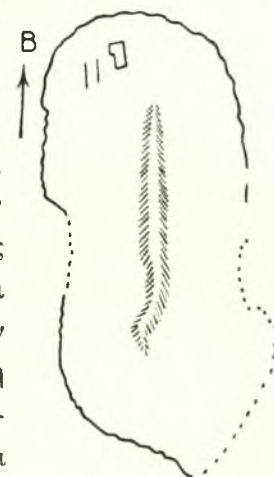

Εἰκ. 69. Σχηματικὴ εἰκὼν φρουρίου ὑπὲρ τὴν καταβόθραν τῆς λίμνης Πέτρων (Πέτεροσκο) ἐν Ἑορδαίᾳ.

Μακρόθεν ὁρώμενον τὸ κτίσμα τοῦτο σύνολον, προξενεῖ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἐσχεδιάσθη σύνολον, τοῦτο δὲ πιστεύω, ἐγὼ τοῦλάχιστον, ὡς ἀληθὲς ποιεῖ: πιστεύω δηλ., ὅτι τὸ φρούριον εἶνε ἀνάλογον πρὸς τὰ Κτίσματα τῆς Ἑρατύρας καὶ λοιπὰ ὅμοια, ἐπίσης παλαιὸν καὶ μέγα, καί, ὡς ἐν ἐκείνοις, οὕτω καὶ ἐνταῦθα, ὁ ἄνω τοῦ διατειχίσματος χῶρος ἦτο χάριν τῶν ἀνθρώπων, ἢ δὲ κάτω αὐτοῦ χοάνη χάριν τῶν κτηνῶν. Κατὰ τοὺς βυζαντιακοὺς δὲ χρόνους ἐπανέκτισαν μετ' ἀσβέστου τὴν κορυφήν, ἐπὶ τῆς αὐτῆς γραμμῆς, λαμβάνοντες τοὺς λίθους ἐκ τοῦ παλαιοῦ. Ἴσως μάλιστα ἐν τοῖς Κτίσμασι τοῦ Ἰουστινιανοῦ λανθάνει που παρὰ Προκοπίῳ (ἔ. ἀ.) τὸ παλαιὸν ὄνομα τοῦ φρουρίου ἀδιάγνωστον νῦν, ὡς καὶ τόσα ἄλλα.

Ἐντὸς τοῦ ὑψηλοῦ τριγώνου ὑπάρχουσι χώματα καὶ ἐρείπια ἐκκλησίας, συνελέχθησαν δὲ ὄστρακα ἀβαφῆ νεώτερα καὶ ἐν ἴσως ἐλληνιστικόν. Ἐν τῷ κατωτέρῳ χώρῳ καὶ πρὸς τὴν λίμνην εὐρίσκονται ἐπὶ τοῦ γυμνοῦ βράχου ἀραιὰ τετριμμένα καὶ ἀδιάγνωστα θραύσματα.

Πρὸς δυσμὰς τοῦ φρουρίου τούτου ὑπόκειται μικρὰ κοιλάς, δι' ἧς ἄγει ὁδὸς ἔξω τῆς Ἑορδαίας πρὸς τὴν ὀπισθεν τοῦ ὄρους ἐρχομένην Ἑγνατιανὴν ὁδὸν ἐκ τῆς Λύγκου διὰ Κέλλης πρὸς τὴν Ἑδεσσαν. Ὁ τόπος λέγεται Πλέμη. Ἄν τὸ εἰρημένον παλαιὸν φρούριον ἐχρησίμευεν ὄχι μόνον πρὸς καταφυγὴν, ἀλλὰ καὶ πρὸς προστασίαν τῶν βορείων ὁρίων τῆς Ἑορδαίας ἀπὸ εἰσβολῆς ἐκ τῆς «Ἑγνατίας», ἣτις εἶνε κοσμογονικὴ ὁδός, τότε κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς φρουρήσεως τῆς διόδου Πέλκας-Βλάστης θὰ ἔπρεπε καὶ ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ κώνου Λίλικ, ὅστις ὑπέγκειται τοῦ χωρίου Πέτρες καὶ τῆς εἰρημένης μικρᾶς κοιλάδος ἀπὸ δυσμῶν, νὰ ὑπάρχη ἕτερον τεῖχος. Ὄντως δ' ὑπάρχει ἐπὶ τῆς γυμνῆς κορυφῆς διατεμνόμενον ὑπὸ βράχου ὀξέος (εἰκ. 70). Ἔχει πάχος 2.20, εἶνε δ' ἐκτισμένον ἄνευ συνδετικῆς ὕλης διὰ μεγάλων λίθων (1 μ.) ἀκανονίστου σχήματος, ὡς ὅλα τὰ ὅμοια, καὶ οἰκτρῶς πολλάκις διεσπασμένων ἕνεκα τῶν πάγων καὶ τῶν χημικῶν ἐνώσεων. Σφζεται μόλις ὑπὲρ τὸ ἔδαφος καὶ πολλαχοῦ ἐβλάβη κατὰ τὸν τελευταῖον παγκόσμιον πόλεμον πρὸς κατασκευὴν προκαλυμμάτων. Κατὰ τὸ μέσον τῆς Δ πλευρᾶς ταπεινοῦται ὁ βράχος καὶ ἀφανίζεται τὸ τεῖχος ἐπὶ μικρόν, ὡς εἰ ἦτο ἐνταῦθα

Εἰκ. 70. Σχηματικὴ εἰκὼν φρουρίου κεκλιμένου ἐπὶ τῆς κορυφῆς Λίλικ ὑπὲρ τὸ χωρίον Πέτρες (Πέτεροσκο) ἐν Ἑορδαίᾳ.

πύλη. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ λείπει κατὰ μέγα μέρος, ἀλλ' ἴσως οὐδέποτε ὑπῆρξεν, ἐπειδὴ ὁ τόπος ἐδῶ εἶνε κρημνώδης. Ἡ πλευρὰ αὕτη ἐπιβλέπει τὴν κοιλάδα καὶ τὸ φρούριον τῆς καταβόθρας. Ἡ βορεία βλέπει πρὸς τὴν ὄπισθεν λόφων Ἐγνατίαν, ἡ δὲ δυτικὴ ὑπέρεκειται ὄροπέδιου καλλιεργούμενου καὶ βλέπει δυτικώτερον πρὸς τὸ ἕτερον στενὸν Κλειδί (Κιλίτ-δερβέντ), ὅπερ εἶνε ἡ φυσικὴ κυρία δίοδος μεταξὺ Ἑορδαίας καὶ Λύγκου.

Τὸ τεῖχος τοῦτο ἔχει μῆκος ἀπὸ Β πρὸς Ν μέχρις 800 μ. καὶ πλ. μέχρι 300 εἰς εὐθύ. Κατὰ τὸ βόρειον μέρος σφίζονται ἐρείπια 2-3 κτισμάτων καθ' ὅμοιον οἰκοδομικὸν τρόπον πεποιημένων καὶ διατηρουμένων ὀλίγα χῶματα ὡς καὶ βαθύτερά τινα μέρη τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἄλλως γυμνοῦ βράχου. Σκάψας ὅμως, ἐπέισθην, ὅτι τὰ χῶματα εἶνε καθαρὰ, φυσικά, καὶ ὅτι ἡ παλαιὰ ἐπιφάνεια τοῦ τόπου, ἣτις ἐνεῖχε βεβαίως καὶ ὄστρακα, ἔχει ἀφανισθῆ ὑπὸ τῶν καιρῶν ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ. Ἡ ἐπιφάνεια αὕτη ἴσως θὰ ἦτο καὶ μέχρις ἐνὸς μέτρου ὑψηλότερα, ὥστε νῦν ἔχομεν λείψανα παρθένου μόνον γῆς. Ἐλάχιστα ὄστρακα τῆδε κακεῖσε εἰς τὴν κατωφέρειαν εἶνε λίαν τετριμμένα, οὐδὲν διδάσκοντα.

ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΟΛΙΘΩΝ ΦΡΟΥΡΙΩΝ ΤΗΣ ἈΝΩ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Ἄν ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν μας εἰς τὴν διάταξιν τῶν περὶ τὴν κοιλάδα τῆς Σελίτσης φρουρίων, θὰ ἴδωμεν, ὅτι ταῦτα εἶνε ἰδρυμένα ἐκατέρωθεν τῶν κλεισωρειῶν καὶ τῶν διαβάσεων. Οὕτω, ὡς ἐδηλώθη καὶ ἀνωτέρω, τὰ Κτίσματα καὶ τὸ φρούριον τῆς Πέλκας φρουροῦσι τὴν μεταξὺ διάβασιν ἀπὸ τῆς Ἑορδαίας διὰ Βλάστης, Σισανίου, Πέλκας εἰς τὴν πρὸς νότον τούτων χώραν τοῦ Ἀλιάκμονος, ὡσεὶ ἡ διάβασις αὕτη ἔτεμνε τὰ ὄρια Ἑορδαίας καὶ Ἐλιμείας. Τὸ φρούριον τῆς Πέλκας καὶ τὸ τοῦ Ριζοῦ φρουροῦσι τὸ στενὸν τῆς Σαῖττας, ὅπερ εἶνε ἡ διάβασις ἀπὸ Χρουπίστης (Ὁρεστικοῦ Ἄργου) πρὸς τὴν ἐντεῦθεν τοῦ στενοῦ χώραν τῆς Σελίτσης, ὡσεὶ τὸ στενὸν ἦτο ὄριον τῆς Ὁρεστίδος καὶ τῆς Ἐλιμείας. Ἀνάλογος εἶνε ἡ σκέψις περὶ τῶν παλαιῶν φρουρίων τῶν Πετρῶν κατὰ τὰ ὄρια Ἑορδαίας καὶ Λύγκου. Τὸ παρὰ τὴν Σιατίστην φρούριον καὶ τὸ τοῦ Ἀωνύμου παρὰ τὸ χωρίον Καϊλόμπασι, εἰμὴ καὶ τὸ ἀπέναντι τῆς Σιατίστης ἐπὶ τῆς Τσερβένας, ὄρους ἀνήκοντος εἰς τὸν ὄγκον τοῦ Βουρίνου, φρουρεῖ τὴν κλεισοῦραν, ἦτοι τὴν ὑποκειμένην τῇ Σιατίστη διάβασιν Καραγιαννίων-Κοζάνης ὡς δευτέρα γραμμὴ τοῦ στενοῦ τῆς Σαῖττας πρὸς προστασίαν τῆς Ἐλιμείας, ἣτις ἐκτείνεται καὶ ἀνατολικώτερον ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὀχθῆς τοῦ Ἀλιάκμονος (Κοζάνη, Αἰάνη-Καισαρεία), ἃν ὁ μῦθος (Πτολ. Σουῖδ. ἐν λ. Αἰάνη) περὶ τῆς ιδρύσεως τῆς Αἰάνης ὑπὸ τοῦ Αἰανοῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἐλύμου δηλοῖ, ὅτι ἡ Αἰάνη ἀνήκεν εἰς τὴν Ἐλί(ύ)μειαν ἢ (Θουκ.) Ἐλιμίαν (πρβλ. ὅμως καὶ Leake III 314 ἐξ.).

Εἶπομεν δ' ἀνωτέρω, ὅτι τὰ φρούρια ταῦτα εὐρίσκονται ἐπὶ τόσων ὑψηλῶν καὶ δυσπροσίτων θέσεων, ὥστε εἶνε ὄλως ἀπαράδεκτον, ὅτι θὰ ἦσαν προωρισμένα ὡς μόνιμοι κατοικίαι τῶν ἀνθρώπων ἐν τῇ δυσχειμέρῳ ἐκείνῃ χώρᾳ. Εἶδομεν δὲ προσέτι, ὅτι καὶ ἡ λαϊκὴ παράδοσις πιστεύει αὐτὰ χρήσιμά ποτε μόνον πρὸς ἀναγκαίαν προσωρινὴν ἐν πολέμῳ ἐνοί-

1 Πρβλ. τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἀπτόθι κοινοῦ τῶν Ὁρεστῶν 440. Κεραμόπουλλος ἐν Byzantinisch - neugriech. Jahrbücher 1932, 55 ἐξ.

1 Πρβλ. τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἀπτόθι κοινοῦ τῶν Ὁρεστῶν 440. Κεραμόπουλλος ἐν Byzantinisch - neugriech. Jahrbücher 1932, 55 ἐξ.

Πρακτ. τῆς ἀρχ. ἐτ. 1912, 243 καὶ κάλλιον ἐν Ἀθηνᾶ 1913,

κησιν. Τοῦτο δὲ διδάσκομαι καὶ ἐγὼ ἐκ τῶν πραγμάτων. Ἐξαίρεσις δὲ πρέπει νὰ ὑποληφθῆ, ἂν που, ὡς εἰς τὸ φρούριον τῆς Παλατίσης, ταπεινά τινα καὶ χλοερὰ καὶ ὑγιεινὰ μέρη κατοικοῦντο ἐν ὑστέροις χρόνοις.

Ἄλλὰ πότε εἶχον ἀνάγκην αἱ διάφοροι περιοχαὶ τῆς Μακεδονίας, ὑποπεύουσαι ἀλλήλας, νὰ ὀπλίζονται οὕτω καὶ νὰ ἀμύνονται κατ' ἀλλήλων; Πότε τὰ φρούρια ταῦτα ἦσαν κατὰ τῶν γειτόνων ἀσπίδες ἀσφαλείας; πότε αἱ στεναὶ διαβάσεις ἀπετέλουν τὰς κλείδας τῶν περιοχῶν ἐκείνων, κεκλεισμένων ἀπ' ἀλλήλων, καὶ πότε αἱ ὄχυραὶ κλεισώρειαι ἐγίνοντο θέατρον ἐμφυλίων συγκρούσεων καὶ σπαραγμῶν, ἐν ᾧ οἱ ἄμαχοι πληθυσμοὶ κατέφευγον εἰς τὰ ἀπρόσιτα ὄχυρὰ καταφύγια; Ἐπειτα ποία πλουσία πόλις τῆς πεδιάδος εἶχε τὴν ὑλικὴν δύναμιν καὶ τὴν μεγαλόπρουν ἐπιχειρηματικότητα νὰ ἰδρῦν ἀπὸ σχεδίου ἐν ἐρήμοις τόποις τοιαῦτα δαπανηρὰ καὶ θαυμαστὰ φρούρια πέριξ μιᾶς στενῆς καὶ μικρᾶς πεδιάδος, ὡς ἡ τῆς Σελίσης, ἵνα ἐμμείνωμεν εἰς τὸ καίριον τοῦτο σημεῖον; Καὶ ἂν τοιαύτη πόλις λείπη καὶ δὲν ὑπῆρξε ποτέ, ἀφ' οὗ δὲν κατέλιπεν ἀνάλογα ἔγνη, τίς ἴδρυσεν τὰ φρούρια καὶ πότε;

Τὰ φρούρια εἶνε παλαιότερα τῶν Βυζαντινῶν χρόνων ἀναμφισβητήτως, ὡς θὰ φανῆ ἀπτότερον κατωτέρω. Ἄλλ' εἶνε παλαιότερα καὶ τῶν ῥωμαϊκῶν, διότι αἱ συγκρούσεις π. γ. τοῦ Δομιτίου καὶ τοῦ Σκιπίωνος τῷ 48 π. Χ. γίνονται ἐπὶ τῶν πεδιάδων καὶ τῶν ἐλαφρῶν πτυχῶν αὐτῶν, χωρὶς νὰ χρησιμοποιῶνται οὐδὲ νὰ μνημονεύωνται πρὸς οἰανδήποτε χρῆσιν φρούρια ἐν Μακεδονίᾳ, ἀντιθέτως πρὸς τὴν Θεσσαλίαν, ἔνθα καὶ ἡ Λάρισα καὶ οἱ Γόμφοι καὶ ἡ Μητρόπολις μετέχουσιν ὡς ὄχυραὶ πόλεις.

Οὔτε δὲ κατὰ τὰς συγκρούσεις τοῦ Περδίκκα II καὶ τοῦ Βρασιίδα πρὸς τοὺς Λυγκήστας τῷ 425 π. Χ. «ἐπὶ τῇ ἐσβολῇ τῆς Λύγκου» (Θουκ. 4,83.124 ἐξ.) ἐμφανίζονται τὰ φρούρια τοῦ Πέτερσκου ἢ τῆς Μπανίσης ἢ τοῦ Γκορνιτόβου (ἄνω σελ. 95), «κόμας» δὲ καὶ οὐχὶ πόλεις εἶχεν ὁ Ἀρριβαῖος ὁ βασιλεὺς τῶν Λυγκηστῶν ἐν τῇ χώρᾳ του, εἰς ἣν εἶχον εἰσβάλλει ὁ Βρασιίδα καὶ ὁ Περδίκκας.

Ὅρθῶς δὲ παρατηρεῖ ὁ Heuzey¹, ὅτι ὁ μετὰ τὴν μάχην τῆς Πύδνης ἀφοπλισμὸς τῆς Μακεδονίας ἐσήμαινε «l'abandon ou tout au moins le démantèlement des enceintes fortifiées», ὅσαι ὑπῆρχον τότε.

Ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς Μακεδονικῆς ἀκμῆς τοῦ ἠνωμένου Μακεδονικοῦ κράτους, ὑπῆρχον μὲν τὰ διάφορα πατροπαράδοτα μακεδονικὰ βασίλεια Ἐλιμία, Ὀρεστίς, Ἐορδία, Λυγκηστικὴ καὶ ἄλλα, ἀλλὰ ταῦτα ἦσαν «σύμμαχα καὶ ὑπήκοα τοῦ κεντρικοῦ κράτους» (Θουκ. II. 99), ὥστε ἀπειλεῖτο ἐν τῷ συνόλῳ ὁμοσπονδιακόν τι κράτος, οἷον περίπου τὸ Γερμανικὸν νῦν. Ἄλλὰ τοιαύτη πολιτικὴ ὀργάνωσις ἀποκλείει ἐν τοῖς ὁμοσπόνδοις κράτεσι τὴν ὑπαρξιν φρουριῶν στρεφομένων εἴτε κατὰ τοῦ κεντρικοῦ κράτους εἴτε κατὰ τῶν ὁμοσπόνδων μερῶν αὐτοῦ. Ἡ ὀργάνωσις δ' αὕτη παρὰ τὰ διαλείμματα τὰ κυροῦντα τὸν κανόνα², ἰσχύουσα κατὰ τὸν 5^{ον} αἰ. π. Χ., ἐπεκράτησε στερεωθεῖσα κατὰ τοὺς ἔπειτα αἰῶνας μέχρι τῶν Ρωμαίων, ὅτε πρῶτοι τῇ βοήθειᾳ τῶν Ρωμαίων ἀπεσπάσθησαν, ἐξ αἰσθήματος κακῶς κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων νοουμένου φιλελευθέρου, οἱ Ὀρέσται³.

1 Mission archéol. de Macédoine σ. 309.

2 Beloch *gG*² III I σ. 227.

3 Πολύβ. 18, 47, 6. Λιβ. 33, 34, 6.

Ὡστε τὰ φρούρια εἶνε παλαιότερα τοῦ 5^{ου} αἰ. Πόσον παλαιότερα εἶνε, δεικνύει ὁ Θουκυδίδης ἔ. ἄ. λέγων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν Ἡρόδοτον 8,137, ὅτι, ἀφ' οὗ οἱ Ὀρέσται διὰ τῆς δυναστείας τῶν Ἀργεαδῶν βασιλέων τοῦ Ὀρεστικοῦ Ἄργους¹ κατέλαβον τὴν Ἄνω Μακεδονίαν, τὴν δυτικὴν δηλ. μέχρι τοῦλάχιστον Δευριοπίας καὶ Πελαγονίας, ἔπειτα μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 5^{ου} αἰ., ὅτε ἐβασίλευεν Ἀλέξανδρος ὁ Φιλέλλην, κατέλαβον τὰ παράλια ἤτοι τὴν Πιερίαν, τὴν Βοττίαν, μέρος τῆς Παιονίας, τὴν Ἀλμωπίαν καὶ τὴν μεταξὺ Ἀξιοῦ καὶ Στρυμόνος: «τὸ δὲ ξύμπαν Μακεδονία καλεῖται». Πάντα ταῦτα ἐγένοντο ἐπὶ τῶν προγόνων τοῦ Ἀλεξάνδρου Α' τοῦ Φιλέλλητος καὶ ἐπ' αὐτοῦ τούτου, βασιλεύοντος ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5^{ου} μέχρις ἐντεῦθεν τοῦ 480 π. Χ. Προφανῶς ὁ βασιλεὺς οὗτος προσήρτησεν εἰς τὸ Μακεδονικὸν κράτος τὰς πέραν πρὸς δυσμὰς τοῦ Ἀξιοῦ χώρας, ἃς κατέλιπον ἔρμαιον αὐτοῦ οἱ ἠττηθέντες Πέρσαι. Τὰ δυτικὰ μέρη, προσηρτήθησαν ὑπὸ τῶν προγόνων αὐτοῦ, τοῦτο δ' ἐγένετο τόσῳ παλαιότερον, ὅσῳ δυτικώτερον καὶ βορειοδυτικώτερον βαίνομεν. Ἐν τῇ Ἀρχ. Ἐφ. 1927-8 σ. 75 ἐξ. καὶ σ. 84 ἐξ. καὶ ἐν τῷ βιβλίῳ μου Μακεδονία καὶ Μακεδόνες 1930 σ. 7 ἐξ. πρβλ. Ἑλληνικὰ Β' σ. 105 ἐξ. διέτριψα ἐκτενέστερον περὶ τὸ θέμα τοῦτο καὶ χρησιμοποιοῦν τὰς ἀναπτύξεις τοῦ Beloch ἔδειξα, νομίζω, ὅτι ἡ κατακτητικὴ αὕτη πολιτικὴ τοῦ Ὀρεστικοῦ Ἄργους ἤρχισε περὶ τὸ 700 π. Χ.²

Ἐπειδὴ ἐκ τῆς θέσεως τῶν ἀνωτέρω καταλεχθέντων φρουρίων ἐφάνη, ὅτι ταῦτα δὲν εἶνε πάντα διατεθειμένα πρὸς ἄμυναν κατὰ μόνης τῆς Ὀρεστίδος, συνάγεται, ὅτι δὲν ἐκτίσθησαν καθ' ὃν χρόνον αὕτη ἐξεδήλωσε τὰς κατακτητικὰς ὁρέξεις αὐτῆς, ἀλλὰ πρότερον ἤδη, καὶ ἦσαν προωρισμένα νὰ προασπίσωσι τὰς ἀνεξαρτήτους περιοχὰς κατὰ οἰασδήποτε προσβολῆς, ὅποθενδήποτε προερχομένης. Ὡστε εἶνε παλαιότερα τοῦ 7^{ου} αἰ. π. Χ.

Ἄλλ' ἡ παλαιότης αὕτη προσεγγίζει ἢ καὶ ἐξικνεῖται εἰς τοὺς χρόνους, ἢ ὑπερβαίνει τοὺς χρόνους, καθ' οὓς κατῆλθεν ἐκ Θεσσαλίας Μακεδονίας καὶ Ἠπείρου εἰς τὴν νότιον Ἑλλάδα τὸ τελευταῖον κύμα τῶν ἑλληνικῶν φύλων μετὰ τῶν Δωριέων. Φυσικὸν λοιπὸν εἶνε νὰ ἐγνώριζον τὰ φύλα ταῦτα τὸν τρόπον τῆς ἐπὶ τῶν πεδιάδων μὲν κατὰ κόμας ἐγκαταστάσεως καὶ κατοικίας, ἐπὶ τῶν ἀποκρήμνων δὲ καὶ ἀπροσίτων ὀρέων ἰδρύσεως ὄχυρῶν καταφυγίων. Ἀληθῶς δὲ ὁ Θουκυδίδης I,10,2 περὶ Σπάρτης λέγων καὶ τοῦ κατὰ κόμας ἀτειχίστους οἰκισμοῦ αὐτῆς, καλεῖ ταύτην τὴν κατὰ κόμας οἰκισιν ὡς «τὸν παλαιὸν τῆς Ἑλλάδος τρόπον». Ὁ δὲ Busolt, Griech. Staatskunde 127, 143, 145 ἐξ. 151 διασαφεῖ, ὅτι παλαιὸν τρόπον ἐννοεῖ ὁ Θουκυδίδης τὸν εἰσαχθέντα ὑπὸ τῶν Δωρικῶν φύλων. Ἐξηκολούθει δ' ὁ τρόπος οὗτος καὶ ἐπὶ Θουκυδίδου εἰς τὰς χώρας ἐκεῖνας, αἵτινες, ὡς οἱ Αἰτωλοὶ, ὑπελείποντο ἐν τῇ κοινωνικῇ καὶ οἰκονομικῇ προόδῳ, ὡς συνέβαινε καὶ ἐν τῇ παλαιᾷ πατρίδι τῶν ἐν Μακεδονίᾳ. Ὁ τρόπος οὗτος ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὴν κατ' ὄχυρὰς πόλεις οἰκισιν. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ εὐτυχία τῶν κατὰ κόμας ἐγκατεστημένων χωρῶν ἦτο δυνατόν, μάλιστα ἐν τῇ πρωτογόνῳ ἐποχῇ τοῦ πολιτισμοῦ, νὰ κινδυνεύσῃ, ἀφ' οὗ «πᾶσα ἡ Ἑλλὰς ἐσιδηροφόρει», ἡ ληστεία ἦτο οὐ μόνον ἀνάγκη ἀλλὰ καὶ sport, καὶ οἱ Ἕλληνες ἤγον καὶ «ἔφερον ἀλλήλους» ἤτοι ἐλεγγάτου καὶ «κατ' ἀλλήλους μᾶλλον ὡς ἕκαστοι οἱ ἀστυγείτονες ἐπολέμουν», καθὼς πολλαχοῦ λέγει ὁ Θουκυδίδης ἐν τῷ προοιμίῳ, διὰ τοῦτο (Busolt ἔ. ἄ. 151) ἐκτιζον «ὡς ἐπὶ τὸ

1 Στρβ. 329, 11. 330. 20.

2 Περὶ τῶν σκοτεινῶν χρόνων τῆς Μακεδονικῆς ἱστορίας

καὶ πως καὶ τῶν ὕστερον πρβλ. καὶ τοὺς εὐφυεῖς συλλογισμοὺς τοῦ Α. J. Reinach BCH 1913, 349 ἐξ.

πλείστον ὄχυράματα καὶ τείχη, ἅτινα ἐχρησίμευον τοῖς κατοικοῖς τῆς περιοχῆς ἐν πολεμικῇ ἀνάγκῃ ὡς καταφύγια, καὶ διὰ τοῦτο, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς μυκηναϊκὰς βασιλικὰς ἀκροπόλεις, τὰ καταφύγια ταῦτα ἰδρύνοντο πολλαχῶς ἐπὶ κορυφῶν ὑψηλῶν ὄρέων ὡς ἡ Κρεμαστὴ Λάρισα, ὁ Ἀκροκόρινθος, ἡ Λάρισα τοῦ Ἔργου» κλ.

Ἡ γνώμη αὕτη, ἣν ἐξήνεγκον καὶ ἄλλοι, εἰς οὓς παραπέμπει ὁ Busolt, εὐρίσκει τὴν ἰσχυροτάτην βεβαίωσιν εἰς τὰ Μακεδονικὰ παραδείγματα, ἅτινα σὺν τῷ χρόνῳ θὰ πολλαπλασιασθῶσι καὶ ἅτινα ἐπέχουσι τὴν πρώτην θέσιν ἐν ταύτῃ τῇ κατὰ παράδοσιν ἐγκαταστήσει καὶ ὄχυρωτικῇ εἶνε τὰ πρῶτα παραδείγματα καὶ πρότυπα αὐτῆς. Οἱ πολεμικοὶ γεωργοὶ τῆς Μακεδονίας ἐπιδραμόντες πρὸς νότον μετήνεγκον ἐκεῖ τὸν τρόπον τῆς ἐγκαταστάσεως καὶ τὴν ὄχυρωτικὴν τέχνην¹ (ᾄρα τὸ ἄρθρον μου «Ἑλληνας καὶ Μακεδόνες» Ἑλληνικά Ζ').

Ἡ σημασία τούτων ὡς καὶ ἄλλων τινῶν γενικῶς ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων, ἅτινα ἔθιξα ἐν τῇ ΑΕ 1927-8, φαίνεται εἰς ἐμὲ ἀπόδειξις περὶ τῆς ὁμοφυλίας τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν νοτιῶν Ἑλλήνων ἰσχυροτέρα οἰασθήποτε ἄλλης γλωσσολογικῆς ἀποδείξεως, στηριζομένης εἰς μόνον τὰ λεξείδια, ἅτινα οἱ λεξικογράφοι ὡς παράδοξα ἐν Μακεδονίᾳ ἔκριναν ἀξιοσημείωτα. Ἡ Μακεδονία καὶ πρὸ τῆς ἐν αὐτῇ ἐνοικήσεως τῶν ἑλληνικῶν φύλων εἶχε κατοίκους προέλληνας (ᾄρα ΑΕ 1927-8, 217, I) ὡς καὶ ἡ ἄλλη Ἑλλάς, περιεβάλλετο δὲ πάντοτε ὑπὸ ξένων λαῶν, ἐξ ὧν ἠδύνατο νὰ παραλάβῃ ἢ εἰσδεχθῇ ἀνελληνίστους τινὰς λέξεις. Καὶ σήμερον παρὰ τὴν μεθοδικὴν παιδείαν καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς αἰγλῆς τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος, ἱστορικοῦ, γραμματειακοῦ, πολιτικοῦ, εἰσχωροῦσιν ὁμως ξένα ἑλληνιστὰ λέξεις εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἡμῶν γλῶσσαν. Ἄν σήμερον συνέλεγε λεξικογράφος τις τὰς ξένας ταύτας λέξεις καὶ, ἀφανιζομένου ἔπειτα παντὸς γραμματειακοῦ μνημείου τῆς Ἑλλάδος, ἐξηκρίβου μετὰ αἰῶνας γλωσσολόγος τις τοῦ μέλλοντος τὴν γλωσσικὴν τάξιν τῶν λέξεων ἐκείνων, θὰ ἐπετρέπετο νὰ κρίνῃ κατ' αὐτὰς τὴν φυλὴν τῶν σημερινῶν ἑλλήνων; λέγω ταῦτα μὲ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι αἱ ἀξιοσημείωτοι ἐκεῖναι ὀλίγαι τῶν λεξικογράφων παλαιαὶ λέξεις, παρὰ τὴν γνώμην τοῦ Hoffmann, τοῦ Χατζηδάκι καὶ ἄλλων, εἶνε ὄντως ἀνελληνιστοὶ, καὶ χωρὶς νὰ μειῶ τὴν ὑπόληψιν, ἣν ἔχω πρὸς τὴν γλωσσικὴν ἐπιστήμην ὡς θετικωτάτην καὶ σχεδὸν μαθηματικὴν, ὅταν ἔχη στερεὰν βᾶσιν καὶ ἀποφεύγῃ τὰς πλάνας.

Ἡ παλαιότης τῶν φρουρίων τούτων, ὡς καθωρίσθη ἀνωτέρω, ὑπερβαίνει τὸν χρόνον τῆς ἰδρύσεως τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας τῶν Ἀργεαδῶν, ἥτοι τὸ 700 περίπου π. Χ. Ἄλλ' ὁ Σύγγελλος ἐκδ. Dindorf ἢ τῆς Bonn σ. 401 λέγει ὅτι: «οὗτος ὁ Ἀργαῖος πρῶτος ἐν Μακεδονίᾳ τείχη ἤγειρε», ἥτοι καταβιβάζει τὴν χρονολογίαν τῶν τειχῶν ἐντεῦθεν τοῦ 700 ἐπειδὴ ὁ Ἀργαῖος εἶνε μέσον μέλος τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας. Ἄν ὁμως ἀληθεύῃ ἡ γνώμη τοῦ Hoffmann², ὅτι τὸ γένος τῶν Ἀργεαδῶν δὲν δύναται νὰ σχηματίσῃ τὸ ὄνομά του ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀργαίου (ὁ -ος), μὴ ὄντος ἀρχηγόνου μέλους τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶχεν ἐπώνυμον Ἀργεάν τινὰ πολὺ παλαιότερον, ἦσαν δὲ συνήθη τὰ εἰς -εας ὀνόματα παρὰ τοῖς Μακεδόσιν, τότε ἡ μαρτυρία τοῦ Συγκέλλου περὶ τῆς παλαιότητος ἐγέρ-

¹ «Πρωτόγονα τείχη καταφυγῆς καὶ φρουρᾶς ἀνά τὰς καιρίας ῥάγεις καὶ διόδους» εἶδεν ὁ Παπαδάκις ἐν τῇ Ἑσπερία Λοκρίδι καὶ ἐν Αἰτωλίᾳ (Ἀρχ. Δελτ. 1920-1 παράρτ. σ. 147, 152). Πρβλ. Beloch *gG* III 1 σ. 469, Νομίζω δ' ἐγώ, ὅτι

καὶ τὸ Πελαργικὸν ἢ τὸ Ἐννεάπυλον τῶν Ἀθηναίων τὴν καταγωγὴν αὐτοῦ ἔχει ἐκ τούτων τῶν ἀπὸ βορρᾶ ἑλληνικῶν παραδόσεων.

² Die Makedonen σ. 121, πρβλ. Geyer, Makedonien 37.

σεως τειχῶν ἐν Μακεδονίᾳ πρέπει νὰ ἀναχθῆ εἰς τοῦτον τὸν παλαιὸν Ἀργεῖον. Δὲν εἶνε δ' οὗτος ἐντελῶς ἄγνωστος, ἐπειδὴ ὁ Στ. Βυζ. λ. «Ἀργεῖου [νῆσος]» λέγει... «ἀπὸ Ἀργεῖου Μακεδόνας, ἀφ' οὗ Ἀργεάδαι». Οὕτω δύναται νὰ ἀληθεύῃ ἡ μαρτυρία, ἂν ὄντως τὰ τεῖχη, περὶ ὧν πρόκειται, εἶνε ὅσον ἐδείχθη ἢ ἐρρήθη ἀνωτέρω παλαιά. Πρέπει δὲ ἐξαιρετικόν τινα σημασίαν νὰ ἔχη ἡ σημείωσις αὕτη τοῦ Συγκέλλου, πρέπει νὰ ἐπλήρου ἱστορικὴν τινα ἀνάγκην· ἐπειδὴ δὲν ἐννοεῖται, πῶς ὁ ἀνὴρ ἐν τοσαύτῃ γενικότητι εἰδήσεων, ἔκρινεν ἀναγκαῖον νὰ μνημονεύσῃ τὴν εἰδικὴν ταύτην λεπτομέρειαν. Πιστεύω δέ, ὅτι ἐν παλαιοῖς χρόνοις ἐσφύζετο ἀκόμη ἡ παλαιὰ ἱστορία τῶν τειχῶν, αὐτὰ ταῦτα διετηροῦντο κάλλιον βεβαίως ἢ νῦν καὶ διὰ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ μεγέθους ἢ τοῦ πλήθους συνετέλουν εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἱστορίας των. Ὁ Σύγκελλος πρέπει νὰ ἤντησεν ἐκ παλαιᾶς τινος πηγῆς τὴν εἶδησιν, ἣν περὶ αὐτῶν παρέχει, ἢ δὲ ἐγγυτέρα πρὸς ἡμᾶς χρονικὴ τοποθέτησις αὐτῶν προῆλθεν ἐκ τῆς, ἀδιάφορον ὑπὸ τίνος τὸ πρῶτον γενομένης, συγχύσεως τοῦ ἀρχηγόνου Ἀργεῖα τοῦ Βυζαντίου Στεφάνου πρὸς τὸν ἔπειτα βασιλέα Ἀργαῖον τῆς παραδόσεως καὶ τοῦ Συγκέλλου. Οὕτω δὲ πάλιν ἀνάγονται εἰς παλαιούς χρόνους τὰ φρούρια τῆς Μακεδονίας.

Καὶ εἶπομεν μὲν ἀνωτέρω καὶ ἐδέχθημεν, ὅτι ἡ ὄχυρωτικὴ αὕτη κατήχθη ὑπὸ τῶν Δωριέων εἰς τὴν νότιον Ἑλλάδα, ἀλλ' ἂν ἀληθεύῃ ἡ θεωρία, ὅτι τὰ ἑλληνικὰ φῦλα πάντα κατήλθον ἀπὸ βορρᾶ ἤτοι ἐκ Μακεδονίας ἢ διὰ Μακεδονίας, δὲν ἔχομεν δ' ἐν Μακεδονίᾳ ἄλλο εἶδος ἐγκαταστάσεως καὶ ὄχυρώσεως, πρέπει καὶ πρὸ τῶν Δωριέων, τὰ προγενέστερον κατελθόντα πλήθη νὰ εἶχον τὸν αὐτὸν ὄχυρωτικὸν τρόπον, ἀφ' οὗ οὐδένα ἄλλον ἐγνώριζον ἐκ τῆς παλαιᾶς μακεδονικῆς πατρίδος. Οὕτω δ' ἦτο ὄχυρωμένη ἡ Λυκόσουρα τῆς Ἀρκαδίας, ἔνθα δὲν ἐπάτησαν Δωριεῖς ἀλλ' Ἀχαιοί· ὁμοίως δ' ἦτο ὄχυρωμένη ἡ Ἰθώμη, πρὸς ἣν ἀγωνίζονται κατελθόντες οἱ Δωριεῖς. Ἄν δ' εἰς τὰ παράλια τῆς νοτίου Ἑλλάδος ἀνεπτύχθησαν ἀστικαὶ βάσεις, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Κρητικοῦ πολιτισμοῦ, εἰς ὃν οἱ ἐκ Μακεδονίας Ἑλληνες (Ἀχαιοὶ) προσέθησαν τεῖχη, ἅτινα ἠγνόει ἡ θαλασσοκράτωρ Κνωσός. Ὡστε οὕτω κερδαίνομεν σπουδαιότατον χρονολογικὸν τεκμήριον διὰ τὰ πελασγικὰ τεῖχη τῶν μυκηναϊκῶν πόλεων τῆς νοτίου Ἑλλάδος.

Καὶ ὁ Τσουντας δὲ ἀπέδειξεν, ὅτι οἱ νότιοι Ἑλληνες παρέλαβον τὴν ὄχυρωτικὴν αὐτῶν ἀπὸ βορρᾶ¹ εὐρῶν (αὐτ. σ. 16 ἔξ.), ἐν Θεσσαλίᾳ φρούρια τινα ἐπὶ ὑψηλῶν βραχωδῶν λόφων ἀναγόμενα εἰς τὴν πρώτην περίοδον τοῦ χαλκοῦ Ἰσως δὲ καὶ τὴν νεολιθικὴν (3000 π. Χ.)². Οὕτως ὅμως ἄγει ὁ λόγος νὰ δεχθῶμεν ὡς δυνατὴν τὴν ἐκδοχὴν καὶ προδωρείου καταγωγῆς τινων τουλάχιστον φρουρίων τῆς Μακεδονίας, ἅτινα δύναται νὰ λέγωνται τὰ ἀρχαιότατα τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς. Οὕτω δὲ διὰ τοῦ μακροῦ χρόνου ἐξηγεῖται ἡ ἐσχάτη τῆς ἐπιφανείας καὶ τῶν κλιτύων αὐτῶν ἀπὸ τῶν χωμάτων ἀπογύμνωσις, καθιστῶσα αὐτὰ σήμερον ἀπροσβατότερα καὶ ἀγριώτερα ἢ ὅσον ἦσαν ἀρχικῶς. Ἐξηγεῖται δὲ καὶ ἡ καταπλήσσοις πολλοῦ (Σιάτιστα π. Χ.) διάλυσίς καὶ εἰς συντρίμματα διάσπασίς τῶν λίθων τῶν τειχῶν ὑπὸ τῶν καιρῶν ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ, διάλυσίς ἄγνωστος εἰς ἄλλα τεῖχη τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς τῆς τε βορείου Ἑλλάδος καὶ τῆς νοτίου, ἀπὸ Θεσσαλίας καὶ κάτω.

Τὸ ζήτημα ὅμως δὲν εἶνε ἀπλοῦν· ἐπειδὴ εἶνε πιθανόν, ὅτι ὑπάρχουσι καὶ προδωρεία

¹ Αἱ προϊστορικαὶ Ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου
σελ. 385 ἔξ.

² Πρβλ. Ἀρχ. Ἐφημ. 1927 - 8 σ. 217.

(Ἀχαιῶν ἢ Ἰωνικῶν) καὶ δωρικὰ καὶ νεώτερά πως τοῦ 700 π. Χ. (ἐφ' ὅσον καθίστα ἴσως ἀναγκαίαν τὴν κρίσιν τοιούτων ἢ μήπω συντελεσθεῖσα βιαία ἐνότης τῆς Μακεδονίας ὑπὸ τῶν Ἀργεαδῶν) ὥστε τὰ παλαιότατα φρούρια τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ζητητέα μὲν ἐν Μακεδονία, ἀλλὰ τὴν διάκρισιν θὰ ἐπιτύχη ἴσως ἡ ἀνασκαφικὴ ἐν πολλοῖς τούτων ἔρευνα, ἣτις ὑπολείπεται νὰ γίνῃ, ὅπου σφύζεται ἐρευνητὸν χῶμα. Ὅτι ὅμως οἱ Ἀργεάδαι προσέκοψαν πρὸς φρούρια ὑποτάσσοντες τὰ διάφορα τμήματα τῆς Μακεδονίας, ἀποδεικνύεται διὰ τοῦ κύρους τοῦ Στράβωνος, ὅσον οὗτος δύναται νὰ ἔχη περὶ τῶν παλαιῶν ἐκείνων χρόνων, λέγων 330 ἀπ. 20 πρβλ. καὶ 23: «ἐπίκειται δὲ τῷ ποταμῷ τούτῳ (τῷ Ἀξιῷ) χωρίον ἐρευμόν, ὃ νῦν μὲν καλεῖται Ἀβυδῶν, Ὅμηρος δ' Ἀμυδῶνα καλεῖ καὶ φησι τοὺς Παίονας ἐντεῦθεν εἰς Τροίαν ἐλθεῖν ἐπικούρους «τηλόθεν ἕξ Ἀμυδῶνος ἀπ' Ἀξιῷ εὐρυρέοντος». Κατεσκάφη δ' ὑπὸ τῶν Ἀργεαδῶν»¹.

[Κατὰ τὰς διορθώσεις προσθέτω τὰς ἐξῆς γνώμας, ἃς ὁ Dr Jáspar v. Geist, ἀκούσας διάλεξίν μου ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τῆς Βουδαπέστης (14, V, 34) περὶ τοῦ θέματος τούτου, εὐηρεστήθη νὰ μοι ἀναπτύξῃ καὶ κατὰ παράκλησίν μου νὰ διατυπώσῃ γραπτῶς. Διὰ τὴν ἀξιολογωτάτην ταύτην συμβολὴν τοῦ φιλοῦντος τὰ ἱστορικὰ γεωπονικὰ ζητήματα ἀνδρὸς εἶμαι εὐγνώμων καὶ φρονῶ, ὅτι καὶ ὁ ἀναγνώστης ὅμοιον αἴσθημα θὰ αἰσθανθῇ.

«... Τὸ ἐνδιαφέρον μου ὡς γεωπόνου εἴλκυσαν πρῶτιστα τὰ συμπεράσματα, ἅτινα δύναται τις νὰ συναγάγῃ ἐκ τῆς θέσεως καὶ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς τῶν Μακεδονικῶν φρουρίων ὡς πρὸς τὴν γεωργικὴν παραγωγὴν καὶ μάλιστα ὡς πρὸς τὴν κατ' ἀγροικίας (Farm) γεωργικὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς χώρας.

Ἡ ἰσχυρὰ κατασκευὴ καὶ ἡ μεγάλη περιοχὴ τῶν φρουρίων προϋποθέτει μόνιμον ἐγκατάστασιν τοῦ πληθυσμοῦ, ὅστις ἐπομένως κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ εἶχε μεταβῆ ἐκ τῆς πρωτογενοῦς ἀγροικίας καὶ τῆς ὑπὸ νομάδων χρησιμοποίησεως τῆς γῆς ὡς νομῆς — δηλ. ἐκ τῆς παντοειδοῦς θήρας καὶ κτηνοτροφίας — εἰς τὴν ὑψηλοτέραν βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ, τὴν τῆς γεωργίας.

Τοῦτο φαίνεται πιθανὸν καὶ ἐκ τούτου προσέτι, ἐπειδὴ δηλ. ἡ περιορισμένη ἐπιφάνεια πάσης ὑπὸ ὀρέων περιβαλλομένης κοιλάδος δὲν θὰ ἠδύνατο κατὰ τὴν νομαδικὴν ἐκμετάλλευσιν (Nomaden-Weidewirtschaft) νὰ θρέψῃ τόσον μέγαν ἀριθμὸν κατοίκων, ὅσον ὑποθέτει ἡ ἔκτασις τῶν φρουρίων.

Πρὸς τούτοις πιστεύω, ὅτι ἡ κατ' ἀγροικίας γεωργία ἠσκειτο ὑπὸ μικρῶν ἐπαυλίων παραπλησίον πρὸς ἀγροικίας (farmartige Gehöfte). Τοῦτο προκύπτει κατὰ τὴν γνώμην μου ἐκ τοῦ ὅτι τὰ φρούρια δὲν προστατεύουσι μονίμους ἐν ἑαυτοῖς κατοικίας ἀλλὰ τόπους καταφυγῆς ἐν πολεμικοῖς κινδύνοις.

Ἄν ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν ἀγρῶν ἐγένετο ἕξ ὑπαρχόντων χωρίων, ὡς συνέβαινε κατὰ τὸ πλεῖστον ὕστερον κατὰ τὴν λοιπὴν Εὐρώπην ἐν ὁμοίᾳ βαθμίδι τοῦ πολιτισμοῦ, τότε οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων θὰ ἐνίσχυον πιθανῶς καὶ θὰ ὠχύρουν αὐτά.

Ἡ παρουσία τῶν προστατευτικῶν ἀκροπόλεων, αἵτινες ἦσαν ἀνεπιτήδευτοι πρὸς σταθερὰν κατοικίαν τοῦ πλήθους ὡς καὶ ἐνδεχομένων δυναστειῶν, ἄγει νὰ δεχθῶμεν κατεσπαρμέ-

¹ Πρβλ. ΑΕ 1927-8 σ. 78, 86, 102, 213. Ἑλληνικά Β, σ. 105 ἔξ.

νας ζῶντα πληθυσμόν, ὅστις, ἐντονώτατα προσκεκολλημένος πρὸς τὴν γῆν, ἐγεώργει τὴν χώραν του κατ' ἰδίας ἀγροτικὰς ἐπιχειρήσεις.

Τί δὲ δύναται τις νὰ συναγάγῃ ἐκ τούτων περὶ τῶν σχέσεων τῆς ἰδιοκτησίας, θὰ ὑποδηλώσω μόνον.

Ἡ παραγωγή ἦτο πιθανῶς ἀτομικὴ ἢ πατριαρχικὴ, ὥστε εἶχε βάσιν τὴν ἰδιοκτησίαν.

Τούναντίον δὲ ἡ κρίσις τῶν μεγάλων ἀκροπόλεων (ἐφ' ὅσον αὐταὶ δὲν προῆλθον ἐκ τῆς ἀδιατρέπτου ἐπιταγῆς δυνάστου τινός) ἐλέγχει ἰσχυρὸν συλλογικὸν νοῦν».

Ἡ κεντρικὴ γνώμη τοῦ κ. v. Geist, ὅτι οἱ κάτοικοι δὲν ἀπετέλουν χωρία ἀλλὰ μικρὰς ἀγροικίας, ἔχει ἤδη πραγματικὴν ἀπόδειξιν διότι ὁ Heurtley ἀνέσκαψε παρὰ τὸ Μπομποῦσι (νῦν Πλατανιά) τοῦ Ἀλιάκμονος τοιαύτην ἀγροικίαν, ἣτις ἀρξαμένη ἴσως ἀπὸ τοῦ 13^{ου} αἰ. π. Χ., ἔζησεν ἐπὶ αἰῶνας (Annual of the Br. School at Athens XXVIII, 1926-7, σ. 158 ἐξ.) Ἄλλ' ὁ Heurtley δὲν συνήγαγε τὸ πόρισμα τοῦ v. Geist, διότι πιστεύει (πβ. σ. 192, 194), ὅτι πρόκειται περὶ λαοῦ νομαδικοῦ. Ἐγὼ διέκρινα εἰς τοὺς περὶ τὸ Τσοτύλιον λόφους πλὴν χωρίων καὶ ἄλλας μεμονωμένας ἀγροικίας, ὡς ἐγκαταστάσεων κατὰ γένη (καθὼς ἐσκεπτόμην) καὶ ἀναφέρω ταῦτα εἰς ἔκθεσίν μου δημοσιευομένην νῦν ἐν τοῖς Πρακτ. τῆς Ἀρχ. Ἐτ. τοῦ 1933, ἀλλ' ἀνασκαφὰς δὲν ἔκαμα, τὰ δὲ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς κατεσπαρμένα ὄστρακα ἀγγείων εἶνε ἑλληνιστικὰ συνήθως ἀλλὰ καὶ προϊστορικὰ εἰς τι χωρίον ἀρχαῖον ἐν θέσει Μπουφάρι ὑπὲρ τὸ σημερινὸν χωρίον Λιόπεσι. Τὸ ἀρχαῖον ἐκεῖνο χωρίον, φαίνεται, ὅτι, ἐξελιχθὲν ἐξ ἀρχαίας τινός πατριαρχικῆς ἀγροικίας, εἶχε, καθὼς σημειῶνω εἰς τὴν ἔκθεσίν μου, καταλήξει κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους νὰ ὀχυρωθῆ κατὰ τρόπον ἰδιόρρυθμον, ὡς παρετήρησα καὶ περὶ ἄλλων ἀρχαίων χωρίων τῆς Μακεδονίας. Μοὶ φαίνεται δηλ., ὅτι οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν ἀκρῶν οἰκιῶν τῶν χωρίων ἠνοῦντο καί, τυφλοὶ ὄντες, ἀπετέλουν τὸ ἔρυμα τοῦ χωρίου, ὡς συνέβαινε κατὰ τὸν Μεσαίωνα (πρβλ. τὸ χωρίον Πυργὶ τῆς Χίου). Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα θὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀλήθειαν περὶ τούτου. Ἐλπίζω δ' ἐπίσης, ὅτι καὶ ἀγροικίαι προϊστορικαὶ θὰ εὑρεθῶσι πλείονες ἔν τε τῇ Μακεδονίᾳ καὶ τῇ Ἠπείρῳ, ἐπειδὴ πιστεύω, ὅτι ἀμφότεραι αἱ χῶραι διήλθον τὰ αὐτὰ στάδια πολιτισμοῦ καὶ ἐγκλείουσιν ὅμοια τεκμήρια αὐτοῦ.

Ἐπειδὴ ἡ ἐπὶ αἰῶνας ἐκμετάλλευσις τῆς χώρας ἐξηκολούθησε κληρονομικῶς κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, εἶνε πιθανόν, ὅτι ἀνασκάπτοντες νεωτέρας τοιαύτας ἐγκαταστάσεις, θὰ εὔρωμεν ὑπ' αὐτὰς πολλαχοῦ τὰς παλαιότερας. Ἐννοεῖται, ὅτι εἰς πολλὰ σημεῖα θὰ εἶνε μόνον νεώτεροι, ὡς συμβαίνει ἴσως εἰς τὰς δύο παρὰ τὴν Μαγοῦλαν ἐγκαταστάσεις, περὶ ὧν κατωτέρω, μάλιστα δὲ εἰς τὴν δευτέραν, ἐνθα σκαλίζων μόνον ἠρέυνησα (ὄρα κατωτ.). Ὅσαι ὁμως εὑρεθῶσι παλαιότεροι, θὰ εἶνε μικραί, ἀνάλογοι πρὸς τὸν συλλογισμόν τοῦ v. Geist καὶ πρὸς τὴν ἀνασκαφείσαν ὑπὸ τοῦ Heurtley, ἣτις εἶχε χῶρον πέντε περιῶπου καλυβῶν.

Ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ κατὰ ἀγροικίας βίου εἰς τὸν κατὰ κώμας ἢ «πόλεις» ἐγένετο κυρίως ἐπὶ Φιλίππου, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Ἀλέξανδρος ἐν Ἀρχαιαν. Ἀναβ. 7, 9, 2, χωρὶς νὰ σημαίνῃ τοῦτο, ὅτι πρὸ τοῦ Φιλίππου οὐδαμῶς ὑπῆρχον πόλεις, ἢ κῶμαι. Ἐπὶ Φιλίππου σημειοῦται ἡ μεγάλη πολιτικὴ εὐτυχία ἐκ τῆς μεγεθύνσεως τοῦ κράτους καὶ γίνεται ὀριστικὴ ἢ τροπὴ ἐπὶ τὸν ἀστικὸν βίον. Ἐπειδὴ δὲ ἡ πεδιάς τῆς Πέλλης, ἐλώδης οὖσα καὶ κατακλυζομένη ὑπὸ τῶν ποταμῶν (τώρα καθαιρέται καὶ ἀποξηραίνεται καὶ κατοικίζεται), ἦτο τότε ὀλι-

γάνθρωπος, οἱ δὲ ἀνατολικώτερον κατοικοῦντες Θραῖκες, ἦσαν καὶ ὠνομάζοντο Θραῖκες, ὅτε ἐστρατεύθησαν μετὰ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, συνάγομεν ὅτι, ὁ Μακεδονικὸς κύριος πυρῆν τοῦ στρατοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ νικήσας καὶ διαλύσας καὶ ὑποτάξας τὸ περσικὸν κράτος καὶ τὰς ἄλλας ἀσιατικὰς χώρας εἶχε συναχθῆ ἔκ τῶν ὄροπεδίων τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, ἣτις ἔχει φύσει ὑγιᾶ καὶ ῥωμαλέον πληθυσμόν. Ἐκεῖθεν ἦσαν καὶ οἱ ἀξιολογώτατοι στρατηγοὶ (Πτολεμαῖος, Περδίκκας κ. ἄ.) οἱ διανείμαντες τὸ κράτος τοῦ Ἀλεξάνδρου. Διὰ τοῦτο ἐν Δυτικῇ Μακεδονίᾳ πρέπει νὰ ζητηθῶσιν αἱ κατοικίαι, ἐν αἷς ἐγεννήθησαν οὗτοι, παρ' ἃς ἐτάφησαν οἱ γονεῖς καὶ οἱ πρόγονοι αὐτῶν καὶ ἔνθα ἐξηκολούθησεν ἔπειτα ἡ ζωὴ, (πρβλ. Ἀθηνᾶ 1913 462, ἐξ.), ὥστε εἰς πάσας τὰς κόμας, ἃς συνήνητσα, νὰ εὐρεθῶσιν ἀφθονα ἑλληνιστικὰ λείψανα. Τίς καταστροφή εὗρε τὰς κόμας ταύτας, ὥστε νὰ μὴ ἔχωσι βυζαντιακὰ λείψανα, θὰ διευκρινήσῃ ἡ περαιτέρω ἔρευνα καὶ μελέτη.

Ἡ ἄλλη γνώμη τοῦ v. Geist, ὅτι κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν παλαιῶν Μακεδόνων ἐπεκράτει ὄχι κοινοκτημοσύνη, ἀλλὰ ἰδιοκτησία ἀτομικὴ ἢ πατριαρχικὴ, κυροῦται καὶ ἐκ τῆς καταστάσεως, ἣν εὐρίσκομεν ἐν Ἑλλάδι, ἐφ' ὅσον ἐκτείνεται ἡ ἱστορία. Ὁ Ὅμηρος μόνον τοιαύτην κατάστασιν γνωρίζει καὶ δὴ καὶ ὡς παλαιὰν τότε. Οἱ ἐκ Μακεδονίας λοιπὸν κατελθόντες μετανάσται διένειμαν τὴν κατακτηθεῖσαν γῆν κατὰ κλήρους ἴσους, ἢ δὲ ἀνάμνησις τῆς τοιαύτης διανομῆς ἔζη ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ πάντοτε, ὥστε, ὁσάκις ἐδυστύχει, ἐζήτει «ἀναδασμὸν γῆς» (πρβλ. ἐν γένει Busolt, Staatskunde³ σ. 141 ἐξ.). Τὸ δίκαιον τοῦτο τῆς ἰδιοκτησίας εἶνε πρόσθετον τεκμήριον τῆς ἀπὸ βορρᾶ καθόδου τῶν Ἑλλήνων.

Ὅτι δὲ ὁ συλλογικὸς νοῦς, ὅστις ἔκτιζε τὰς θαυμασίας ἀκροπόλεις τῆς Μακεδονίας (ὅμοιαι πρέπει νὰ ὑπάρχωσι καὶ ἐν Ἡπείρῳ), ἐκορυφούτο εἰς τὴν θέλησιν μοναρχῶν, μαρτυρεῖ ἡ παράδοσις, ἣτις μόνον μοναρχίας γινώσκει ἐν Μακεδονίᾳ ἀνέκαθεν.

Πρέπει δὲ νὰ προσθέσω καὶ τοῦτο, ὅτι δηλ. τὴν ἀνωτέρω μέθοδον ὀχυρώσεως τῶν ἀφράκτων πεδινῶν ἐγκαταστάσεων ἀνέπτυξαν τὰ ἑλληνικὰ φύλα ἐν αὐτῇ τῇ Μακεδονίᾳ, ἐπειδὴ τοιαύτη ὀχύρωσις δὲν ἐπιστάθη εἰς βορειότερας χώρας ὑπὲρ τὴν Μακεδονίαν. Γίνεται δ' οὕτω πιθανόν, ὅτι τὰ ἑλλην. φύλα διέμενον ἐν Μακεδονίᾳ πολλοὺς αἰῶνας πρὸ τοῦ λυκόφωτος τῆς ἱστορίας.

Ο ΑΡΧΕΛΑΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Ἀλλὰ πρὸς τὰς γνώμας ταύτας θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντιταχθῇ μαρτυρία τις τοῦ Θουκυδίδου (II 98 ἐξ.). Οὗτος δηλ. ἱστορῶν τὸν πόλεμον (429 π. X.) τοῦ Σιτάλκου, βασιλέως τῶν Θρακῶν, πρὸς τὸν Περδίκκαν Β' βασιλέα τῆς Μακεδονίας, ἔρχεται εἰς τὸ ζήτημα τῶν φρουριῶν ἀρχόμενος τοῦ λόγου ὡς ἐξῆς: 99,1. «Συνηθροίζοντο οὖν (οἱ Θραῖκες) ἐν τῇ Δοβήρῳ καὶ παρεσκευάζοντο ὅπως κατὰ κορυφὴν ἐσβαλοῦσιν εἰς τὴν κάτω Μακεδονίαν, (πρβλ. Στρεβ. 330, 20) ἣς ὁ Περδίκκας ἦρχε». Ἐπειδὴ τότε ἡ ἀπὸ τοῦ Περδίκκα ἐξάρτησις τινῶν τῶν «αὐτονόμων καὶ ὑπηκόων»¹ κρατῶν τῆς Ἄνω Μακεδονίας, ἦτοι τῆς δυτικῆς, ἦτο χαλαρά,

¹ Πρβλ. Κεραμοπούλλου Ἀρχ. Ἐφ. 1927 - 8 σελ. 75 ἐξ. der Grosse 23. Μακεδονία καὶ Μακεδόνες 1931, 10 ἐξ. Wilcken, Alexander

ὥστε πρὸς τοὺς Λυγκήστας τουλάχιστον διετέλει ὁ βασιλεὺς οὗτος ἐν πολέμῳ (Θουκ. 4,83, 124 - 128), γίνεται φανερόν, ὅτι ἡ στρατεία τῶν Θρακῶν ἐγένετο στενῶς κατὰ τοῦ κράτους τοῦ Περδίκκου καὶ τοῦτο ἐννοεῖ ὁ ὄρος «κάτω Μακεδονία» ἦτοι πεδινή, οἷα ἦτο ἡ κεντρικὴ ἢ ἀποτελοῦσα κυρίως τὸ κράτος τοῦ Περδίκκου. Πρὸς τὴν πεδινὴν δὲ ταύτην χώραν ἀντιτίθενται αἱ ὄρειναι κατὰ τὴν Δόβηρον (κατὰ τὴν Δοϊράνην ἢ τὴν Στρούμνισαν) χῶραι, ἀφ' ὧν («κατὰ κορυφὴν») παρεσκευάζοντο οἱ Θραῖκες νὰ εἰσβάλωσιν. Τὴν ἕκτασιν δὲ τῆς χώρας ταύτης διασαφεῖ ὁ Θουκυδίδης κατωτέρω 100,3 ἐξ. ὀνομάζων πόλεις αὐτῆς τὴν Εἰδομένην, τὴν Γορτυνίαν, τὴν Ἀταλάντην, τὴν παρὰ τὸν Ἄξιόν Εὐρώπον, ἔπειτα τὰ ἐν ἀριστερᾷ τῆς Πέλλης καὶ Κύρρου δηλ. τὰ μεταξὺ τούτων καὶ τῆς θαλάσσης πρὸς τὴν Θέρμην καὶ τέλος τὴν πέραν τούτων Βοττιαίαν καὶ Πιερίαν, ἣν δὲν προσέβαλον οἱ Θραῖκες, στραφέντες πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ κράτους ἦτοι τὴν Μυγδονίαν καὶ Γρησιωνίαν καὶ τὸν Ἄνθεμοῦντα κατὰ τὴν Χαλκιδικήν. Αὕτη ἦτο ἡ κάτω Μακεδονία, τὸ κράτος τοῦ Περδίκκου, κατὰ ταύτης δὲ τῆς πεδινῆς χώρας ἠτοιμάζετο νὰ εἰσβάλῃ καὶ εἰσέβαλεν ἔπειτα ὁ Σιτάλκης.

Ἐπειδὴ ἡ χώρα αὕτη πρὸς βορρᾶν τουλάχιστον καὶ βορειοδυτικὰ συνώρνευε μετὰ βαρβάρων ἐθνῶν, εἶνε εὐλογον νὰ εἶχε πόλεις τινὰς ὄχυράς, ἵνα ἐπέχη ἐνδεχόμενον ἐπιδρομέα. Ἄλλὰ καὶ ὡς ψυχὴ τοῦ ὅλου Μακεδονικοῦ ὁμοσπονδιακοῦ συγκροτήματος, ἔπρεπε νὰ ἔχη φρούριά τινα, ἵνα δύναται τὸ κράτος αὐτῆς νὰ διατηρῇ τὴν ὑπεροχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τὰ ἄλλα ὁμόσπονδα Μακεδονικὰ κράτη, μάλιστα δὲ τῆς ἄνω Μακεδονίας, «ἃ ξύμμαχα μὲν ἦν... καὶ ὑπήκοα, βασιλείας δ' εἶχε καθ' ἑαυτὰ» ἐπὶ Θουκυδίδου (II 99,2). Εἶνε τοῦτο μυστικὴ πτυχὴ τοῦ τρόπου τῆς συνοχῆς τοῦ Μακεδονικοῦ κράτους. Ἐν Θεσσαλίᾳ δὲν λείπουν τὰ τεῖχη τῶν ἱστορικῶν χρόνων καθ' ἅπασαν τὴν χώραν, ἐπειδὴ ἐνταῦθα δὲν ὑπῆρχεν ὁμοσπονδιακὴ ἐξάρτησις τῆς περιφερείας ἀπὸ τινος κέντρου, ὡς ἐν Μακεδονίᾳ ἐπὶ αἰῶνας. Ἡ δὲ διάπλασις τῆς χώρας ὑπῆρξε παράγων σπουδαιότατος πρὸς πολιτικὴν διαμόρφωσιν ἢ συγκρότησιν τῶν κατοίκων πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἐν πρωτογόνοις χρόνοις. Ἀληθῶς δὲ τὸ κράτος τοῦ Περδίκκου εἶχε τοιαῦτα φρούρια τὴν Εἰδομένην, ἣν ὁ Σιτάλκης «εἶλε κατὰ κράτος», (II,100,3) καὶ βεβαίως καὶ τὴν «Γορτυνίαν καὶ Ἀταλάντην καὶ ἄλλα ἄττα χωρία», ἅτινα παρατάσσονται μὲν μετὰ τὴν Εἰδομένην, ἀλλ' «ὁμολογία προσεχώρησαν», ἐν ᾧ τὴν «Εὐρώπον ἐπολιόρησαν μὲν, ἐλεῖν δὲ οὐκ ἐδύναντο» οἱ Θραῖκες¹.

Ἡ ἀντίστασις, ἣν εὗρεν ὁ Σιτάλκης εἰς τὴν Εἰδομένην πρῶτον καὶ ἔπειτα εἰς τὴν

¹ Ἡ ἀμερίμνωσ ἀπλή ὀνομασία τῆς Εὐρώπου ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου (πρβλ. Στρωβ 327,9) δεικνύει, ὅτι ἐπὶ τῶν χρόνων αὐτοῦ μία μόνη πόλις φέρουσα τοῦτο τὸ ὄνομα ὑπῆρχεν ἐν Μακεδονίᾳ παρὰ τὸν Ἄξιόν. Αὕτη αὕτη σφύζεται καὶ ἔπειτα, ὅτε ὁ Μάρκος Μινούκιος Ρούφος ἐτιμήθη ὡς εὐεργέτης τῆς πόλεως τῶν «Ερωπαίων» νικήσας (108 π. Χ.) «τὸν πρὸς τοὺς Γαλάτας Σκορδίστας καὶ Βέσσους καὶ τοὺς λοιποὺς Θραῖκας πόλεμον», ὡς λέγει ἐπιγραφή εὐρεθεῖσα κατὰ τὰ τετειχισμένα ἐρείπια τῆς πόλεως παρὰ τὸ χωρίον Ἀσικκλᾶρ καὶ τὸν Ἄξιόν, 2 ὥρας μακρὰν τῆς Γουμενίσσας (δρα Κουγιάν Ἑλληνικά Ε' σελ. 5 ἐξ.). Τὴν Εὐρώπον δὲ ὀνομάζει Ὁρωπὸν ὁ κατάλογος τῶν θεαροδόκων τῶν Δελφῶν (BCH 1921 1 ἐξ. καὶ δὴ ἀπὸ σελ. 16, ἐνθα κεῖνται αἱ πόλεις τῆς Θεσσαλίας καὶ

τῆς Μακεδονίας ἐν γεωγραφικῇ τάξει), μνημονεύει δ' αὐτῆς μόνης καὶ ἀπλῶς ἄτε ἀσυγγύτου πρὸς ἄλλην, μάλιστα γείτονα καὶ ὁμώνυμον. Ταύτην ἐννοεῖ καὶ ὁ Ἄππιαν. Συρ. 57 πρβλ. Ἄμαντον, «Εἰσαγ. εἰς τὴν Βυζαντ. Ἱστορ. 1933 σ. 26, Ὁρα καὶ Στέφ. Βυζ. ἐν λ. Ὁρωπός. Τίνα εἶνε τὰ «ἄλλα ἄττα» χωρία τοῦ Θουκυδίδου, ἀγνοοῦμεν. Ἡ κατεσπευσμένη ἐπίσκεψις τῆς πρὸς βορρᾶν τῆς Γευγελῆς χώρας ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς ἀποστολῆς (δρα Bull. American school of prehist. research, May 1933 σ. 21) μνημονεύει δύο πιθανῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων παρὰ τὸ Διαβατὸ (ἀριστ. δὲ τοῦ Ἄξιου), οὓς διὰ τὸ δύσκολον δὲν ἐπεσκέφθη, ὥστε οὔτε τὸν χαρακτῆρα αὐτῶν ὁρίζει. Περὶ τῆς ΒΔ Μακεδονίας αὐτ. σελ. 19.

Εὐρωπον, καὶ ἡ ἐνόχλησις, ἣν παρέσχεν αὐτῷ τὸ ἄριστον Μακεδονικὸν ἰππικόν, ὅπερ εἶχε μετακαλέσει ὁ Περδίκας ἐκ τῆς ἄνω Μακεδονίας («ἀπὸ τῶν ἄνω ξυμμάχων») καὶ δὴ καὶ ἐξ Ὀρεστίδος καὶ Ἑλιμείας πιθανῶς (πρβλ. καὶ Geyer, Makedonien bis zur Throubesteigung Philipps II, 1930 σ. 63) παρὰ τὴν κόπωσιν, ἣν ἠσθάνθη τοῦτο καὶ ἦν ἐνδέχεται νὰ μὴ ἀντελήφθη καλῶς ὁ Σιτάλκης, ἠνάγκασαν αὐτὸν νὰ καταλίπη ἀνενοχλήτους τὴν Πέλλαν καὶ τὴν Κύρρον φρασσοῦσας αὐτῷ τὴν πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ κράτους ὁδόν. Ἡ τοιαύτη μνεία τῶν δύο τούτων πόλεων ἐμβάλλει τὴν γνώμην, ὅτι καὶ αὗται ἦσαν ὄχυραί. Καὶ ἡ ἐκλογή δὲ τῆς Πέλλης ὑπὸ τοῦ Ἀρχελάου ὡς πρωτεύουσης τοῦ κράτους μετὰ 15 περίπου ἔτη δεικνύει, ὅτι δὲν κατεσκευάζεν οὗτος ἐκ θεμελίων πόλιν πρόσφορον ὡς πρωτεύουσαν, ἀλλ' ἐχρησιμοποιοῖ ὑπάρχουσας καὶ ἀποδεδειγμένην ὡς ἀξιόλογον. Ἰσχυρότατα δὲ τετειχισμένην εὐρίσκει αὐτὴν τῷ 168 π. Χ. ὁ Παῦλος Αἰμίλιος (Λίβ. 44, 46). Εἰς ταύτας πρέπει νὰ προσθέσωμεν αὐτὴν ταύτην τὴν ἐπὶ Περδίκκα πρωτεύουσαν, τὰς Αἰγὰς, αἵτινες δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἦσαν ἀνοχύρωτοι, ἀφ' οὗ ἐπὶ αἰῶνας μὲν ἦσαν ἡ καρδιά τοῦ κράτους, εἶχον δὲ ὑπάρξει ἀφετηρία τοῦ μεγαλείου αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ μαρτυροῦνται τὰ τεῖχη αὐτῆς ἐπὶ Φιλίππου II παρὰ Διοδ. 16,94: διότι ὁ δολοφόνος τοῦ Φιλίππου Πausanias, πρὶν προβῆ εἰς τὴν δολοφονίαν, εἶχε προετοιμάσει εἰς τὰς «πύλας» ἵππους, ἵνα δραπετεύσῃ μετὰ τὴν πρᾶξιν, καὶ ἐκεῖσε ἔδραμε μετ' αὐτὴν αἱ πύλαι δ' αὗται δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ νοηθῶσι ἄλλως ἢ ὡς πύλαι τοῦ τεύχους. Ἦτο δὲ πάντοτε ἡ ἀκρόπολις Αἰγαὶ καὶ ἐν ὑστέροις χρόνοις ὄχυρά ὡς π.χ. ἐπὶ Πύρρου, ὅστις νικήσας τὸν βασιλέα Ἀντίγονον τὸν Δημητρίου ἐπολέμησεν ἰδίαν μάχην πρὸς τοὺς Αἰγαίους, καὶ τὰς Αἰγὰς κυριεύσας, «φρουρὰν Γαλατικὴν ἐν τῇ πόλει κατέλιπε». (Πλουτ. Πύρρ. 26). Οὐδὲ εἶνε πιθανόν, ὅτι οἱ τότε συληθέντες τάφοι τῶν βασιλέων τῆς Μακεδονίας θὰ ἦσαν ἐντὸς ἀφράκτου πόλεως¹. Ὅτι δ' αἱ Αἰγαὶ εἰς τὰς αὐτόθι πύλας τῆς Ἄνω Μακεδονίας καὶ ἐπὶ φύσει ὄχυρᾶς θέσεως κείμεναι θὰ ἦσαν καὶ ἔπειτα ὄχυραί, μαρτυρεῖται διὰ τοῦ παραδείγματος τῶν βυζαντιακῶν χρόνων κατὰ τὸν Κεδρηνὸν καὶ τὸν Κατακουζηνόν². Τότε μάλιστα ἦτο καὶ ἡ κάτω πόλις ὄχυρά, ὃ δὲ Πελεκίδης ἀπεκάλυψε μίαν πύλην τοῦ τεύχους αὐτῆς καταλείπων διὰ τὴν μικρότητα τῆς ἀνασκαφῆς ἄλυτον τὸ ζήτημα, ἀν ὑπῆρχε καὶ παλαιότερον τεῖχος³.

Ἀλλὰ καὶ ἡ «πόλις» (Στροβ. 330,26) Βέροια διατηρεῖ ἀξιόλογα λείψανα τειχῶν οὐχὶ λίαν παλαιῶν⁴, ἐνεχόντων ὅμως πλείστους λίθους, κύβους ἢ πλίνθους ἐκ παλαιότερας περιόδου· ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ θέσις εἶνε πρόσφορος καὶ ἡ χώρα πλουσία καὶ ἡ μνεία τῆς πόλεως παλαιά (Θουκ. I, 61) καὶ ἡ σημασία αὐτῆς ἐν τοῖς ῥωμαϊκοῖς χρόνοις ἀξιόλογος, πιστεύω ὅτι ἦτο ὄχυρά. Ὁ Λίβιος 44,45 ὁμιλεῖ περὶ τῆς παραδόσεως αὐτῆς εἰς τὸν Παῦλον Αἰμίλιον, ὡσεὶ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀντιστῇ αὕτη: «interim Hippias et Midon et Pantauchus, principes amicorum regis (Persei), Beroeam, quo ex acie confugerant, ipsi ad consulem profecti Romanis dedunt». Καὶ ἐν 45,30 λέγει: «*tertia regio nobiles urbes Edessam et Beroeam et Pellam habet*».

1 ΑΕ 1927-8 σ. 93 ἔξ.

2 Πρβλ. Δήμιτσα Μακεδονικῶν II 1874 σ. 26, 31.

3 Ἀρχαιολ. Δελτ. 1923, 259 ἔξ.

4 Πρβλ. Δήμιτσα ἔ. ἄ. II σελ. 39 ἔξ. III, 1896 σ. 59 ἔξ.

Τρ. Εὐαγγελίδης, Νέα Ἑλλάς 1913 σ. 38 ἔξ.

Καὶ ἡ πόλις¹ Δίον ἦτο ὠχυρωμένη διὰ τειχῶν ἤδη τῷ 220 π.Χ., ὅτε κατεστράφη ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν (Πολύβ. 4,61,8. (62,2) καὶ ὁ Λίβιος δὲ 44,7 καλεῖ αὐτὸ urbem munitam egregie, ὁ δὲ Σωτηριάδης² ἀνακαθάρως ἱκανὰ μέρη τῶν τειχῶν, πιστεύει, ὅτι τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ Ἀρχελάου, πρώτου προσθέντος σκηνικοῦς ἀγῶνας εἰς τὴν πρὸς τιμὴν τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς (καὶ τῶν Μουσῶν) πανήγυριν τοῦ Δίου, ἦτο ἡ πόλις αὕτη τετειχισμένη, ἐν ᾧ πρότερον ἠδύνατο νὰ εἶνε καὶ ἀτειχιστος. Ἄλλ' ἐγώ, πιστεύων ὅτι καὶ οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες τῆς Ἡλίδος μετεφυτεύθησαν ἐκ Μακεδονίας ἐν προϊστορικοῖς χρόνοις πρὸς τιμὴν τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς (πόθεν ἄλλως Ὀλύμπια ταῦτα;)³ καὶ ἔχων ὑπ' ὄψει, ὅτι μέχρι τοῦ 472 π.Χ. ἡ ἱερὰ Ἄλτις ἦτο τὸ ἀρχεῖον τῆς Ἡλίδος καὶ τὸ ταμεῖον καὶ τὸ βουλευτήριον αὐτῆς, εἶχε δὲ καὶ πλῆθος πολυτίμων ἀναθημάτων, ὥστε δὲν ἦτο ἀτειχιστος, πιστεύω, ὅτι καὶ ἐν Δίῳ τὸ «τέμενος» τοῦ Διὸς τοῦλάχιστον ἦτο τετειχισμένον ὡς ἡ Ἄλτις, ὁ δὲ Σωτηριάδης καθορίζει καὶ τὴν θέσιν τοῦ τεμένους τούτου ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς πόλεως καὶ δὴ κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν αὐτοῦ, ἔνθα ὁ τόπος εἶνε ὑψηλὸς καὶ περιόπτος. Ὑπομιμνήσκω δέ, ὅτι καὶ τὸ τέμενος τῶν Δελφῶν τό τε παλαιότερον⁴ καὶ τὸ νεώτερον ἔκειτο ἐντὸς τοῦ παλαιοῦ

1 Στρεβ. 330, 17 «ἔχει δ' ἡ πόλις τὸ Δίον κάμην πλησίον Πίμπλειαν», 18,22. Περβλ. Δήμιτσα ἔ. ἄ. II 56 ἔξ.

2 Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 6,1931 σελ. 4 ἔξ. Ἑλληνικά Δ, 1931 σ. 305 ἔξ. καὶ ἰδίᾳ 317.

3 Ἐγγραφα δὲ ἄλλοτε (ἐν Βιβλιοθ. τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας Τοπογραφ. τῶν Δελφῶν 1912 - 1917 σ. 4 ἔξ.), ὅτι οἱ ἀγῶνες καὶ αἱ ἀμιλλαι ἦσαν συναφεῖς πρὸς πάσας τὰς πρωτογενεῖς θρησκευτικὰς πανηγύρεις τοῦ ἑλλ. λαοῦ, αἵτινες ἦσαν ἀγροτικά καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον. Πόλεις τότε δὲν ὑπῆρχον, οὔτε θέατρα οὔτε ἄλλα θέλγητρα ἐν τῷ πενιχρῷ βίῳ. Καὶ ἡ ἀπλή συνθήρσις πλείονων ἀνθρώπων ἦτο θέαμα τερπνόν, ἡ δὲ παιδιὰ καὶ ἡ ἀμιλλα τῶν σωματικῶν ἀρετῶν, καὶ ἂν δὲν ἦτο ἔμφυτος, παράγεται ὁμως ἐκ τῆς εὐδιαθεσίας, τῆς εὐθυμίας. Οἱ ὄροι τοῦ βίου κατὰ τὰ παιδικὰ μου ἔτη ἐν δυτικῇ Μακεδονίᾳ δὲν ἦσαν πολὺ διάφοροι. Σιδηρόδρομοι δὲν ὑπῆρχον, ὁδοὶ ἀμαξιτοὶ τότε κατεσκευάζοντο δι' ἀγγραφείας πρὸς στρατιωτικὰς μόνον ἀνάγκας, τηλεγραφικὰ καὶ ταχυδρομικὰ γραφεῖα ἦσαν σπάνια καὶ μόνον εἰς τουρκικὰ κέντρα διοικητικά. Ὁ βίος τῶν Ἑλλήνων ἦτο κλειστός καὶ ἡ χαρὰ του ἐξεδηλοῦτο εἰς τὰ πατροπαράδοτα ἔθιμα συμπλεκόμενα πρὸς τὰς θρησκευτικὰς ἐορτάς, πρὸς ἃς δὲν ἦτο πολὺ φιλόποτος ἡ ξένη κυβέρνησις. Ἰδοὺ πῶς περιγράφει ἐν τῇ ἐφημερίδι τῆς Κοζάνης «Βορείῳ Ἑλλάδι» 27. III, 32 σελ. 2 τὰς ἀναμνήσεις του ὁ ἱερεὺς Καλλονῆς (Λούνησι) Εὐθύμιος Γρηγορίου «πῶς διεσκεδάσαν οἱ παλαιοὶ» τῆς παρὰ τὸν Ἀλιάκμονα χώρας: Τὲς γιορτὲς τῶν Χριστουγέννων. τῆς Πρωτοχρονιάς... τὴν ἑβδομάδα τοῦ Πάσχα καὶ τὰ (θρησκευτικὰ) πανηγύρια ἔβγαιναν ἔξω στὸ μισοχώρι, σὲ ἀλώνια ἄνδρες, γυναῖκες καὶ κορίτσια κι' ἐπιᾶναν ὅλοι μαζί ἕνα χορὸ μὲ τὰ τραγοῦδια. Βαζοκοποῦσε ὁ τόπος. Καὶ οἱ ἄλλοι χωριανοὶ καθισμένοι ἐκεῖ γύρω ἔβλεπαν, ἄκουαν, διεσκεδάσαν. Ἐκεῖ εἶχαν τὴν εὐκαιρίαν... νὰ διαλέξουν τὴν ταιριαστὴ νύφη... ἐκεῖ καμάρωναν οἱ γονεῖς τὰ παιδιὰ των... Ἀμα τελείωνεν ὁ χορὸς, ἀρχίζαν τὰ παιγνίδια, τὸ σκλαβάκι, ἡ καμηλίτσα, τὸ τόμπολο, τὶς τρεῖς (πῆδημα), τὰ σκαμνάκια, ὁ ἀρτερμαῖς

καὶ τὸ κλέφτικο. Αὐτὸ ἦταν πολὺ νόστιμο καὶ διασκεδαστικό. Οἱ μισοὶ γίνονταν κλέφτες καὶ οἱ ἄλλοι μισοὶ Τουρκοὶ, οἱ ὅποιοι κυνηγοῦσαν τοὺς κλέφτες... τέλος κάνουν συμπλοκή· οἱ μισοὶ ἀπὸ τὸνα μέρος καὶ οἱ μισοὶ ἀπ' ἄλλο τρανοῦσαν ἕνα ξύλο, ἀραδιασμένοι καὶ πιασμένοι ὁ ἕνας πῖσω στὸν ἄλλο· καὶ ὅποια μερίδα ἐπαιρνε τὸ ξύλο, ἐκείνη καὶ νικοῦσε· καὶ αὐτὴ ἡ μερίδα, ἐννοεῖται, ἦταν οἱ κλέφτες. Καὶ οἱ γυναῖκες παρὰ πέρα ἐπαιζαν ἄλλα παιγνίδια, τὸ καλογράκι, τὸ στρι-στρί. Ἰδίως οἱ καλύτερες διασκεδάσεις γίνονταν στοὺς γάμους... Δὲν ἔλειπεν ἐποχή, ποὺ νὰ μὴν ἀκουσθῇ τὸ τραγοῦδι τῆς ἑλληνίδος χωριάτισσας καὶ χωριατοπούλας. Καθόταν στὸν ἀργαλειό, μόρφαιναν ὁ μαχαλᾶς (συνοικία) ἀπ' τὸ γλυκοτραγοῦδημα (σημ. ἐμή: πῶς ἄρα γε διεμορφώθησαν αἱ Μοῦσαι ἐν Πιερίᾳ;). Ἐσκαβαν ἀμπέλια ἢ θέριζαν χωράφια, τραγουδοῦσαν... Τότε, σκαβωμένος ὁ κόσμος, εἶχαν καρδιά καὶ γλεντοῦσαν. Τώρα ποὺ ζοῦν λίγο καλύτερα ὁ κόσμος παρὰ οἱ παλαιοί, καὶ ἔχομε καὶ τὸ μεγαλύτερο καλὸ τῆ λευτεριά μας, δὲ γλεντοῦμε καθόλου...» Τοῦτο ἀποδίδει κατωτέρω ὁ ἱερεὺς εἰς τὸν δαπανηρότερον νῦν βίον καὶ τὴν πείναν καὶ ἐνθυμεῖται καὶ τὸν διάλογον τοῦ Σωκράτους μετὰ τοῦ Ἀντιφῶντος (Ξενοφ. Ἀπομν. I, 6, 1 ἔξ.). Ἀκολούθως δὲ ἐν τῷ φύλλῳ τῆς 24 Ἀπριλ. 1931 τῆς αὐτῆς ἐφημερίδος εὐρίσκω τὰς δηλώσεις δύο προέδρων κοινοτήτων, τοῦ Παληουρίου καὶ τοῦ Χορηγοῦ, ὅτι ἡ πανήγυρις τῆς Ζωοδόχου πηγῆς (τὴν Παρασκευὴν μετὰ τὸ Πάσχα) καταργεῖται «ἐνεκα τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως», ἐπειδὴ ἡ συρροὴ ξένων ἐπάγεται δαπάνας τῶν φιλοξενούντων αἰτούς ἐντοπίων. Ἐν δὲ τῷ φύλλῳ τῆς 1 Μαΐου ὁ ἔξ Ἐρατῦρας ἀνταποκριτὴς μετὰ λύπης παρατηρεῖ τὸν ἀφανισμόν οὕτω τῶν ὁραίων ἐθίμων τῶν χωρικῶν πανηγύρεων, προσθέτων, ὅτι εἰς τὰ Σέρβια ὁ κῆρυξ διελάλει ἐν τῇ ἀγορᾷ τὴν κατάργησιν καὶ ἄλλων πανηγύρεων ἐν χωρῶν εἰνεκα τῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας.

4 Κεραμοπούλλου Ὁδηγ. τῶν Δελφῶν 1008 σ. 46,50 = γαλλ. ἐκδ. 1909 σ. 44,50.

«πελασγικοῦ περιβόλου τῆς πόλεως¹, ὅστις εἶνε λίαν παλαιός, ἀλλὰ μεταμυκηναϊκός, ἅτε διατέμνων μυκηναϊκοὺς τάφους. Ἐπειδὴ δὲ πάντα λόγον ἔχομεν, νὰ πιστεύωμεν μετὰ τοῦ Σωτηριάδου,² ὅτι τὸ Δῖον δὲν ἦτο μόνον ἱερόν, ἀλλ' εἶχε πάντοτε καὶ συνοικισμόν τινα ἀνθρώπων, γίνεται πιθανόν, ὅτι, ὡς τὸ ἱερόν τέμενος, πλούσιον πάντοτε, καθὼς πάντα παντὸς χρόνου τὰ λαϊκὰ προσκυνήματα, διέτρεχε κίνδυνον ληστείας καὶ εἶχεν ἀνάγκην τειχῶν, οὕτω καὶ οἱ περιοικοῦντες αὐτὸ εἶχον ἀνάγκην ὁμοίας ἀσφαλείας.

Τὸ στενὸν τῆς Πέτρας ἔχει πλὴν τοῦ βυζαντιακοῦ, καὶ μέγα παλαιὸν φρούριον ὃ εἶδεν ὁ Σωτηριάδης³. Ὁ αὐτὸς ἀπλῶς ἐπίστωσεν, ἀλλὰ δὲν ἠρεύνησεν ἀκόμη, καὶ πόλισμά τι ἐπὶ ὑψηλοῦ λόφου ὑπὲρ τὸ Δῖον.

Ταῦτα νομίζω ἀναγόμενα εἰς παλαιούς σκοτεινοὺς χρόνους⁴ ὡς τὰ ὑπ' ἐμοῦ πιστωθέντα ἐν Ἄνω Μακεδονίᾳ, ἐπομένως δὲ ἄγνωστα ἢ ἄχρηστα ἔπειτα, ἀφ' οὗ, ὡς ἐκεῖνα, οὐδεμιᾶς χρήσεως τυγχάνουσιν ἐν ἱστορικοῖς χρόνοις· ἐπειδὴ π. χ. ὁ Περσεὺς θὰ ἠδύνατο ἀντὶ τοῦ Δίου νὰ κατέχη αὐτὰ ἢ καὶ αὐτά, ὅτε ἐπολέμει κατὰ τοῦ Αἰμιλίου Παύλου. Οὕτε δ' εἰς τὸν Ξέρξην ὑπῆρξαν ταῦτα ἐμπόδιον, καθὼς τὰ δάση τοῦ στενοῦ (Ἡρόδ. 8,98) τῆς Πέτρας.

Πιστεύω δέ, ὅτι καὶ τὸ Ἡράκλειον (ὃ ἔπειτα Πλαταμῶν πιθανῶς) ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους τῆς κατακτῆσεως τῆς Πιερίας ὑπὸ τῶν Μακεδόνων, ὡς φρονεῖ ὁ Δήμιτσας ἔ. ἄ. Π σ. 61, κτισάντων αὐτὸ ἐπώνυμον τοῦ Ἡρακλέως, ὡς τόσας Ἡρακλείας. Ἡ αὐτοψία καὶ διακρίσις πάντων τῶν φρουρίων, ἅτινα ἠκριβώθησαν μέχρι τοῦδε ἐξ ἀποστάσεως ἢ καὶ ἄλλως, ἔργον μεγίστης ἱστορικῆς σημασίας, κατ' ἀνάγκην ἀφίεται εἰς νεωτέρους καὶ ῥωμαλεωτέρους ἀρχαιολόγους, οἵτινες θὰ ἔχωσι τὴν χαρὰν ὄχι μόνον ἡμᾶς τοὺς πρεσβυτέρους νὰ διορθώσωσιν, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅλον ζήτημα νὰ διασαφήσωσιν. Τὸ Ἡράκλειον ὅμως τοῦτο εἶνε ἐντὸς τῶν Τεμπῶν φύσει κλεῖς τῆς Μακεδονίας πρὸς τὴν Θεσσαλίαν καὶ θὰ ἦτο, νομίζω, μόνον αὐτόθι φρούριον πρὸ πάσης ἀνοικοδομήσεως αὐτοῦ καὶ πρὸ τῆς κτίσεως τῆς Φίλας (Λυκοστομίου) δυτικώτερον ἐντὸς τῶν Τεμπῶν ὑπὸ τοῦ Δημητρίου.

Εἰς τὰ καταλεχθέντα φρούρια θὰ ἠδύνατό τις νὰ προσθέσῃ καὶ τινα ἄλλα, ἂν ἦτο γνωστὸν ποῦ ἀκριβῶς ἔκειτο ἡ Χαλάστρα, ἡ Σκύδρα, ἡ Σίνδος, ἡ Ἄλωρος, τὸ Κίτιον, (oppidum Liv. 42, 51) ἡ Μίεζα κ. ἄ. καὶ ἂν ἐπιστοῦτο, ὅτι ὄντως αἱ πόλεις αὗται πᾶσαι ἢ τινὲς εἶχον τείχη. Διὰ τοὺς χρόνους ὅμως τοῦ Περδίκκου Π δύναται ἐκ τῶν παραλίων πόλεων νὰ συναριθμηθῇ εἰς τὰς ὀχυρὰς πόλεις τοῦ κράτους αὐτοῦ καὶ ἡ Πύδνα, πόλις διὰ τὸ ὄνομα παλαιότητα⁵, ὑποταχθεῖσα ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Ι⁶, καὶ ἡ σύμμαχος τότε τῶν Ἀθηναίων Μεθώνη (Ἐλευθεροχώρι)⁷.

1 Αὐτ. σελ. 66 = γαλλ. ἐκδ. 66. Ἄξιοσημείωτον εἶνε, ὅτι τοὺς δύο τούτους περιβόλους τῶν Δελφῶν παραλαμβάνουσι πάντες νῦν ὡς πασίγνωστα πράγματα, χωρὶς νὰ ῥηθῇ ὑπ' οὐδενός, ὅτι πρὸ τῆς ἐκδόσεως τῶν Ὀδηγῶν μου ἦσαν ἄγνωστοι, ἦτοι δὲν εἶχον παρατηρηθῆ.

2 Πρβλ. καὶ Πρακτ. τ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 7 (1932) σ. 69. Ἐπιστημ. ἐπετ. τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης Β' 1932, 18.

3 Πρακτ. τ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 1932 σ. 71 καὶ Πρακτικά τ. ΑΕ 1930, 51.

4 Τὸ ἐπίγραμμα τοῦ θεσσαλονικέως Ἀντιπάτρου Ἀνθολ.

Παλατ. 9.26 λέγον, ὅτι τὰς θεογλώσσους Μούσας ἔθρεψεν ὁ «Μακεδῶν Πιερίας σκόπελος», ἂν δὲν ἐννοῆ τὸν Ὀλυμπον, εἶνε δυνατὸν νὰ δηλοῖ τὸ Πιερικὸν τοῦτο πόλισμα, παρ' ὃ ἦλθε διάδοχον τὸ Μακεδονικὸν Δῖον ἔδρα ἄλλου ἔθνους, ἄλλου πολιτισμοῦ.

5 Κεραμοπούλλος ΑΕ 1927 - 8, 217. Geyer, Makedonien 47. Δήμιτσας ἔ. ἄ. III, 116.

6 Θουκ. 1, 137 πρβλ. Δίοδ. 13, 49.

7 Πολυαιν. 4, 2, 15. Dittenberger Sylloge³ 75 Geyer ἔ. ἄ. 64 ἐξ.

Ἄλλ' ἔχοντες ὑπ' ὄψει τὴν κατὰ κώμας ἐξάπλωσιν τῶν γεωργῶν Μακεδόνων, μάλιστα δ' ἐν πεδιάδι⁴⁷, πρέπει νὰ συναγάγωμεν, ὅτι μέγα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κάτω Μακεδονίας, ἦτοι τοῦ κράτους τοῦ Περδίκκου, κατόκει ἔξω τῶν ὄχυρῶν πολισμάτων, ἄφρακτον ἐν μικραῖς κώμαις ἢ ἀγροικίαις.

Τάνωτέρω ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν, ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν κατὰ φθινόπωρον τοῦ 429 ἐπικειμένην εἰσβολὴν τῶν Θρακῶν τοῦ Σιτάλκου καὶ εἰς τὴν περιγραφὴν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου. Εἰπὼν οὗτος (ὄρα ἄνω σελ. 106), ὅτι οἱ Θραῖκες «παρεσκευάζοντο ὅπως κατὰ κορυφὴν ἐσβαλοῦσιν εἰς τὴν κάτω Μακεδονίαν, ἣς ὁ Περδίκκας ἤρχε» καὶ παρεκβάς ἐπὶ τὴν παλαιότεραν ἱστορίαν τῆς Μακεδονίας, ἀναλαμβάνει τὸν λόγον II, 100: «καὶ οἱ μὲν Μακεδόνες οὗτοι ἐπιόντος πολλοῦ στρατοῦ ἀδύνατοι ὄντες ἀμύνεσθαι, ἔς τε τὰ καρτερὰ καὶ τὰ τεῖχη, ὅσα ἦν ἐν τῇ χώρᾳ, ἐσεκομίσθησαν· ἦν δὲ οὐ πολλά, ἀλλὰ ὕστερον Ἀρχελάος ὁ Περδίκκου υἱός, βασιλεὺς γενόμενος, τὰ νῦν ὄντα ἐν τῇ χώρᾳ ὠκοδόμησε καὶ ὁδοὺς εὐθείας ἔτεμε καὶ τᾶλλα διεκόσμησε τὰ τε κατὰ τὸν πόλεμον ἵπποις καὶ ὄπλοις καὶ τῇ ἄλλῃ παρασκευῇ κρείσσοι ἢ ξύμπαντες οἱ ἄλλοι βασιλεῖς ὀκτὼ οἱ πρὸ αὐτοῦ γενόμενοι».

Προφανῶς γράφων ταῦτα ὁ Θουκυδίδης, ἐγένωσκε δύο καταστάσεις ἐν κάτω Μακεδονίᾳ, ἦτοι τὴν πρὸ τοῦ Ἀρχελάου, ἐπὶ Περδίκκα, ὅτε τὰ τεῖχη ἦσαν ὀλίγα, καὶ δεύτερον τὴν ἐπὶ τοῦ Ἀρχελάου (εἰς οὗ τὴν αὐλὴν καὶ διέτριψεν ὁ ἀνὴρ), ὅτε τὰ τεῖχη εἶχον πληθυνθῆ. Ἀριθμήσαντες ἡμεῖς ἄνωτέρω ἱκανὰ τοιαῦτα, ἀδυνατοῦμεν νὰ καθορίσωμεν, πόσα τούτων δὲν ὑπῆρχον ἐπὶ Περδίκκου, ἀλλὰ ὠκοδομήθησαν ὑπὸ τοῦ Ἀρχελάου. Προὔπηρχον νομίζω, τὰ τῆς Εἰδομένης, τῆς Εὐρώπου καὶ ἴσως τῆς Πέλλης καὶ τῆς Κύρρου ἐν τῇ ἐντεῦθεν τοῦ Ἀξιοῦ χώρᾳ, ἣν ἐπέδραμον οἱ Θραῖκες. Ὁ Θουκυδίδης ὁμως ὀρίζων τὰ τεῖχη ὡς «οὐ πολλά» παρέβαλλεν αὐτὰ πρὸς τὴν ὅλην ἔκτασιν τοῦ κράτους τῆς Κάτω Μακεδονίας καὶ εὗρισκεν, ὅτι ἦσαν ἀνεπαρκῆ πρὸς σωτηρίαν τοῦ πλήθους τῶν κατοίκων. Θὰ ἦσαν βεβαίως ἀραιὰ καὶ πιθανῶς καὶ μικρᾶς περιοχῆς τὰ πλεῖστα. Ἄν δὲ ἐνθυμηθῶμεν, ὅτι πρὸς δυσμὰς ἢ Κάτω Μακεδονία συνώρρευε μετὰ τῆς Ἄνω ὁμοφύλου καὶ ὁμοσπόνδου Μακεδονίας, ὥστε νὰ μὴ ἔχη ἀπαραίτητον ἀνάγκην φρουρίων, θὰ πιστεύσωμεν, ὅτι καὶ τὰ ὀλίγα τεῖχη καὶ κρατερὰ αὐτῆς κατενέμοντο κυρίως πρὸς τὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικά σύνορα. Ἄλλὰ καὶ ταῦτα πάντα πιθανῶς ἦσαν νεώτερα τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεως τῶν Ἑλληνικῶν φύλων ἐν Μακεδονίᾳ· ἐπειδὴ, ὅσα εἶδομεν ἐν τῇ ἄνω Μακεδονίᾳ ἐκείνων τῶν παλαιῶν χρόνων τεῖχη καὶ φρούρια, εἶνε ἐκτισμένα ἐπὶ ἀποτόμων καὶ ἀπροσβάτων βραχωδῶν ὀρέων, οὐδὲν δὲ ἐν πεδίῳ. Τοῦτο δὲν νομίζω ὡς τυχαῖον φαινόμενον, ἀλλ' ὡς στοιχεῖον διαφόρου πολιτισμοῦ. Τὰ παλαιὰ τεῖχη ἦσαν καταφύγια ἀνάγκης, ἐν ᾗ τὰ τοῦ κράτους τοῦ Περδίκκου ἦσαν ὄχυραὶ κατοικούμεναι πόλεις, ὡς δεικνύει τὸ παράδειγμα τῆς Εἰδομένης καὶ τῆς Εὐρώπου. Τὰ δεύτερα ταῦτα ἐκτίσθησαν, νομίζω, κατὰ τοὺς κανόνας καὶ τὰς ἀνάγκας τοῦ βίου καὶ τοῦ πολέμου, ὡς εἶχον ἀναπτυχθῆ αὐταὶ ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις καὶ ἐν τῇ κάτω Ἑλλάδι. Τοιαῦτα δὲ θὰ ἦσαν καὶ τὰ κτισθέντα ὑπὸ τοῦ Ἀρχελάου, περιορισθέντα, ἂν δὲν πλανῶμαι, εἰς μόνην τὴν Κάτω Μακεδονίαν, ἀφ' οὗ εἰς τὴν Ἄνω λείπουσιν, ὡς φαίνεται. Ἐκ πάντων τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν φρουρίων τῆς Κάτω Μακεδονίας μόνον τὸ τῆς Παλατίτσας καὶ

1 Πρβλ. Heuzey, Mission 207 Ἀθηνᾶ 1913, 470.

τὸ ἄρτι μνημονευθὲν παρὰ τὸ Δῖον φαίνονται μοι ἀνήκοντα εἰς τὴν παλαιὰν περίοδον. Ἀλλὰ ταῦτα, παρὰ τὸ νεώτερον «ἀνάκτορον» τὸ ἀνασκαφέν ὑπὸ τοῦ Heuzey εἰς τὸ ταπεινὸν ἡμερον μέρος τῆς Παλατίτσας, δὲν ἀποδεικνύονται ἐν ζωῇ ὄντα ὡς φρούρια κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, διότι π. χ. οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὸ 432 π. Χ. ἐβάδισαν ἐκ Πύδνης πρὸς τὴν Βέροιαν, ὡς περιγράφει ὁ Θουκυδίδης ἐν τῷ δυσνοήτῳ διὰ τὰ περαιτέρω χωρίῳ 1,61,4¹. Ἀλλὰ τοιαύτη πορεία θὰ ἦτο ἐπικίνδυνος, ἂν τὰ δύο ἐκεῖνα πολισμοὶ ἤκμαζον· οὔτε δὲ ὁ τότε σύμμαχος τῶν Ἀθηναίων Δέρδας ὁ ἡγεμὼν τῆς Ἑλιμείας θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ στενοῦ τοῦ Ἀλιάκμονος, οὗ πυλωρὸς ἦτο ἡ Παλατίτσα.

Ὡστε ἡ μαρτυρία τοῦ Θουκυδίδου περὶ τειχῶν ὑπαρχόντων πρὸ τοῦ Ἀρχελαίου ἢ οἰκοδομηθέντων ὑπ' αὐτοῦ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰ ἄγρια, ὑψηλά, ἀπρόσιτα καὶ πρὸς διηνεκὴ ἐγκατοίκησιν ἀπρόσφορα φρούρια τοῦ τύπου, περὶ οὗ ὁ λόγος.

Ταῦτα εἶχον ἀμεληθῆ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς χώρας, καὶ ἂν δὲ τυχὸν ἐνίοτε ἔνεκα τῶν ἀποστατικῶν ἀπὸ τοῦ κέντρου ῥοπῶν τῶν κρατειδίων τῆς Ἄνω Μακεδονίας ἐγένετο ὑπ' αὐτῶν ἀπόπειρά τις ὀχυρωτικῆς ἐπιρρώσεως, θὰ ἀπετρέπετο ἢ θὰ ἀνετρέπετο ὑπὸ τοῦ κέντρου τοῦ κράτους. Εἶνε δὲ πιθανὸν μόνον, ὅτι παρὰ τὰ πρὸς τοὺς βαρβάρους ὄρια τῆς Μακεδονίας τῆς Ἄνω τε καὶ τῆς Κάτω θὰ διετηροῦντο παλαιὰ ἢ θὰ ἐκτίζοντο νέα· διότι ὡς εἶδομεν τὴν Εἰδομένην καὶ τὴν Εὐρωπὸν ἐν τῇ Κάτῳ, δυνάμεθα νὰ πιστεύωμεν, ὅτι καὶ πρὸς βορρᾶν τῆς Πελαγονίας ὑπῆρχον φρούριά τινα παρόμοια, ἀντίπαλα ἐκείνων, ἅτινα εἶχον οἱ Ἰλλυριοί, (πρβλ. π. χ. Ἀρριαν. Ἀναβ. 1,4,58) καὶ ἀσφαλίζοντα τὰς εἰσόδους τῆς χώρας. Διὰ τοῦτο εὐρίσκομεν ἐν ὑστέροις χρόνοις φρούρια καὶ ἐν «Ἡρακλείᾳ» (Μοναστηρίῳ καὶ Φλωρίνῃ· ὄρα τὸ τέλος τῆς μελέτης ταύτης) καὶ ἐν Στυβέροις τῆς Δευριοπίας, ἀφ' ὧν ἀφορμᾶτο ὁ Περσεὺς κατὰ τῶν Πενεστῶν (πρβλ. ΑΕ 1927-77). Ἀφ' οὗ μέχρι τοῦ Φιλίππου συνεχεῖς ἦσαν οἱ ἀγῶνες πρὸς τοὺς Ἰλλυριοὺς, τοὺς Τριβαλλοὺς καὶ τοὺς Θρᾶκας (Ἀρριαν. 7,9,2) καὶ ἄλλους γείτονας, ἦτο ἀνάγκη νὰ ἔχῃσι φρούρια παρὰ τὰ σύνορα.

ΥΣΤΕΡΑΙ ΤΥΧΑΙ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΦΡΟΥΡΙΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Τὰ φρούρια, ἅτινα ἐμνημονεύθησαν ἀνωτέρω, ἔμειναν πάντοτε ἐστερημένα μονίμων κατοίκων ἔνεκα τῆς τοποθεσίας αὐτῶν, ὡς εἶπομεν. Ἐχρησίμευσαν ὡς καταφύγια, ὅτε ἡ Μακεδονία ἀκόμη δὲν εἶχεν ἐνωθῆ εἰς ἓν κράτος, καὶ παρέμειναν ἄχρηστα μετὰ τὴν ἐνωσιν ταύτην, ὥστε ἀφέθησαν νὰ καταστραφῶσιν ἡρέμα διὰ τοῦ χρόνου καὶ τῶν καιρῶν κυρίως ἐν τῇ ὄρεινῃ ἀπροσίτῳ ἐρημίᾳ αὐτῶν. Ὁ πάγος, αἱ χημικαὶ ἐνώσεις καὶ ὅ,τι ἄλλο συντελεῖ τὰς φυσικὰς ἀλλοιώσεις τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς, διέρρηξαν τοὺς λίθους αὐτῶν εἰς συντρίμματα καὶ τῇ παρεμβάσει καὶ τῶν ζῶων καὶ τῶν ἀνθρώπων ἐσώρευσαν αὐτὰ ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ ἐκατέρωθεν τῶν γραμμῶν τῶν τοίχων ἢ τειχῶν καὶ ἐπ' αὐτῶν. Ἀλλαχοῦ οἱ χεῖμαρροι καὶ τὰ ἀκανονίστου ῥοῦ ὕδατα τῶν πρηνῶν κλιτύων ἀπέπλυναν τὴν γῆν καὶ παρέσυραν τοὺς λίθους.

Εἰς τοὺς αὐτοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἀνήγαγον καὶ δύο μεταλλεῖα, ὧν τὸ ἐν σιδήρου εὖρον ἐγὼ ἐπὶ βουνοῦ τῆς Βλάστης, τὸ δ' ἕτερον ὁ κ. Ἀτσεῦ, γραμματεὺς τῆς ἐν Ἀθήναις

¹ Πρβλ. τὰς γενομένας ἀποπείρας πρὸς φιλολογικὴν διόρθωσιν καὶ τοπογραφικὴν κατανόησιν τοῦ χωρίου Δήμιτσα ἔ. ἄ. III, 58. Geyer ἔ. ἄ. 57 ἔξ.

ἀγγλικῆς πρεσβείας, ἐπὶ βουνοῦ τῆς Σαμαρίνας (ὄρα Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1931 σελ. 83 ἔξ.)¹.

Ἐνιαχοῦ ιδρύθησαν ἀσβεστόκλιστα νεώτερα κάστρα ὡς ἐπὶ τοῦ κώνου τῆς Πέλκας (ἄνω σελ. 81 ἔξ.) καὶ ἐπὶ ἄλλων, ἅτινα ἐν ὁμοίαις θέσεσι κείμενα μνημονεύονται ἄνευ αὐτοψίας ὑπὸ τοῦ Παππαδάκι ἐν Ἀθηνῶν 1913 ὡς μεσαιωνικά, ἐπειδὴ κατὰ τὰ ὑψηλότερα αὐτῶν μέρη, ἀσβεστόκλιστα ὄντα (κυρίως πύργοι, «πυργοκάστελλα»), ἐκρίθησαν οὕτω κατὰ τὸ εὐπόριστον τοῦτο πᾶσι τοῖς ἀρχαιολόγοις χαρακτηριστικόν². Ἀνάλογα ἤκουσα καὶ ἐγὼ περὶ τοῦ κάστρου ὑπὲρ τὴν Ποντοκώμην (Ἐρδομουσλί) τῆς Ἐορδίας (ἄνω σελ. 92).

Τὰ ἀσβεστόκλιστα ταῦτα κάστρα εἶνε μεσαιωνικά. Ἐν τοῦλάχιστον τούτων ἐκτίσθη, ὡς ἴσως βεβαιοῖ ἡ παράδοσις, ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ Προκόπιος δηλ. IV 4B (= V 444) ἀπαριθμῶν πολλὰ «ἐπὶ Μακεδονίας» κάστρα κτισθέντα ὑπ' αὐτοῦ καταλέγει καὶ τὸ Πέλεκον, τὸ ὁποῖον, ὡς πιστεύω μετὰ τοῦ Παππαδάκι ἔ. ἀ. 450, εἶνε τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τῆς Πέλκας.

Ἄν οὕτως ἔχη τὸ πρᾶγμα, τότε τὰ ἐπὶ τῶν παλαιῶν θεμελίων τοῦ ἀρχαιοπινούσ φρουρίου τοῦ κώνου τῆς Πέλκας ἀσβεστόκλιστα ἐπικτίσματα ἐγένοντο ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Ἀλλὰ τὸ ἔργον τοῦτο εἶνε κατὰ τὴν γνώμην μου μικρὸν καὶ ἀνάξιον τῆς ὑπὸ τοῦ Προκοπίου ἀπονεμηθείσης αὐτῷ ἀθανασίας. Ἐπειδὴ ὁμως καὶ αἱ δεξαμεναὶ τῶν πύργων τοῦ Παλαιογουλᾶ τῶν Κτισμάτων εἶνε ἀσβεστόκλιστοι, ὡσαύτως δὲ καὶ αἱ τῶν ἐπὶ τοῦ Ριζοῦ φρουρίων, συνάγω, ὅτι πάντα ταῦτα εἶνε «κτίσματα» τοῦ Ἰουστινιανοῦ (ὁ ὅρος Κτίσματα θὰ ἐλήφθη ὑπὸ τοῦ Προκοπίου ἐκ τῆς ἐπισήμου γλώσσης)³ καὶ περιελήφθησαν ὑπὸ τὸ ἐνιαῖον ὄνομα Πέλεκον, ἐπειδὴ ἀνήκον κυρίως εἰς τὸ ὑπὸ τὸν κῶνον χωρίον. Ἐπειδὴ δὲ σύμπαντα ἕνεκα τῆς ἐν ἐρημίαις θέσεως αὐτῶν ἐδηλοῦντο ἐν τῇ διοικητικῇ ἢ στρατιωτικῇ ὁρολογίᾳ διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ πλησιεστάτου χωρίου, συνέβαινε ὥστε τὸ χωρίον τοῦτο Πέλεκον νὰ δηλοῖ πολλά, ἐν ᾧ ἦτο ἓν, καὶ κατέληξεν οὕτω, νὰ λέγεται, ὡς νομίζω, πληθυντικῶς, ἵνα δηλοῖ ὅλα ἀπαρεξηγῆτως. Οὕτω τὸ Πέλεκον ἐγένετο Πέλεκα (τὰ) καὶ ἐντεῦθεν ἡ Πέλεκα μέχρι πρὸ πενταετίας περίπου, ὅτε ἀνιστορήτως καὶ ἄνευ οὐδενὸς λόγου μετωνόμασαν αὐτὴν ἄγνωστοι εἰσηγηταὶ εἰς Πελεκᾶνον! Παρὰ τὰ ὑπ' ἐμοῦ δὲ κατ' ἐπανάληψιν γραφέντα ἐν ἐγχωρίαις ἐφημερίσιν οὐδεὶς συνεκινήθη, ἵνα μεριμνήσῃ περὶ τῆς ἐπισήμου ἐπαναφορᾶς τοῦ ὀνόματος

1 Ἐχω δὲ τὴν πληροφορίαν, ὅτι καὶ εἰς τὸ Περιβόλι (25 χιλιομ. ἀπὸ τῶν Γρεβενῶν) καὶ εἰς τὴν Ἀβδέλλαν καὶ εἰς τὸ Σπήλαιον (ἢ Σπίλιο, πρβλ. Hoffmann, Die Makedonen 39) εἶνε ἀρχαῖα μεταλλεῖα «χαλκοῦ» καὶ σκωρία καὶ ἔργα ὀρύξεως. Ὡσαύτως δὲ εἰς τὸ ὄρος Γράμμος ὑπεράνω τῆς Νικολίτσας πρὸς ἀνατολὰς εἶνε δύο ἢ τρία «μεταλλεῖα» (= χόαναι;) μετὰ σκωριῶν ἐν δάσει εἰς θέσιν Κοκκινόχωμα. Ἐπίσης δὲ ἐν τῇ ὁμόρῳ νῦν Ἀλβανίᾳ πρὸς δ. τῆς Πρέσπας 1 1/2 ὄραν βορείως τῆς Σβέσδας (τῆς βυζαντιακῆς Σελασφόρου) ἐντὸς δάσους μεταλλεῖον καὶ σκωρία. Σημειούμεν ὁμως ἐνταῦθα, ὅτι κατὰ τοὺς πρῶτους βυζαντιακοὺς χρόνους ἡ Δαλματία καὶ ἡ Μακεδονία μαρτυροῦνται ὡς παράγουσαι σίδηρον καὶ μόλυβδον (Cambridge Mediaeval History I 1924 σ. 548).

Δυστυχῶς καθυστεροῦσιν οὐχὶ μόνον διὰ τὴν Μακεδονίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, μελέται ὡς ἡ «περὶ λατομείων καὶ μεταλλείων ἐν τῇ Πτολεμαϊκῇ καὶ ῥωμαϊκῇ Αἰγύ-

πτω τοῦ Fitzler 1910. Πρβλ. Rostowzeff ἐν Journ. of Economic and business History 1932, 731.

2 Ὁ Παπαδάκις ἔ. ἀ. 449 ἔξ. καὶ τὸ «ἀσύγκριτον» τεῖχος τῶν Κτισμάτων τῆς Σελίτσας καλεῖ μεσαιωνικὸν ἕνεκα τῆς ἀσβέστου τῶν δεξαμενῶν καὶ τινῶν οἰκοδομημάτων τῆς ἀκροπόλεως αὐτῶν Παλαιογουλᾶς (ὄρα ἄνω σελ. 85. Ἄλλ. ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἐκτίξε καὶ μόνας δεξαμενάς ἐν φρουρίοις, λέγει ὁ Προκόπ. π. κτισμ. 4, 4, Β. 279 «καὶ ἐν φρουρίῳ Κώμη κινστάρνα».

3 Ὁ Προκόπιος ἐν τέλει τοῦ ἔργου του περὶ κτισμάτων λέγει, ὅτι κατέλεξεν ὅσα ἠδυνήθη νὰ ἴδῃ ἢ μάθῃ. Γνωρίζει ὁμως, ὅτι ὑπῆρχον καὶ ἄλλα, ἅτινα διέλαθον αὐτόν. Προσπανεῖ δὲ ἐκεῖνον, ὅστις θὰ συμπληρώσῃ τὸν κατάλογον. Ἀλλὰ μὴ οὕσης δυνατῆς τῆς ταυτίσεως τῶν ὑπ' αὐτοῦ καταλεγόμενων πρὸς τὰ περιγραφόμενα ἀνωτέρω, καθίσταται δυσχερὴς ἢ ἀδύνατος ἡ ἀπόλασις τῶν ἐπαίων του.

τούτου, ὅπερ εἶνε πολύτιμον ἱστορικὸν τεκμήριον ἐν χώρᾳ, ἧς ἐλάχιστα γινώσκομεν παλαιὰ τοπωνύμια.

Κατὰ τάνωτέρω ὁ Ἰουστινιανὸς «ἀνενέωσε» τὰ τέσσαρα φρουρία, ἅτινα, διατηρούμενα ἐπὶ τῶν χρόνων του πολλῶ κάλλιον ἢ νῦν, ἐπροστάτευον τὴν διάβασιν διὰ τῆς Σαίττας ἀπ' Α πρὸς Δ καὶ ἀντιθέτως, ὡσαύτως δὲ τὴν διὰ τῆς χαράδρας τοῦ Σιανιώτικου ἢ Πελεκιώτικου παραποτάμου καὶ διὰ Βλάστης πρὸς Ἐορδίαν καὶ ἀντιθέτως. Ὡστε ἡ τελευταία αὕτη διάβασις εἶχε σπουδαιότητα ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ὡς εἶχε καὶ κατὰ τὴν ἐν σκοτεινοῖς χρόνοις κτίσιν τῶν παλαιῶν φρουρίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπρωκοδόμησεν ὁ Ἰουστινιανός. Ἐπειδὴ δὲ μεταξὺ τῶν δύο τούτων χρονικῶν ὁρίων οἱ συγκοινωνιακοὶ ὄροι, τοῦλάχιστον διὰ τὰς στρατιωτικὰς ἀνάγκας δὲν εἶχον μεταβληθῆ, πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ διὰ τῆς χαράδρας ταύτης ὁδὸς εἶχε τὴν αὐτὴν σημασίαν καὶ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἤτοι ἐπὶ τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων—τοῦτο δὲ θὰ φανῆ χρήσιμον περαιτέρω—καθὼς καὶ ἔτι παλαιότερον ἐπὶ τῆς ἀκμῆς τοῦ Μακεδονικοῦ κράτους.

Ἐννοεῖται, ὅτι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἀμύνης τῆς μιᾶς ἐπαρχίας ἢ περιοχῆς κατὰ τῆς ἄλλης, ἀλλὰ περὶ γενικῆς ἀσφαλείας τοῦ κράτους ἐκ περιπλοκῶν γενικωτέρων ἕνεκα τῆς τότε ταραχῆς τῶν ἐθνῶν καὶ ἕνεκα τῶν κινδύνων, οἵτινες ἠπειλοῦν τὸ Βυζάντιον πανταχόθεν, ὥστε τὰ πολεμικὰ κτίσματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ νὰ ἐκτείνωνται ἀπὸ τῆς Μεσοποταμίας μέχρι τῶν ἐσχάτων εὐρωπαϊκῶν ὁρίων τοῦ κράτους.

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΥΠΟ ΤΗΝ ΜΑΓΟΥΛΑΝ ΠΡΟΣ Ν. ΤΗΣ ΣΕΛΙΤΣΗΣ

Ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Μαγούλας εἶδομεν ἀνωτέρω σελ. 90 ἐξ. λείψανα στεφάνης τείχους τῶν παλαιῶν. Ὑπὸ τὴν Μαγοῦλαν πρὸς Α, ΝΑ καὶ ΒΑ ἦσαν ἐν συνεχείᾳ ὄρατὰ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους πολλὰ ὄστρακα μικρῶν ἀγγείων καὶ πίθων καὶ κεράμων καὶ τινες ἀγνῦθες, οἱ δὲ καλλιερῆται τῶν αὐτόθι ἀγρῶν ἐβεβαίουν, ὅτι καὶ τοῖχοι καὶ νομίσματα εὐρίσκονται¹. Ἀνάλογα ἰσχύουσι καὶ περὶ τῶν ταπεινότερων παρὰ τὸν Μύριχον θέσεων Βαρκό, Βίλιανη, Τσαί-Παζάρ. Αἱ θέσεις αὗται, εἰ καὶ κατωκοῦντο, ἦσαν ὁμως ἀτείχιστοι. Οὔτε δὲ ἀλλαχοῦ τῆς πεδιάδος ὑπάρχουσι τείχη πλησίον.

Ἐκρίνα καλὸν νὰ ἀνασκάψω ὑπὸ τὴν Μαγούλαν². Διὰ πολλῶν τάφρων ἀνεζήτησα ἄθικτα ἐρείπια, ἀλλ' ἡ καλλιέργεια καὶ τὰ ῥεῦματα τῶν ὑδάτων ἀνεμόχλευσαν τὰ ἐδάφη, ὥστε πρὸς Α εὐρίσκον μόνον διαλελυμένους σχεδὸν ἐντελῶς τοίχους, τὰ δὲ λείψανα τῶν οἰκοδομημάτων καὶ τῶν σκευῶν ἀνεπανορθώτως κατεστραμμένα καὶ διεσκεδασμένα. Βέβαιον

¹ Εἶδον δὲ ἐπιδειχθέντα μοι ἐν χαλκοῦν Ἀμφιπολιτῶν μετὰ ῥοπάλου καὶ ἀρότρου καὶ κρανοφόρου κεφαλῆς, ἐν Πέλλης μετὰ ζῆφου καὶ κρανοφόρου κεφαλῆς, ἐν μετ' ἀσπίδος μακεδονικῆς καὶ «μακεδονικοῦ» κράτους, ἐν ἀργυροῦν Ἀθηναϊκὸν τῆς σειρᾶς τῶν ἀρχόντων ἀρίστα διατηρούμενον. Ἀστυβαστοὺς μένει πέλεκυς λίθινος ἡμισυς βαθέος τεφροῦ χρώματος, ἔχων τὴν ἐτέραν πλευρὰν καμπυλωτέραν καὶ τὴν κόψιν ἀποκεκρουμένην. Ἄλλὰ πρβλ. ἄνω σελ. 71 εἰκ. 36. 37. καὶ Πρακτ. τ. ἀρχ. ἐτ. 1932, σ. 46.

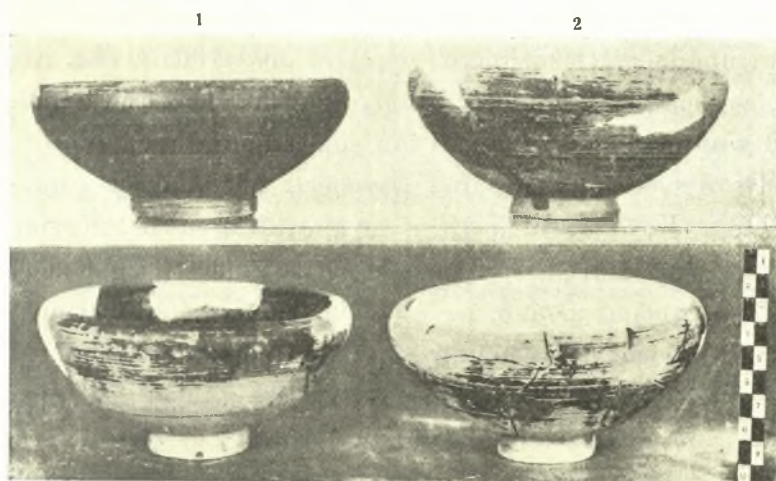
² Κατὰ τὴν ἐργασίαν μου ταύτην ἔτυχον πολλαπλῆς συν-

δρομῆς παρὰ τῶν διδασκάλων κ. κ. Σουγκάρη καὶ Νούτσου καὶ τῆς οἰκογενείας τούτου, παρὰ τῶν ἱατρῶν κ. κ. Μιχαηλίδου καὶ Ζιώγα καὶ παρὰ τοῦ κ. Γραμμένου. Παρακαλῶ πάντας νὰ δεχθῶσι τὰς εὐχαριστίας μου. Ἐπίσης ὁ Πρόεδρος τῆς Κοινότητος Ἐρατύρας κ. Πούλιος καὶ τὸ κοινοτικὸν Συμβούλιον ἐδείχθησαν ἄξιοι τῶν εὐχαριστιῶν μου καὶ τῶν ἀνωτέρων συμφερόντων τῆς πατρίδος τῶν προσενηκόντες κοινοτικὴν οἰκίαν ἐν τῷ περιθόλῳ τῆς ἐκκλησίας, χρησιμεύουσαν πρότερον ὡς κατοικίαν τοῦ Μητροπολίτου, ἵνα διαμορφωθῆ ὡς μουσεῖον.

μόνον ἐγένετο πανταχοῦ, ὅτι πῦρ κατέστρεψε τὰς κατοικίας τῶν ἀνθρώπων. Αἱ ὤμαι πλίνθοι, δι' ὧν θὰ ἦσαν ἐκτισμένα τὰ ὑπέργεια μέρη τῶν οἰκιῶν, εἶνε ἐσκληρωμένα ὑπὸ τοῦ πυρός. Ἐκ τῶν καταγείων μερῶν εὑρηται ἐνίοτε μία σειρὰ λίθων καὶ τινες ἀδιατάρακτοι φωλεαὶ ἀνθρώπων καὶ ὄστρακα ἄλλα τε καὶ κεράμων ἐν μέλανι στρώματι. Ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ τοῦ Κων. Τάχου παρὰ τὸν ΒΑ πόδα τῆς Μαγούλας εὐρέθη μέγας (μέχρι 2 μ. ὕψους) κεχωσμένος πίθος, οὔτινος τὸ μὲν στόμιον εἶχεν ἀφανίσει ἢ καλλιέργεια, ὁ δὲ πυθμὴν περιεῖχεν ἀκόμη κεκαυμένον σίτον. Ἐν τῷ παραπλεύρως ἀγρῷ τοῦ Γ. Γκαντῶνα ὀλόκληρος ἀγνῦς.

Εἰς τὸν συνεχόμενον πρὸς Β ἀγρὸν τοῦ Θωμᾶ Ζωγράφου δύο παλαιαὶ δρύες, λείψανα βεβαίως πυκνοῦ ποτε δάσους,

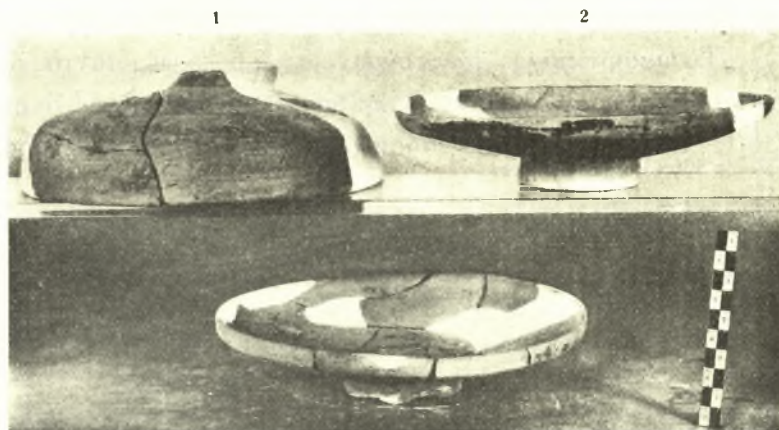
ἀπεμάκρυνον τὸν γεωργὸν καὶ ἠμπόδιζον τὸ ἄροτρον νὰ πλησιάσῃ πρὸς τοὺς κορμούς καὶ τὰς ρίζας αὐτῶν, καὶ ὑπῆρχεν ἐλπίς νὰ εὐρεθῶσι τὰ λείψανα τῶν οἰκιῶν μᾶλλον ἀδιατάρακτα. Ἡ ἑτέρα δρυς εἶχε κοπῆ προσφάτως. Ὑπὸ τὴν ὀρθίαν ἢ σκαφή ἔδειξε μακρὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν βαίνοντα τοῖχον πᾶχ. 0.75 μ., ὅστις ὁμως, φαίνεται ἀνήκεν εἰς πλευρὰν περιβόλου

Εἰκ. 72. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς παρὰ τὴν Μαγούλαν τῆς Ἐρατύρας κόμης ἐν Ἀ. Μακεδονίᾳ.

τινὸς καὶ διὰ τοῦτο δὲν εὔρομεν, καθ' ὅσον ἐσκάψαμεν (περὶ τὰ 10 μ.), οὐδένα ἄλλον κάθετον, οὔτε δὲ καὶ κινητὰ εὐρήματα ἐκατέρωθεν αὐτοῦ. Εἰς ἀπόστασιν 15 μ. νοτιώτερον ἦτο ἄλλου τοίχου λείψανον διήκον ἀπ' Α πρὸς Δ καὶ παρ' αὐτὸ ξύστρα σιδηρᾶ (δρα κατωτέρω εὐρήματα μετὰ ἀριθ. 9).

Εὐτυχέστεροι ὑπήρξαμεν παρὰ τὴν κεκομμένην δρυῖν. Ἐνταῦθα ἡ σκαφή ἔδειξεν εἰς μικρὸν βάθος ἐν μικρὸν δωμάτιον (2.22 × 5.40) συνεχόμενον βορείως πρὸς ἕτερον ἰσοπλατὲς (5.40) ἀλλὰ περαιτέρω βεβλαμμένον ὁμως, εἰ καὶ ὑπῆρχε σημείον τι, καταλειφθὲν ὑφ' ἡμῶν ἀσκαφές, ἔνθα κεχωσμένος πίθος. Οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων ἦσαν ἐκ λογάδων λίθων μετὰ πηλοῦ ἐκτισμένοι πᾶχ. 0.65 μ. περίπου, πλὴν τοῦ μεσοτοίχου, ὅστις ἦτο λεπτότερος, ἀποτελούμενος ἐξ ἑνὸς ἢ δύο λίθων ἐν μιᾷ σειρᾷ ὡς στυλοβάτης πλινθίνου καὶ ξυλίνου ἅμα τοιχίου μετὰ ρυμῶν πιθανῶς ἑκα-

Εἰκ. 71. Ἀγγεῖα ἐκ κόμης παρὰ τὴν Μαγούλαν τῆς Σελίτης (Ἐρατύρας) παρὰ τὴν δυτικὴν ὄχθην τοῦ Ἀλιάκιμου ἐν Ἀ. Μακεδονίᾳ.

τινὸς καὶ διὰ τοῦτο δὲν εὔρομεν, καθ' ὅσον ἐσκάψαμεν (περὶ τὰ 10 μ.), οὐδένα ἄλλον κάθετον, οὔτε δὲ καὶ κινητὰ εὐρήματα ἐκατέρωθεν αὐτοῦ. Εἰς ἀπόστασιν 15 μ. νοτιώτερον ἦτο ἄλλου τοίχου λείψανον διήκον ἀπ' Α πρὸς Δ καὶ παρ' αὐτὸ ξύστρα σιδηρᾶ (δρα κατωτέρω εὐρήματα μετὰ ἀριθ. 9).

Εὐτυχέστεροι ὑπήρξαμεν παρὰ τὴν κεκομμένην δρυῖν. Ἐνταῦθα ἡ σκαφή ἔδειξεν εἰς μικρὸν βάθος ἐν μικρὸν δωμά-

τέρωθεν πρὸς ἐναπόθεσιν ἀγγείων, ἅτινα κατὰ τὴν πυρκαϊὰν κατέπεσον ἐκατέρωθεν καὶ συνετρίβησαν πέριξ πίθων, οἷτινες θὰ ἦσαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἢ κατορωρυγμένοι, καὶ ξυλίνων κιβωτίων ἢ σάκκων πλήρων δημητριακῶν καρπῶν, οἷτινες κατεσπάρησαν κατὰ τὴν κατάρρευσιν τῆς στέγης καὶ τῶν τοίχων. Προφανῶς ἡ καταστροφή ἐγένετο μετὰ τὴν ὥραν τῆς συγκομιδῆς, ὅτε αἱ ἀποθήκαι τῶν οἰκιῶν ἦσαν πλήρεις.

Τὸ μικρὸν πάχος τῶν τοίχων καὶ ἡ ἔλλειψις παντὸς ἀντιθέτου τεκμηρίου δεικνύουσιν, ὅτι αἱ οἰκίαι ἦσαν ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ μονόροφοι. Ἡ βᾶσις δὲ τῶν τοίχων τούτων μόνη ἦτο λιθίνη, ἐπειδὴ εἰς τὸ ἀδιατάρακτον μέλαν καὶ πλήρες ἀνθράκων στρώμα τῆς πυρκαϊᾶς ἦσαν

Εἰκ. 73. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς ὑπὸ τὴν Μαγούλαν κόμης παρὰ τὴν Ἐράτρουαν ἐν Δ. Μακεδονίᾳ.

πολλὰ ἐσκληρυμμένα ἐκ τοῦ πυρὸς τεμάχια γηίνων πλίνθων, ἅτινα προήρχοντο βεβαίως ἐκ τῶν ὑψηλοτέρων μερῶν τῶν τοίχων. Ἄλλα τεμάχια δὲ ὡσαύτως σκληροῦ πηλοῦ ἐδήλουν, πῶς ἦτο κατεσκευασμένη ἡ ὀροφή. Τὰ τεμάχια ταῦτα ἐπὶ τοῦ κάτω μὲν μέρους ἔφερον ἀποτυπώματα λεπτῶν βεργῶν λύγου ἢ ἀχύρου ὀριζοντίως καὶ παραλλήλως διακείμενα καὶ συγγεόμενα,

ἐπὶ δὲ τῆς ἄνω ἐπιφανείας πάντοτε λείαν ἔγκοιλον ἐπιφάνειαν ἐκ τῆς ἐπικαθίσεως τῶν στρωτήρων κεράμων, ὧν ἀμπολλα θραύσματα εὐρέθησαν, χωρὶς νὰ συλλεχθῶσιν ὅλα. Εἷς τι σημεῖον μάλιστα εὐρέθη κεκαυμένη δοκὸς καὶ ἐπ' αὐτῆς ὁ πηλὸς καὶ δύο συναφῶν στρωτήρων τεμάχια καλυπτόμενα κατὰ τὸν ἄρμον διὰ τεμαχίου τοῦ καλυπτήρος, ὡς ἦσαν ποτε ἐπὶ τῆς στέγης. Οἱ καλυπτήρες εἶνε στενοὶ καμπύλοι (ὄχι γωνιώδεις δηλ.), οἱ δὲ στρωτήρες πλατεῖς ὡς ἐν τῇ νοτίῳ Ἑλλάδι. Κατὰ ταῦτα ἡ στέγη ἐσχηματίζετο εἰς τὰς εὐρείας ἐπιφανείας ὑποκάτω μὲν διὰ τῶν ἐκ τῆς κορυφῆς κατερχομένων ψαλιδίων (σφηκίσκων) πυκνῶς διατεθειμένων, ἐφ' ὧν ἐτίθετο στρώμα κλαδίσκων ἢ ἀχύρου μᾶλλον, (ἐν Φλωρίνῃ σανίδες ΠΑΕ 1933, 80), ἐπ' αὐτῶν δὲ δόρωσις ἐκ πηλοῦ πάχ. μέχρι 0.10 μ. καὶ ἐπ' αὐτῆς οἱ κέραμοι. Τοιοῦτοτρόπως, ἂν ἡ στέγη ἔσωθεν ἦτο ἀκάλυπτος, ἐνεφανίζετο πενιχρά, ἀλλ' ἦτο στεγανὴ καὶ κατὰ τῆς βροχῆς καὶ κατὰ τοῦ ψύχους καὶ κατὰ τῆς θερμότητος¹.

¹ Δὲν ἦτο διάφορος ἡ κατάστασις μέχρι πρὸ ἑκατονταετίας περίπου εἰς τὰ ἀπόκεντρα χωρία τῆς παραλιακῆς Μακεδονίας καὶ παρὰ τὸ Βόιον ὄρος, καθ' ἃ μαρτυρεῖ ὁ μνημονευθεὶς ἄνω σελ. 109, ἱερεὺς Καλλονῆς Εὐθ. Γρηγορίου ἐν τῇ μελέτῃ του τῇ δημοσιευθείσῃ ἐν τῇ «Βορείῳ Ἑλλάδι» τῆς Κοζάνης. Οὗτος ἐν τῷ φύλλῳ τῆς 13 Μαρτίου 1932 σελ. 2 λέγει: «Οἱ πρῶτες κατοικίαι των (δηλ. τῶν ἀμέσων προγόνων μας) ἦσαν καλύβες ξύλινες μὲ σκεπὴ ἀπὸ χερόβολα (δηλ. ἀτεμάχιστη καλάμι) βρίζας ἢ ἀπὸ πλάκας σχιστολίθου, ἢ λιθόκτιστα σπιτάκια χωρὶς πολλὰς διατυπώ-

σεις, γὰρ νὰ τα παρατοῦν εὐκόλα, ὅσες φορές ἤθελαν νὰ μεταθέσουν τὸ συνοικισμό τους. Ἀργότερα, ἀφ' οὗ ἄρχισαν οἱ συνοικισμοὶ νὰ γίνωνται πλέον μόνιμοι, ἔχτιζαν κάπως τὰ σπίτια τους μὲ καλῦτερο σχέδιο, μὲ ἓνα πάτωμα... Τὴν ξυλεία γὰρ τὰ σπίτια ἔκοβαν κατ' ἀρχὰς στὸ ἴδιο μέρος ποὺ τὰ ἔχτιζαν. Ἐχω ἰδῆ γρεντιές (δοκοὺς) τόσο πολὺ χονδρῆς, ὥστε ἀποροῦσα, πῶς τις ἔφεραν ἀπὸ τὸ δάσος. Καὶ εἰς ἀπάντησιν οἱ γέροι μῶλεγαν, πῶς τις εἶχαν κόψει στὸ ἴδιο μέρος, ὅτι ὅλο τὸ μέρος αὐτὸ ποὺ εἶνε τὸ χωριό, ἦταν δάσος πυκνὸ μὲ τις κατοικίαι τῶν ἀγριμῶν (ἀρκουδῆς κτλ. [πρβλ. καὶ

Πλησίον τοῦ χωρίσματος τῶν δύο δωματίων καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.60 μ. ἐντὸς τοῦ μικροῦ δωματίου εὐρέθῃ κεκαυμένον ἄκρον ὀρθίας δοκοῦ, ἣτις, ἂν δὲν ἔπεσε τυχαίως οὕτω κατὰ τὴν πυρκαϊάν τῆς οἰκίας, θὰ ἀπετέλει ἓνα τῶν ὀρθίων κίωνων συστήματος ῥυμῶν, ἐφ' ὧν ἦσαν τοποθετημένα τὰ πολλὰ ἀγγεῖα, ἅτινα κατέπεσον ἐντὸς τοῦ δωματίου καὶ ἐπλήρωσαν τὸ μέλαν στρῶμα τῆς πυρκαϊᾶς. Τὸ μικρὸν λοιπὸν δωμάτιον ἦτο φαίνεται ἀποθήκη τις, ταμεῖον, ἐπειδὴ πλὴν τῶν ἀγγείων εὐρέθῃ διάχυτος ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῶν ἀγγείων, μάλιστα δ' ἐντὸς τριῶν πίθων, φακῆ κεκαυμένη, προσέτι διάχυτος σῖτος κεκαυμένος διασπαρείς ἐκ καέντων πιθανῶς σάκκων ἢ κιβωτίων, εἰς τὸν πυθμένα δὲ πίθου καὶ περὶ αὐτὸν σταφυλαὶ κεκαυμένα. Ἐκ δύο πλακιδίων λίθου εὐρεθέντων ἐπὶ τῶν σταφυλῶν ἐν τῷ πίθῳ γίνεται φανερώτατον, ὅτι καὶ πάλαι, ὅπως καὶ νῦν ἐν Ἐρατύρᾳ καὶ ἐν γένει ἐν ἀπάσῃ τῇ ἀγροτικῇ Δ. Μακεδονίᾳ, συνετήρουν τὰς σταφυλάς ἐν οἴνῳ ποιοῦντες τὴν «σταφυλαρμίαν»¹.

Ἐπομένως ἡ καταστροφή ἐγένετο μετὰ τὸν τρυγητὸν καὶ πιθανῶς ἐν καιρῷ χειμῶνος, πρὸ τῆς καταναλώσεως τῶν καρπῶν.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ καταστροφή ὅλης τῆς κώμης—οὕτω θὰ τὴν δεχθῶ—διὰ πυρκαϊᾶς εἶνε γενικὴ, καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐπηκολούθησεν ἀνοικοδόμησις, γίνεται πιθανόν, ὅτι ὅλα εἶνε ἀπο-

Εἰκ. 74. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς παρὰ τὴν Ἐρατύρᾳ (Σέλισαν) κώμης ἐν Δ. Μακεδονίᾳ παρὰ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Ἀλιάκμονος.

Σωτηριάδην ἐν Πρακτ. τ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 7 (1932) σ. 70]. Τὸ πάτωμα ἔστρωσαν μὲ σχίζες ἀπὸ κορμούς δένδρων καὶ λάσπη ἐπάνω εἶχαν καὶ κανένα ντουλάτι ἢ σεντουκι ἀπὸ σανίδια πελεκημένα μὲ τὴ σκεπαριὰ καὶ σπανίως προιονίσια. Παράθυρα πολὺ μικρά, μὲ φύλλα ἀπὸ σανίδια, χωρὶς τζάμια, ὅλην τὴν ἡμέραν ἀνοικτά. Μόνον ὅταν ἔρριχνε χιόνι, ἔβαζαν μπροστὰ καμμιά βελέντζα».

Τὴν βελτίωσιν τῶν οἰκιῶν εἰς λόγον σχεδίου ἀποδίδει ὁ ἱερεὺς αὐτόθι εἰς τὴν ξενιτείαν καὶ τὴν γνωριμίαν τῶν ἀνθρώπων πρὸς καλυτέρους ὄρους βίου ἀλλαχοῦ. Ἐπέδρασσαν δὲ πρὸς τοῦτο καὶ αἱ μείζονες κωμοπόλεις ἢ πόλεις τῆς δυτικῆς Μακεδονίας ἐκπέμπουσαι ἐμπόρους εἰς τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην καὶ εἰσάγουσαι δι' αὐτῶν τὸν νεώτερον πολιτισμὸν καὶ ἰδρύουσαι σχολεῖα πολὺ πρὶν ἐξυπνήσῃ ἡ νοτιωτέρα Ἑλλάς.—Ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἡ μὴ πεδινὴ Μακεδονία (αὕτη ἡ πεδινὴ κατφεῖτο κυρίως ὑπὸ Τούρκων) ἦτο ὀριμωτέρα πρὸς ἐλευθερίαν ἢ ἡ νότιος Ἑλλάς.—Ἀποδείξεις εἶναι αἱ βιβλιοθήκαι τῶν σχολείων, ὧν τινες σφῆζονται ἀκόμη (Κοζάνη, Καστορία, Βλάστη κλπ.) περιέχουσαι χειρόγραφα καὶ παλαιὰς ἐκδόσεις, καὶ οἱ λόγοι ἀνδρῶν οἱ ζῶντες αὐτόθι τότε, οὓς ὄρα ἐν τῇ Ἱστορ. τῆς Κοζάνης ὑπὸ Π. Λιούφη (πρβλ. καὶ ἀνωτέρω σελ. 93). Ὁ

Ρουσιάδης ἔγραψεν ἐν Κοζάνῃ τὸ Α τοῦ λεξικοῦ τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ.— Δὲν ἠλευθερώθη ὁμως τότε, ἐπειδὴ ἀβοήθητος ὑπέστη μόνῃ ὀλόκληρον τὸ βάρος τῆς τουρκικῆς ἐπιβολῆς, ἢ κατέτριψε πρὸς ὄφελος τῶν νοτιωτέρων. Ἀλλὰ τὸν βόρειον τοῦτον ἀγῶνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ οὐδεὶς τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν ἐμελέτησεν ἐν τῷ μεταξῦ, ἢ δ' ἔρευνα σήμερον εἶνε δυσχερεστέρα, ἐπειδὴ τὰ ἱστορικὰ τεκμήρια (ἔγγραφα κτ.) ἀπώλοντο ἐν τῇ παρατάσει τῆς δουλείας, ἢ δὲ προφορικὴ παράδοσις ἠμβλύνη ἢ ἐσβέσθη ὅλως. Ἴσως τὰ ἀρχεῖα τῶν ξένων κρατῶν θὰ δυνηθῶσι νὰ φωτίσωσι τοὺς νέους τοῦτους χρόνους τῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας, ἵνα μὴ παραμείνωσι σκοτεινοί, ὡς οἱ παλαιοί. Περὶ τῆς πρωῒμου καλλιεργείας τῶν γραμμάτων ἐνταῦθα πρβλ. Μακεδ. ἡμερολόγιον ἐτ. Β' σ. 25. Λιούφη Ἱστορ. Κοζάνης σελ. 175 ἐξ. Παπακωνσταντίνου Μεγ. Ἐγκυκλ. ἄρθρ. Καστορία καὶ ἴδιον ἀπόσπασμα αὐτόθεν σελ. 34 ἐξ. Δραγάτση τὸ σχολεῖον καὶ ὁ διδάσκαλος, διάλεξις ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι 1930.

¹ Ἄλλον τρόπον διατηρήσεως τῶν σταφυλῶν ἀνηρημένων ποθὲν ἐν τῇ οἰκίᾳ (π.χ. ἐκ τῆς ὀροφῆς) γνωρίζει γενικώτερον ἡ Ἑλλάς, εἶδε δὲ ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ὁ Leake, Travels in Northern Greece 1835, III σ. 294. Ἀλλὰ ἡ σταφυλαρμίαν ἐν Δ. Μακεδονίᾳ γίνεται ὡς ἐξῆς: Κατὰ τὸν τρύγον ἀποχω-

τέλεσμα πολέμου ἐν τῷ χρόνῳ, ὃν καθορίζουσι τὰ εὐρήματα σύνολα. Εἶνε δὲ ταῦτα σύγχρονα πρὸς τὰ τῆς ἄλλης παρὰ τὴν Φλώριναν κεκαυμένης πόλεως καὶ μέλλουσι περαιτέρω νὰ σχολιάσωσιν εἴδησιν τινα ἐκ τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως, ἢ νὰ συμπληρώσωσι τὴν παράδοσιν.

Ὁ πίθος τῆς σταφυλαρμιᾶς ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοποθετημένος, ὡς γίνεται καὶ σήμερον, συνετρίβη ὑπὸ τῆς καταπεσοῦσης στέγης, τὸ περιεχόμενον του ἐχύθη πέριξ καὶ ἔμεινεν ἐντὸς μόνον ὅσον ἐχώρει ἐν τῷ κατορωρυγμένῳ ἀβλαβεῖ πυθμένι. Τὸ πῦρ ὑποβόσκον ἀπεξήρανε τὸ ὑγρὸν καὶ ἐν τέλει ἀπηνθράκωσε καὶ τὰς σταφυλάς.

Ἄλλος τις πλατύστομος πίθος ἰδιόσημος μετὰ λαβῶν, ἔχων περὶ τὸν ὄμον δριζόντιον

Εἰκ. 75. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς παρὰ τὴν Ἐράτυραν (Σέλιτσαν) κώμης ἐν Δ. Μακεδονίᾳ.

ἀνάπλαστον ταινίαν ἐξέχουσαν, (κόθορον), ἦτο κεχωσμένος καὶ περιεῖχεν ἐντὸς μικρὰν οἰνοχόην, 4 «δακρυδόχα» (lacrimateria), τεμάχιον σωλῆνος ἐκ λιθαργύρου καὶ φακῆν. Ἐὰν τὰ δακρυδόχα ἦσαν ἀγγεῖα πρὸς ἐναπόθεσιν ἀρωμάτων, θὰ ἠδύνατό τις νὰ φαντασθῆ, ὅτι αἱ γυναῖκες τῆς οἰκίας ἐναπέθεσαν

ἐκεῖ τὰ προσφιλῆ ταῦτα «κάλλυντρα κοσμητήρια» κατὰ τὴν ταραχὴν ἐκ τῆς ἀπειλούσης συμφορᾶς, ἐν τῇ ἐλπίδι ὅτι, καὶ ἂν ἡ ἐγκαταλειφθεῖσα οἰκία περιήρχετο εἰς χεῖρας τῶν ἐχθρῶν, θὰ ἐπανέυρισκον ὅμως αὐταὶ ἔπειτα ἐκεῖ πάντα τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀρεσκείας των. Ἄλλ' ἢ συμφορὰ φαίνεται ὅτι δὲν εὔρε μόνον τὰς οἰκίας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀνθρώπους, ἀφ' οὗ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων δὲν ἀνφοδομήθησαν κατοικίαι. Καὶ ὅμως ἠριθμήσαμεν ἀνωτέρω πλείονα ἐρύματα καταφυγῆς τῶν ἀνοικτῶν κωμῶν τῆς πεδιάδος. Δὲν κατέφυγον λοιπὸν ἐκεῖ οἱ κάτοικοι, ἵνα σωθῶσι; ἢ ἐκυριεύθησαν καὶ ταῦτα καὶ ἐσφάγησαν οἱ ἐν αὐτοῖς; ἢ τὰ φρούρια ἦσαν παλαιότερων τῆς καταστροφῆς χρόνων καὶ εἶχον καταστῆ ἄχρηστα, ὥστε οἱ κάτοικοι τῆς κώμης ἔπεσον μετ' αὐτῆς εἰς χεῖρας τοῦ ἀσπλάγχχνου ἐχθροῦ; ἢ συμφορὰ ἐπῆλθε ταχεῖα καὶ ἀπρόοπτος, ἢ ἐγένετο ὑπὸ ἐχθροῦ ἀπαγορεύσαντος τὴν ἀνάκτισιν; ἢ οἱ ὀλίγοι κάτοικοι τῆς κώμης

ρίζουσι ποσότητα γλεύκος (μούστου) δηλ. ὀποῦ τῶν σταφυλῶν, τὸν ὁποῖον «σέρνουν» (σύρουν) ἀμέσως μετὰ τὸ «πάτημα» τῶν σταφυλῶν, πρὶν οὗτος ὑποστῆ ζύμωσιν («πρὶν βράση» κατὰ τὴν λαϊκὴν κυριολεξίαν) καί, ἀφ' οὗ τὸν καθαρίσουν διὰ ἐγγύσεως στάκτης καθιζανούσης, καὶ τὸν βράσουν ὀλίγον εἰς τὸ πῦρ, θέτουσιν ἐντὸς ποσότητά τινα ἱκανὴν σπόρων σινάπεως. Μετὰ δύο δὲ ἢ τρεῖς ἡμέρας θέτουσιν ἐντὸς πίθου ἐκλεκτὰς σταφυλάς ἡλιασθείσας ὀλίγον καὶ ἀπίδια· θέτουσι δὲ εἰς τὸν πίθον μίαν σειρὰν σταφυλάς καὶ μίαν σειρὰν φύλλα συκῆς ἢ ἀμπέλου καὶ ἐγγύνουσιν εἶτα τὸ ὑγρὸν. Ἴνα δὲ ταῦτα διατελῶσι βεβυθισμένα ἐντὸς τοῦ ὑγροῦ, τοποθετοῦσιν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τούτου φύλλα ἀμπέλου ἢ στέφανον πυκνὸν ἐκ φυλλοφόρου κλήματος καὶ ἐπ' αὐτοῦ πλάκα ἢ πλακίδιον λίθου ἀνάλογον πρὸς τὸ συνήθως στενὸν στόμιον τοῦ πίθου. Ἡ πιπερωτὴ ὀξύτης τοῦ σινά-

πεως μεταδίδεται εἰς τὸ γλεύκος, διατηρούμενον συγχρόνως γλυκύ, καὶ εἰς τοὺς ἐντὸς καρπούς, οἵτινες καταναλίσκονται ἐντὸς τοῦ χειμῶνος κατὰ Φεβρουάριον περίπου καὶ ὅτε ἄρχεται ἡ κλάδευσις τῶν ἀμπέλων. Τὸ ὄνομα σταφυλαρμιὰ γίνεται ἐκ τοῦ σταφυλῆ καὶ ἄλμη, ἄρμη, κατὰ τὴν (λαχαν)-ἀρμιάν, ἣτις εἶνε κραμβολάχανα ἐντὸς ἄλμης, γινομένης δι' ὕδατος καὶ ἄλατος. Τὸ ἄλας τῆς ἄλμης εἰς τὴν σταφυλαρμιὰν ἐλησημονήθη, ἐξήρθη δ' ἡ παρουσία τῆς ὑγρᾶς ιδιότητος, ἣν ἔχει καὶ ἡ ἄρμη καὶ οὕτω τὸ ὄνομα μετέπεσεν εἰς δῆλωσιν τοῦ πιπερωμένου μούστου. Καὶ σήμερον λέγουσι συχνὰ τὸ ὑγρὸν μέρος τῶν γλυκισμάτων «σάλτσα» ἀντὶ «σιρόπι». Εἰς τὰ Γεωπονικὰ τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Κασσιανὸν Βάσσον βιβλ. IV κεφ. 15, § 19 μετὰ πολλοὺς τρόπους διατηρήσεως σταφυλῶν ἀνεκρεμασμένων προστίθεται: «τινὲς φυλάσσουσιν ἐν οἴνῳ ὕδατι κεκραμένῳ», ἀλλ' οὐδὲν πλέον.

σωθέντες εἰς ἄλλας γειτονικὰς δὲν ἐπανήλθον εἰς τὸν τόπον τῆς συμφορᾶς των; Ἄνωτέρω εἶδομεν, ὅτι τὰ πέριξ φρούρια οὐδεμίαν εἶχον σημασίαν ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν χρόνων μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ μικροῦ δωματίου κατέκειντο τὰ θραύσματα πύθων τινῶν καὶ πλείστων μικροτέρων ἀγγείων, μεθ' ὧν συνήπτοντο ποσότητες σίτου, φακῆς, λαθύρου. Τῶν ἀγγείων ἄλλα μὲν εἶνε καθημερινῆς χρήσεως, ἄγραφα, βιομηχανικῆς ἀθρόας παραγωγῆς ἐκ κοινοῦ ἐρυθροῦ πηλοῦ, προφανῶς ἐγγώρια, ἄλλα δὲ ἐκ καθαροῦ πηλοῦ πρασινοποῦ μετὰ γανώματος μέλανος καὶ ἄλλα ἐκ φαιοῦ ἢ ὑπομέλανος πηλοῦ, σκύφοι μεγαρικοὶ ταῦτα, μετ' ἐκτύπων κομμοτάτων κοσμημάτων, ἐν οἷς οἴναρίδες, ἄνθη καὶ ἄλλα φανταστικὰ φυτικά. Ἄν τὰ παρόμοια εὐρήματα τῆς Φλωρίνης εἶνε μακεδονικὰ ἔργα ποιηθέντα εἰς τινὰ σημαντικὰ ὁπωσδήποτε κέντρα τῆς ἐκτενοῦς ταύτης χώρας, δι' οὓς λόγους εἶπομεν ἐν τῇ προχειρῶ ἐκθέσει τῆς ἐν Φλωρίνῃ ἀνασκαφῆς (Πρακτικὰ τῆς Ἀρχ. Ἐτ. 1930 σ. 76), τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν ἔργων τούτων, τῶν παρὰ τὴν Ἐράτυραν εὐρεθέντων. Φαίνεται δέ, ὅτι τὰ μετ' ἀναγλύπτων κοσμημάτων ἢ παραστάσεων καὶ τὰ μελαμβαφῆ ἀπλῶς ἀγγεῖα ἦσαν γενικῶς διαδεδομένα ἐν τῇ δυτικῇ Μακεδονίᾳ, ἐπειδὴ καὶ εἰς τοὺς λόφους παρὰ τὴν Κάλιανην εὔρον

Εἰκ. 76. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς ὑπὸ τὴν Μαγοῦλαν κόμης παρὰ τὴν Ἐράτυραν (Σέλιτσαν) τῆς Δ. Μακεδονίας.

μελαμβαφῆ, ἅτινα ἐν ΑΕ 1927-8 σ. 215 Π ἐκάλεσα ἑλληνιστικά, καὶ ἐν Ἐορδαίᾳ εὔρον ὁ φιλόλογος Μ. Καλιντέρης ἐπὶ τῆς μεταξὺ Ἀναρράχης-Περδίκκα (= Δέβρης-Ναλπάνκιοι) λοφοσειρᾶς τῆς ἐκ Πτολεμαίδος (Καϊλὰρ) πρὸς τὸ χωρίον Τσιώρη ὁδοῦ, ἐν χώρῳ παλαιᾶς κόμης πλὴν ἄλλων ἀναριθμῆτων ὀστράκων καὶ μελαμβαφῆ λεπτὰ καὶ ἀνάγλυπτα μέλανος πηλοῦ, ὧν ἐν εἰκονίζει θρόνον μετὰ λεοντοπόδων καὶ παρ' αὐτὸν δύο πόδας ἐνὸς ἢ δύο ἀνδρῶν. Καὶ ἐντὸς δὲ τῆς Κοζάνης εὔρον ὁμοία μελαμβαφῆ ἀκέραια ἐν τάφῳ ὁ Ἰω. Γκουζγκούνης. Εἶνε δ' εὐλογον τοιαύτης κοινῆς χρήσεως ἀγγείων ἢ τέχνη νὰ εἶχε διαδοθῆ ἐν τῷ βορρᾷ, εἰ καὶ αἱ μήτραι τῶν ἐκτύπων ἀγγείων, ἰδιορρυθμῶν ἐν ἄνω Μακεδονίᾳ, ἠδύναντο νὰ ἔρχωνται ἐξ ἄλλων μᾶλλον προηγμένων κέντρων.

Σπουδαῖον εὔρημα εἶνε νόμισμα ἀργυροῦν δηνάριον (διάμ. 19) ῥωμαϊκόν, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ὥραν τῆς εὐρέσεως ἦτο περιβεβλημένον δι' ἀφρώδους καπνιάς, οἷαν σχηματίζει καιόμενον μάλλινον ὕφασμα. Ὡστε ἀπέκειτο ἐν βαλαντίῳ ἢ θυλακίῳ μαλλίνου ὕφασματος· τοῦτο δὲ δηλοῖ, ὅτι τὸ νόμισμα δὲν ἀπέκειτο ἐν τοῖς χώμασιν ἐξ ἀγνώστων χρόνων, ἀλλ' ἐκυκλοφορεῖτο κατὰ τὸν χρόνον τῆς πυρκαϊᾶς. Τὸ νόμισμα τοῦτο δεικνύει ἐπὶ θάτερα προτομὴν Νίκης πρὸς δεξ. καὶ πρὸ αὐτῆς ✕. ὅπισθεν δὲ L. VALERI FLACCI, Ἄρην γυμνὸν πρὸς ἀρ. κρατοῦντα τρόπαιον καὶ δόρυ· δεξ. στάχυς, ἀριστ. πῖλος ἱερατικὸς (apex). Ὁ νομι-

σματικὸς ἄρχων L. Valerius Flaccus ἤγκμασεν ἀπὸ τοῦ 104-86 π.Χ.¹ (ὄρα Ἀρχ. Δελτ. 1930-1 Παράρτ. σελ. 31 ἀριθ. 7 εἰκ. 1). Ἡ χρονολογία δὲ αὕτη τοῦ Φλάκκου δριζεῖ στενότερα τὰ ὄρια τοῦ χρόνου, καθ' ὃν κατεστράφη ἡ κώμη καὶ εἶνε terminus, post quem ἐγένετο ἡ καταστροφή τῆς κώμης².

Καὶ ἐντὸς τοῦ μεγάλου δωματίου ἀμέσως παρὰ τὸν μεσότοιχον ἦσαν πολυπληθέστατα καὶ ἐπάλληλα τὰ θραύσματα τῶν κεράμων, τῶν πλίνθων (ἄνευ γωνιῶν συνήθως) καὶ τοῦ πηλοῦ καὶ τῶν ἀγγείων ἐντὸς τοῦ μέλανος στρώματος τῆς πυρκαϊᾶς. Καὶ φακῆ κεκαυμένη

Εἰκ. 77. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς παρὰ τὴν Μαγούλαν τῆς Ἐρατύρας (Σελίτης) κώμης ἐν Δυτικῇ Μακεδονίᾳ.

καὶ σῖτος κατὰ τόπους καὶ ἀρύταινα χαλκῆ μετὰ λεπτῶν τοιχωμάτων, καὶ χύματα μολύβδου ἄμορφα ἐκ τῆς τήξεως καὶ δύο πίθου κατορωρυγμένοι καὶ πήλινον πίθου κάλυμμα διαμ. 0.35 μ. καὶ τινες ἥλοι σιδηροῖ καὶ φωλεαὶ ἀγνύθων.

Καὶ μεταξὺ τῶν δύο δρυῶν ἦτοι πρὸς Δ τῶν δύο δωματίων εὐρέθη ἐν μέσῳ ἄλλων ὀστράκων πολυπληθῶν, ἀλλὰ ἐντὸς κεκινημένων χωμάτων κειμένων, πίθος βαθύτερον κεχωσμένος περιέχων «ἀρα-

ποφάσουλα» κεκαυμένα. Ἐπορὸν μοι φαίνεται, πῶς δὲν εὐρέθησαν κοινοὶ φασίολοι, οἵτινες σήμερον εἶνε ἐν Μακεδονίᾳ τὸ προσφιλέστατον ὄσπριον³.

Ἐκ τῶν ὀστράκων συνεκολλήθησαν τὰ ἐξῆς πήλινα ἀγγεῖα, οἷς ἐπιτάσσονται τὰ λοιπὰ εὐρήματα.

Ἐκ τῶν ὀστράκων συνεκολλήθησαν τὰ ἐξῆς πήλινα ἀγγεῖα, οἷς ἐπιτάσσονται τὰ λοιπὰ εὐρήματα.

Πέλλα μετὰ τὸ 168 π.Χρ.

1) Α 19 Κεφαλὴ Περασῶς πρὸς δεξιὰ.
ὄπ. ΠΕΛΛΗ ΑΓ ἐν στεφάνῳ δρυός. BMC. 90.
Μακεδονία ὡς Ρωμ. ἐπαρχία (142-141 π.Χ.).

2) Α 23. Κεφ. Σειληνοῦ κατ' ἐνώπιον.
ὄπ. D ΜΑΚΕ[ΔΟΝΩΝ] ἐν στεφάνῳ κισσοῦ.
Imhoof - Blumer, Die antiken Münzen. Nord-Griechenlands III¹ πίν. III 8.
231-246 μ.Χ.

3) Α 26. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Κεφ. τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου μετὰ κράνους ἀττικοῦ πρὸς δεξιὰ.

ὄπ. [ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ...]. Ἰππεὺς δεξ. ὄρα ἐνθ. ἀν.

Πίν. III 25. Τὰ νομίσματα ταῦτα εἶνε ἄγνωστον ἂν εὐρέθησαν ἐντὸς ἀδιαταράκτων χωμάτων ἢ ἀπλῶς ἐν τοῖς ἀγροῖς, ὅτε δύναται νὰ προέρχωνται ἐκ τῶν ἐρειπίων καὶ νὰ δηλώσῃ τὴν ὑπαρξίν τῆς κώμης ἐν τοῖς ἀντιστοιχοῦς χρόνοις πρὸ τῆς πυρπολήσεως, ἀλλὰ τὸ τελευταῖον δηλοῖ μόνον τὴν ὑπαρξίν ζωῆς ἐν τοῖς πέριξ καὶ καλλιεργείας ἐπὶ τοῦ τόπου τῆς πρὶν κώμης, ὅστις μετὰ τὴν καταστροφὴν ποτε «ἤροῦτο καὶ ἐσπείρετο».

3 Ὁ συνάδελφός μου κ. Ἰω. Πολίτης, καθηγητῆς τῆς Βοτανικῆς, ἐξετάσας δείγματα τῶν εὐρεθέντων σπόρων, μοι ἀπέστειλε τὴν ἐξῆς γνώμην: «... τὰ ἀποσταλέντα μοι πρὸς ἐξέτασιν σπέρματα εἶναι 4 εἰδῶν.

1) Dolichos Lubia = Δόλιχος ὁ Λοβός, κοινῶς Συμυραϊκὰ φασούλια ἢ ἀραποφάσουλα.

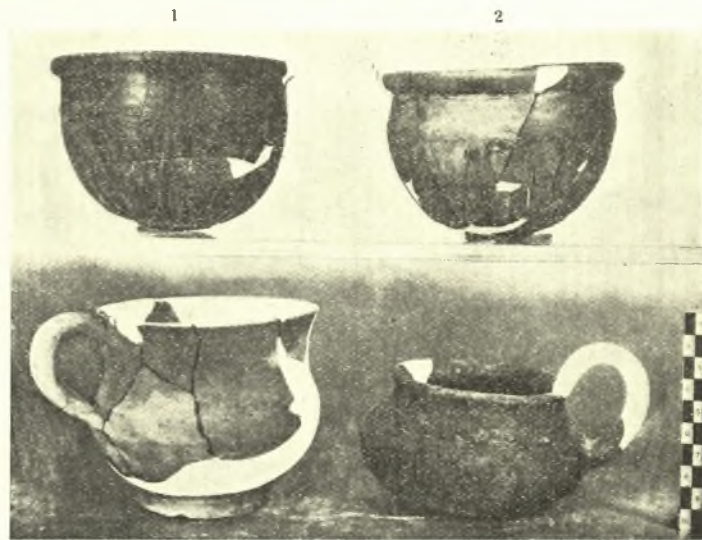
2) Lens esculenta ἢ Ervum lens = Φακὴ ἢ βρώσιμος ἢ Ἐρβον ὁ Φακός, κ. Φακὴ.

3) Lathyrus Sativus = Λάθυρος ὁ ἡμερος, κ. λαθοῦρι.

4) Triticum = Σῖτος, Triticum vulgare=σίτος ὁ κοινός.»

1) (εἰκ. 71, 3) Κύλιξ ἄωτος διαμ. 0.205, ὕψ. 0.045. Πούς δακτυλιοειδῆς ὕψ. 0.01. Πηλὸς ἐρυθρωπός. Βερνίκιον ἔσω καὶ ἔξω μέλαν ἢ ἐρυθρωπὸν ὕδαρες, ἀλαμπές, ἀποπεσὸν ἢ εἰς ὀλίγα μέρη σφζόμενον. Ἐντὸς περὶ τὸ κέντρον διπλοῦς αὐλακωτὸς κύκλος διαμ. 0.055, ἐν ᾧ ἔντυπον κόσμημα ἀποτελούμενον ἐκ 5 ἀνθεμίων ἐκπορευομένων διὰ μίσχων ἐκ μικροῦ ἐπίσης ἐντύπου κύκλου κατὰ τὸ κέντρον τῆς κύλικος. Τὰ ἔντυπα ταῦτα κοσμήματα ἐμφανισθέντα ἐντὸς ἀνοικτῶν ἀγγείων περὶ τὸ 460π. Χ. διατηροῦνται μέχρι καὶ τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων (πρβλ. Ἄρχ. Δελτ. 1917 — Κεραμοπούλλου Θηβαϊκὰ σελ. 212 ἔξ. Ἀποτυμπανισμὸς σ. 8. Ure, Black glaze pottery 32 καὶ 39, ἔνθα ὁ Ure εὐρίσκει, ὅτι τὰ μελαμβραφῆ ἀγγεῖα κατεσκευάζοντο ἐν τῷ Μακεδονικῷ κόσμῳ διαδοθέντα ἐκ Βοιωτίας).

2) (εἰκ. 71, 2). Κύλιξ ἄωτος διαμ. 0.195 - 0.20, ὕψ. 0.04 - 0.045. Πούς δακτυλιοειδῆς ὕψ. 0.015. Βερνίκιον μέλαν ἔσω καὶ ἔξω, ἀλλ' ἀποπεσὸν τὸ πλεῖστον. Ἐντὸς περὶ τὸ κέντρον ἔντυπον κόσμημα: μεταξὺ δύο συγκεντρικῶν κύκλων τέσσαρα συστήματα παραλλήλων γραμμῶν κύκλω χωροῦντα ὡς κάθετα πρὸς τοὺς κύκλους. Ἐντὸς δὲ τοῦ ἐσωτερικοῦ κύκλου πέντε ἀνθέμια ἐκφυόμενα ἀπὸ μικροτέρου κεντρικοῦ κύκλου.

Εἰκ. 78. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς παρὰ τὴν Ἐράτουραν κόμης ὑπὸ τὴν Μαγούλαν ἐν Ἀντικῇ Μακεδονίᾳ.

3) (εἰκ. 71, 1). Κύλιξ ἄωτος διαμ. σχεδὸν 0.20, ὕψ. 0.06. Πούς δακτυλιοειδῆς ὕψ. ὑπὲρ τὸ 0.01. Τὸ ἥμισυ περίπου ἐκ συμπληρώσεως. Πηλὸς ἐρυθρός, ὄχι πολὺ καθαρός. Παχέα τοιχώματα. Βερνίκιον ὕδαρες μόνις που σφζόμενον. Ἐξω ἐντύπως κεκοσμημένον: περὶ τὸ χεῖλος ζικ-ζακ γραμμὴ συνεχῆς, ἑτέρα κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς κοιλίας, ἔπειτα ἑκατέρωθεν ἐντύπου γραμμῆς, κύκλω περιθεούσης τὸ ἀγγεῖον, γραμμαὶ ὥστε νὰ ἀποτελεῖται «ψαροκόκκαλον» καὶ παρὰ τὸν πόδα κύκλω σύστημα παραλλήλων πλαγίων γραμμῶν.

4 - 7) (εἰκ. 72, 1 - 4). Τέσσαρες ἄωτοι κύλικες βαθύτεραι τῶν προηγουμένων καὶ ἔχουσαι συνεσταλμένα τὰ χεῖλη. Πηλὸς τεφρός. Πούς δακτυλιοειδῆς. Βερνίκιον μέλαν ἐντὸς καὶ ἐκτός, εἰς τὰ τρία διατηρούμενος καλῶς ἐντὸς. Διάμ. 0.128, 0.125, 0.126, 0.127. ὕψ. 0.062, 0.07, 0.065, 0.066.

8) (εἰκ. 73, 6). Κύλιξ ἄωτος. Πηλὸς ἐρυθρός. Διατηροῦνται ἐντὸς καὶ ἐκτός λείψανα ἐρυθρωποῦ βερνίκιου. Πούς δακτυλιοειδῆς. Τῶν διαστελλομένων ἄνω χειλέων ἢ πρὸς τὴν κοιλίαν πρόσφυσις γωνιώδης. Διαμ. 0.12. ὕψ. 0.05.

9) (εἰκ. 73, 4). Μικρὸν σκυφίδιον ἄωτον πηλοῦ ἀκαθάρτου τεφροῦ. Διάμ. 0.09. ὕψ. 0.04 - 0.05. Πούς δακτυλιοειδῆς. Τὸ βερνίκιον ἀπέπεσε.

10) (εἰκ. 73, 2). Κάλυμμα χύτρας, ἴσως τῆς ὑπ' ἀριθ. 11, πηλοῦ ὑπομέλανος. Διαμ. 0.14.

11) (εικ. 74, 1). Χύτρα δίωτος, σφαιρική υποκάτω. Τὰ χεῖλη αὐλακώδη. Πηλὸς ἀκάθαρτος. Κεκαυμένη καὶ ἐκ τῆς χρήσεως. Διάμ. χειλέων 0.12. ὕψ. 0.14.

12) (εικ. 74, 2). Χύτρα δίωτος χειροποίητος. Ὁριζόντιος υποκάτω. Διάμ. χειλέων 0.09. ὕψ. μέχρι χειλέων 0.14, μέχρι ἄνω τῶν συμπεπληρωμένων λαβῶν 0.18. Ὅμοια ἐν Ἀρμενωχωρίῳ Φλωρίνης προϊστορικὰ [καὶ ἐν Δακίᾳ]. Ὡστε τὸ σχῆμα πατροπαράδοτον.

13) (εικ. 75, 1). Χύτρα μόνωτος ἐρυθροῦ πηλοῦ, στρογγύλη υποκάτω καὶ κεκαυμένη ἐκ τῆς χρήσεως. Ὑψος 0.154. Διάμ. χειλέων 0.18.

Εἰκ. 79. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς ὑπὸ τὴν Μαγούλαν κόμης παρὰ τὴν Ἐράτουραν (Σέλιτσαν) τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας.

14) (εικ. 78, 4). Χυτρίδιον μόνωτον ἐκ μέλανος ἀκαθάρτου πηλοῦ κεκαυμένον ἐκ τῆς χρήσεως. Στρογγύλον υποκάτω. Διαμ. χειλέων 0.085, ὕψ. 0.065-0.07.

15) (εικ. 75, 2). Λοπάς ἐρυθροῦ πηλοῦ διατηροῦσα λείψανα ἐρυθροποῦ βερνικίου. Βάσις ὀλίγον ἐξέχουσα δακτυλιοειδῶς. Ὑψ. 0.125, διάμ. χειλέων σχεδὸν 0.27.

16) (εικ. 76, 2). Λήκνυθος ἢ λάγηνος δίωτος πηλοῦ ἐρυθροῦ, ὕψος 0.245. Ἄνωθεν μέχρι σχεδὸν τοῦ

μέσου τῆς κοιλίας κεκαλυμμένον διὰ μέλανος βερνικίου. Εἰς τὴν βάσιν τοῦ ὤμου περιθέεται ὑπὸ γραμμῆς βαθείας.

17) (εικ. 76, 1). Ὅμοιον ὕψ. 0.19 περίπου, βεβαμμένον ἄνω μέχρι τοῦ μέσου τῆς κοιλίας δι' ἀλαμποῦς μέλανος χρώματος ὕδαροῦς.

18) (εικ. 83, 84). Μέγα κάλυμμα ὡς πυξίδος ἢ ἄλλου ἀγγείου. Διάμ. κάτω 0.16. Ὑψ. 0.14. Μέχρι τοῦ ἄνω περιθέοντος περιχειλώματος 0.10. Δὲν ἔχει λαβήν. Τὰ τοιχώματα παχέα μέχρις 0.01. Ὁ πηλὸς ἐρυθρός. Τὸ περιχέλωμα δεικνύει, ὅτι τὸ κάλυμμα εἰσήραχτο ἐντὸς τῆς πυξίδος, ὅτε μόνον ὑγρὸν περιεχόμενον δὲν θὰ ἐβλάπτετο ὑπὸ τοῦ βαρέος τούτου σκεύους. Ἄλλὰ συστολή τις τῆς διαμέτρου ὑπὸ τὸ περιχέλωμα θὰ ἠδύνατο νὰ εἶνε τεκμήριον, ὅτι ἐκάλυπτεν ἔξωθεν τὸ υποκείμενον ἀγγεῖον. Πιστεύω τὸ πρῶτον καὶ δέχομαι, ὅτι τὸ καλυπτόμενον ἀγγεῖον ἦτο ἀναλόγως χονδρὸν καὶ μέγα δι' οἰκιακὰς ἀνάγκας. Εἶνε πιθανῶς κάλυμμα τοῦ ἀμφορέως à colinettes ἀριθ. 41.

19-25. (εικ. 77). Ἐπτὰ lacrimateria ἄωτα, ὧν τὰ τρία ἐρυθροποῦ πηλοῦ, τὰ δὲ τέσσαρα σκοτεινοῦ. Ὑψ. 0.18. 0.18 (βεβαμμένον μέλαν περι τὸ χεῖλος). 0.23. - 1.19 (βεβαμμένον μέλαν περι τὸ χεῖλος). 0.23 (βεβαμμένον ἐπίσης). 0.18 (ἐλλιπὲς τὸ στόμιον). 0.185 (ἐλλιπὲς τὸ στόμιον).

26) (εἰκ. 78, 3). Ποτήριον μόνωτον μετὰ δακτυλοειδοῦς βάσεως. Περὶ τὸν ὄμον βαφὴ μέλαινα ἀλαμπῆς λίαν ὑδαρῆς ἐπὶ τοῦ τεφροῦ πηλοῦ. Ὑψ. 0.095 διάμ. 0.105.

27) Ποτήριον ἄωτον ἐρυθροῦ πηλοῦ μετὰ δακτυλοειδοῦς βάσεως. Ἐνδον λείψανα ὑδαροῦς μελαίνης ἀλοιφῆς μέχρι χειλέων. Ὑψ. 0.047, διάμ. χειλέων 0.096.

28) (εἰκ. 73, 1). Πινάκιον πηλοῦ τεφροῦ μετὰ βάσεως δακτυλοειδοῦς καὶ ἀναστρεφόμενων πρὸς ἔξω χειλέων. Ἐντὸς ἐν μέσῳ γραμμικὸς κύκλος, ὅμοιος δὲ περὶ τὸ χεῖλος. Ὑψος 0.03. Διάμετρος 0.12.

29) (εἰκ. 73, 5). Διάτρητον ἄωτον ἐρυθροῦ πηλοῦ. Ὑψ. 0.08, διάμ. χειλέων

Εἰκ. 80. Ἀμφορεῖς κρατηροειδῆς ἐκ τῆς ὑπὸ τὴν Μαγούλαν κόμης παρὰ τὴν Ἐρρίτυραν.

Εἰκ. 81.

Ἄλλη ὄψις τοῦ ἀγγείου εἰκ. 80.

0.15. Προφανῶς ἦτο χρήσιμον πρὸς μεταφορὰν ἢ δανεισμὸν πυρὸς ἐν χρόνῳ, καθ' ὃν δὲν ὑπῆρχον πυρεῖα, οἱ δὲ Σπαρτιᾶται ἐτιμῶρουν τοὺς τρέσαντας καὶ δι' ἀρνήσεως πυρὸς.

30) (εἰκ. 78, 2. 79, 2). «Μεγαρικὸς» σκύφος πηλοῦ τεφροῦ, συστελλόμενος ἐλαφρῶς κατὰ τὴν πρόσφυσιν τοῦ χείλους, ὃ διαστέλλεται. Ἐνδον λείψανα μελαίνης ἀλοιφῆς. Ἐξω ὑπὸ τὰ λείψανα ὁμοίας ἀλοιφῆς ἀνάπλαστον κόσμημα δηλοῦν τρίνευρα φύλλα χωριζόμενα δι' ἐλικώδους μίσχου κορυφουμένου ὑπὸ ἄνθους. Τὰ φύλλα ἐκφύονται ἐκ κοκκιωτοῦ περὶ τὸν κυρτὸν πυθμένα κύκλου, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ ἐκτυπος ῥόδαξ. Ὑψ. 0.075. Διάμ. 0.107.

31) (εἰκ. 78, 1). Σχήμα, πηλός, ἀλοιφή ὁμοία. Ὑπὸ τὸν λαιμὸν τρίγραμμος ζώνη ἐκτυπος. Ὑπὸ τὸν πυθμένα ἐν γραμμικῷ κύκλῳ ὁ ῥόδαξ. Ἐπὶ τῆς κοιλίας παραπλήσια φύλλα, ἀλλὰ μετὰξὺ αὐτῶν ἀνέρχεται ἐλικῶδες ἄνθος μετὰξὺ δύο ἀνιουσῶν ὡσαύτως ἐλίκων. Ὑψ. 0.08. Διάμετρος 0.113.

32) Σχήμα καὶ ἀλοιφή ὅμοια. Τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ εἰς τινα κεκαυμένα τεμάχια ἐρυθροπόν. Ὑπὸ τὸν λαιμὸν ἔκτυπος ζώνη κοσμήματος ὡς πλοχμοῦ, ὑπ' αὐτὴν γραμμὴ, εἰς ἣν καταλήγουσιν ἑλικες, χωρίζουσαι τὰς κορυφὰς φύλλων, ὡς τὰ ἀνωτέρω, ὧν μία σειρὰ ὑποτίθεται ἔμπροσθεν, ἡ δ' ἄλλη

Εἰκ. 82. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς παρὰ τὴν Ἐράτουραν (Σέλιτσαν) κόμης παρὰ τὴν ἀριστ. ὄχθην τοῦ Ἀλιάκμονος ἐν Δυτικῇ Μακεδονίᾳ.

ὀπισθεν, ὥστε προκαλύπτονται τὰ φύλλα ταῦτα ἐν μέρει. Πάντα ἐκφύονται ἐκ τοῦ περὶ τὸν πυθμένα διγροάμμου κύκλου, ἐν ᾧ κοκκιωτὸς δμόκεντρος, ἐν ᾧ τέσσαρες ἐνάλληλοι ῥόδακες. Ὑψ. 0.01, διάμ. 0.183.

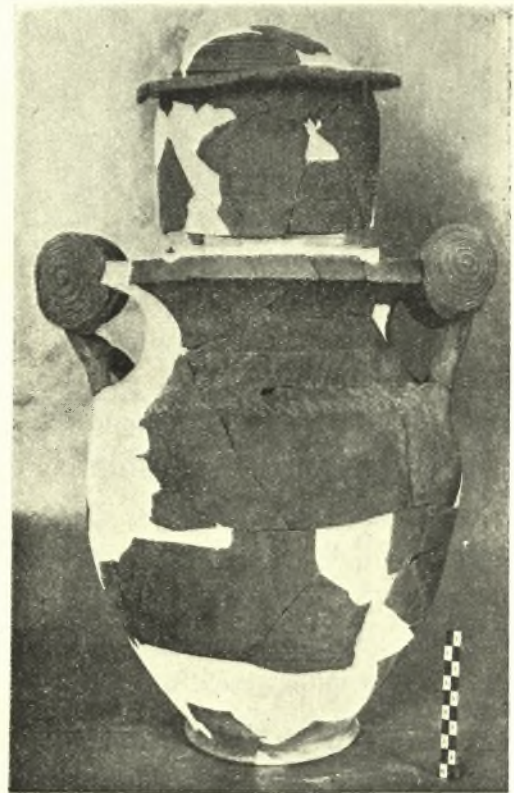
33) (εἰκ. 79, 1). Ὑψίπους ἄωτος κύλιξ ἢ κρατήρ. Πηλός, ἀλοιφή, διάκοσμος ἔκτυπος ὡς ἐν τοῖς «μεγαρικοῖς» σκύφοις. Τὰ χεῖλη ὀριζόντια πλ. 0.015. Ὑπ' αὐτὰ κενὸς χῶρος πλάτ.

0.045, κατωτέρω ἕξ ἔγκοιλοι γραμμαί, ὑφ' ἃς ἀραιὰ τρίνευρα φύλλα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐλικώδης ῥόδαξ μεταξὺ δύο μεγάλων ἐλίκων καὶ δύο βραχυτέρων πάντα ἐκφύονται ἐκ κοινῆς ῥίζης. Ὑποκάτω ὑψηλὸς ποὺς διευρυνόμενος κλιμακηδόν. Ὑψ. 0,19, διάμ. χειλέων 0.157. Πρβλ. Φλωρίνης ἀριθ. 69.

34) (εἰκ. 80, 81). Κρατηροειδὲς δίωτον. Ἡ βάσις διευρυνομενη. Πηλός, ἀλοιφή ὡς τῶν μεγαρικῶν σκύφων. Ὑψ. 0.25. Διάμ. χειλέων 0.155. Ἐνδον τῶν χειλέων δύο αὐλακες, ἕξω μία καὶ περὶ τὸν λαιμὸν δύο. Ἐξέχει ἡ πρόσφυσις τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ ὤμου. Τὰ ὦτα ἔχουσιν ἄνω ἀνά δύο κοχλίας ὡς τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα καὶ λαβαί τινες χαλκῶν ἀγγείων, κατὰ δὲ τὴν κάτω βάσιν τῶν ἀνά μίαν ἔκτυπον λίαν χαρακτηριστικὴν κεφαλὴν αἰθίοπος. Ἡ ἑτέρα ἀποκεκρουμένη. Κατὰ τὴν βάσιν τῶν λαβῶν σύστημα τριῶν αὐλάκων-ζωνῶν. Ὑπ' αὐτὴν ἕτερον ὅμοιον σύστημα. Ὑπ' αὐτὸ ἔκτυπα τετράνευρα φύλλα, ὧν μεταξὺ ἑλικες μετὰ σταφυλῶν καὶ ἀνθέων.

35-36. Μέρη κοιλίας σκύφων μεγαρικῶν μετ' ἐκτύπων φύλλων καὶ ἐλίκων καὶ ἀνθέων.

37) (εἰκ. 38, 12). Τεμάχιον σκύφου ἐρυθροποῦ πηλοῦ καὶ ὁμοίας ἀλοιφῆς φέρον ἔκτυπους δύο ζώνας παραστάσεων, ὧν ἡ ἄνω δεικνύει ζῶα (πιθα-

Εἰκ. 83. Ἀγγεῖον ἐκ τῆς κόμης τῆς Μαγούλας ἐν Δυτικῇ Μακεδονίᾳ παρὰ τὴν Ἐράτουραν.

νῶς θήραν διὰ κυνῶν), ἢ δὲ κάτω ἄκοσμον στάσιν ἀνδρὸς καὶ γυναικός· ἢ γυνὴ γυμνὴ ἐπικαθημένη πρὸ βλ. τὸν ἐκ Φλωρίνης σκύφον εἰκ. 24).

38) (εἰκ. 31, 3. 86, 4). Τεμάχιον πιθανῶς πυθμένος σκύφου εἰκονίζον ἐν κύκλῳ ἐξέχοντι (διάμ. 0.04) ἔκτυπον προτομὴν γυναικείαν (;) ἐνδεδυμένην.

39) (εἰκ. 82, 2). Ἰδιόσχημος πίθος μετ' ἐπιπέδου πυθμένος στενοῦ (διάμ. 0.12) διευρυνόμενου μέχρι ὕψ. 0.07, ὅθεν σχηματίζεται ἡ κοιλία εὐθεῖα κατακορύφως μέχρις ὕψ. 0.28. Κατὰ τὴν βάσιν καὶ τὸ ἄνω τέρμα τῆς κοιλίας ἐξέχει (0.007) ἀνὰ εἰς «κόθορος» (ἐπιτόπιος ὁ ὄρος) πάχους 0,007 πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀντοχῆς τοῦ ἀγγείου. Οἱ κόθορνοι σχηματίζονται κάτω διακοσμητικῶς διὰ τῶν δακτύλων τοῦ πηλοπλάστου. Ἡ κοιλία προσέτι κοσμεῖται διὰ ζωνῶν

Εἰκ. 84.

Ἄλλη ὄμις τοῦ ἀγγείου εἰκ. 83.

Εἰκ. 85. Ἀγγεῖον ἐκ τῆς κόμης τῆς Μαγούλας ἐν Ἀντικῇ Μακεδονίᾳ.

τριῶν μονογράμμων ἐγκοίλων, ἀφ' ὧν ἐκπορεύονται ἑκατέρωθεν ὁμόροποι βραχεῖαι γραμμαὶ ὡς ἀνάμνησις φύλλων. Κατὰ τὸ μέσον τῆς κοιλίας ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτως ἀνὰ μία ὀριζόντιος ἐλικτὴ λαβή. Ὑπὲρ τὸν ἄνω κόθορον συστέλλεται ἀποτόμως ὁ ὤμος κοσμούμενος διὰ μιᾶς γραπτῆς ζώνης καὶ καταλήγων εἰς ἐλαφρῶς ἀνέχον χεῖλος. Ὅλον νῦν ὕψος 0.32. Διάμ. τοῦ στομίου 0.15.

40) (εἰκ. 82, 1). Ὅμοιον ἐρυθροῦ πηλοῦ ὕψ. 0.35. Τὸ στόμιον ἀνοιχτότερον. Διαμ. 0.21. Αἱ λαβαὶ ὄχι ἐλικταὶ καὶ μετ' ἄκρων ἀναιρομένων. Οὐδὲν ἶχνος βαφῆς.

41) (εἰκ. 83, 84). Ἀμφορεὺς ἐρυθροῦ πηλοῦ ἀβαφῆς. Ὑψ. 0.35. Διάμ. πυθμένος 0.12. Τοῦ στομίου 0.23. Χαρακτηριστικαὶ εἶνε αἱ λαβαί, αἵτινες κάτω εἶνε δίποδες, ἄνω δὲ ὀγκοῦνται ἑκατέρωθεν εἰς ἔλικας σπειροειδεῖς συμπαγεῖς.

42) (*εἰκ. 85*). Ὑδρία κοινὴ ἐρυθροῦ πηλοῦ ἀβαφῆς δίωτος, σχήματος συνήθους καὶ νῦν, ἐξαιρουμένου τοῦ πλαστικοῦ χεῖλους. Ὑψ. 0.435. Ἐνοιγμα στομίου 0.085. (Ὅμοιαι καὶ ἐν Φλωρίνῃ, πρβλ. εἰκ. 15, 16).

Εὐρέθησαν προσέτι καὶ αἱ ἐξῆς *πλαγγόνες*.

1) (*εἰκ. 86, 3*). Κόρη ἐνδεδυμένη δώριον πέπλον μετ' ἀποπτύγματος, ἐξωσμένη, ἔχουσα καθειμένην τὴν δεξιάν, διὰ δὲ τῆς ἀριστεραῦς βεβλαμμένης κρατοῦσά τι (ἴσως τὸ ἐπίβλημα

Εἰκ. 86. Πλαγγόνες (1-2) ἐκ τῆς ὑπὸ τὴν Μαγούλαν κόμης παρὰ τὴν Ἐράτυραν (Σέλιτσαν) τῆς διτ. Μακεδονίας.

διαφαινόμενον καὶ ὑπὲρ τὸν δεξ. ὄμιον). Ἡ κεφαλὴ καὶ οἱ πόδες λείπουσι. Πηλὸς ἐρυθρὸς ὕψ. 0.0115.

2) (*εἰκ. 86, 1*). Μεγάλῃς γυναικείας πλαγγόνος τὸ ἄνω μέρος μέχρι τῆς ὀσφύος. Μεγ. διάστασις 0.14. Πηλὸς ἐρυθρὸς. Οὐδὲν ἴχνος ἀλοιφῆς ἢ χρώματος ὡς οὐδ' εἰς τὴν προηγουμένην πλαγγόνα. Καλύπτρα ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν σφίγγεται περὶ τὸ μέτωπον. Ἐκατέρωθεν φαίνεται ἡ κόμη καὶ ἐνώτια. Τὸ ἔνδυμα περὶ τὸ ἄνω στήθος ἀσαφές. Ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὄμιου κάθηται γυμνὸν παιδίον φέρον ἐπίβλημα ὑπὲρ τοὺς ὄμιους καὶ κατὰ τὸ ἀριστερὸν κυρίως μέρος τοῦ στήθους, ἐπιθέτον τὴν δεξιάν ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τῆς γυναικὸς ἵνα στερεωθῇ, ἐν ᾧ ἡ «μήτηρ» κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστεραῦς τὴν δεξιάν του κνήμην. Ἐκ τῆς αὐτῆς

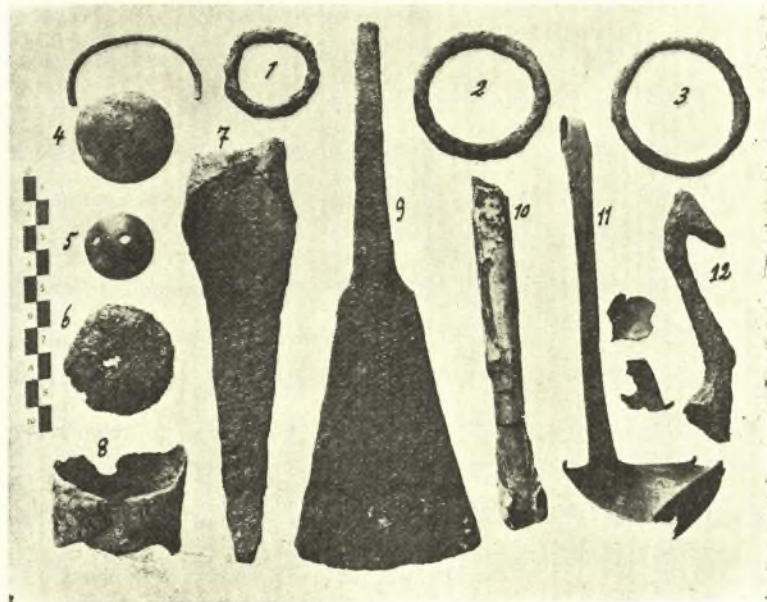

πλαγγόνος εὐρέθη καὶ ἡ δεξιὰ χεὶρ κρατοῦσα τὸ ἱμάτιον, (εἰκ. 86, 2) ἀλλὰ δὲν συγκολλᾶται. Ἀμφότεροι οἱ τύποι τῶν πλαγγόνων πολὺ παλαιότεροι τοῦ α' αἰ. π.Χ.

Προσέτι εὐρέθησαν πολυάριθμοι ἀγνῦθες πυραμιδοειδεῖς κυρίως, πηλοῦ ἐρυθροῦ συνήθως, φέρουσαί τινες ἀσαφεῖς σφραγίδας προτομῶν ἢ ἄλλων εἰκόνων.

Ἐκ τῶν ἄνω περιγραφέντων ἀγγείων τὰ μὲν κοινῆς χρήσεως, ὡς οἱ πίθοι παντὸς σχήματος, αἱ ὑδρῖαι ἢ λάγνηοι (τὰ λαένια ἢ λαγένια λέγονται σήμερον ἐν Δ. Μακεδονίᾳ τὰ τοῦ σχήματος ἄνω ἀριθ. 42, τὸ λεγέει λέγεται ἢ λεκάνη, τὸ χειρόνιπτρον) καθὼς καὶ αἱ ἀγνῦθες εἶνε ἀναμφισβητήτως ἐπιτοπίου κατασκευῆς, διὰ τε τὴν ἀνάγκην τὴν ἐπιβάλλουσαν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης ταύτης ἐν παντὶ χρόνῳ πανταχοῦ καὶ διὰ τὴν κοινὴν αὐτῶν ἐμφάνειαν. Ἀλλὰ καὶ τὰ lacrimateria εἶνε ὅμοια, εἰ καὶ φέρουσί τινα ἵχνη ὑδαροῦς καὶ ἐξιτήλου ἀλοιφῆς

μελαίνης. Ὁ πηλὸς τινων τούτων εἶνε φαῖός, ἄλλων δ' ἐρυθρός, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὰ δύο ληκύθια (ἀρ. 16, 17) ἔχοντα τὴν αὐτὴν ἀλοιφήν, ὥστε καὶ ταῦτα εἶνε ἐπιτόπια ἔργα. Ἀλλ' ὁ αὐτὸς συλλογισμὸς ἰσχύει καὶ περὶ τῶν κυλίκων (3-8) καὶ περαιτέρω περὶ τῶν κυλίκων 1-2 τῶν φερουσῶν τὰ ἔντυπα κοσμήματα. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εἶνε πανελλήνια, ἀπαντῶντα ἀπὸ τοῦ Παντικαπαίου μέχρις Ἀλεξανδρείας καὶ καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ μέγα μέρος τῆς Ἰταλίας. Διατὶ δὲν θὰ ἠδύναντο καὶ ἐν Μακεδονίᾳ οἱ τεχνῖται νὰ ἔχωσι σφραγίδας

Εἰκ. 87. Μετάλλια σκεῦη ἐκ τῆς ὑπὸ τὴν Μαγούλαν κώμης παρὰ τὴν Ἐράτωραν (Σέλιτσαν) ἐν Δυτικῇ Μακεδονίᾳ.

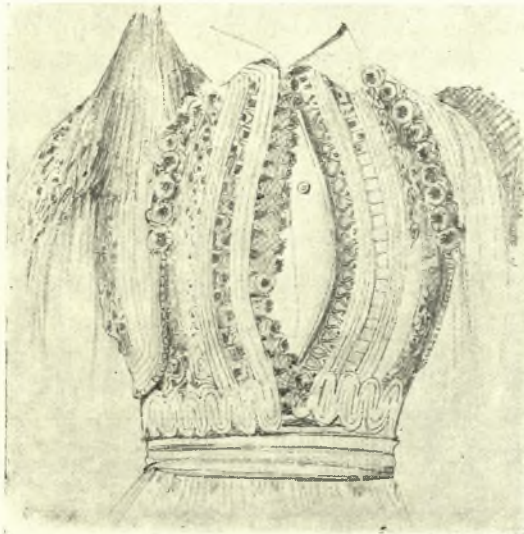
τινας πρὸς τύπωσιν τῶν κοσμημάτων, ἀφ' οὔ αἱ μακεδονικαὶ παραλῖαι καὶ αἱ αὐτόθι ἀποικίαι τῶν νοτίων Ἑλλήνων δὲν ἦσαν μακρὰν; Δὲν εἶνε δὲ σπάνια τὰ τοιαῦτα ἀγγεῖα οὐδὲ σπανίας χρήσεως ἐν τῷ βίῳ, ἀφ' οὔ εὔρηται ἐν ἀναλογίᾳ κανονικῇ ἀριθμητικῶς ὡς πρὸς τὰ λοιπά. Πιστεύω λοιπόν, ὅτι εἶνε καὶ ταῦτα ἐγχώρια. Ἀλλ' ἐπίσης ἀφθονα εἶνε καὶ τὰ τοῦ τύπου ἢ τῆς διακοσμήσεως τῶν «μεγαρικῶν» σκύφων. Σχήματα μάλιστα ὡς τὸ 33 καὶ 34 δὲν εἶνε ἄλλοθεν γνωστά. Ἡ μαλακότης τοῦ πηλοῦ τινων προέρχεται ἐκ τῆς ὀπτήσεως καὶ διὰ τοῦτο εἷς τινα εἶνε σκληρὸς ἕνεκα τοῦ ἰσχυροτέρου πυρός. Ἡ διαφορὰ τοῦ χρώματος τοῦ πηλοῦ προέρχεται πάντως καὶ ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς, ἀφ' οὔ εἰς τὸ αὐτὸ ἀγγεῖον τεμάχια τινα εἶνε ἐρυθρά, ἄλλα δὲ σκοτεινόχροα, διαφόρων βαθμῶν τεφρά.

Νομίζω λοιπόν, ὅτι πάντα τὰ ἀγγεῖα εἶνε ἐπιτόπια ἔργα, οὐχὶ ὅμως ἐνὸς πάντα ἐργαστηρίου. Ποῦ ἦτο τὸ λεπτότερον καὶ ἐπιτηδειότερον ἐργαστήριον, ἐν ἣ πλείονα, ἀγνοοῦμεν. Ἡ φυσικὴ σκέψις ἄγει πρὸς τὰ παραλῖαι, ἀλλὰ θὰ ἦτο δύσκολον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἐπι

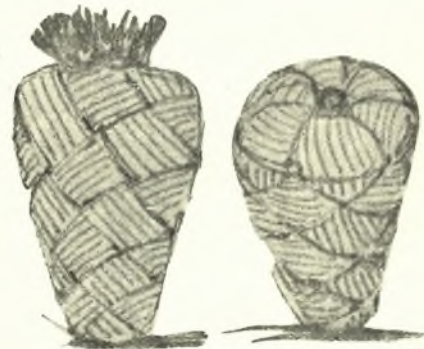
μακροὺς χρόνους οἱ βιοτέχναι τῶν χρησιμωτάτων τούτων ἐν τῷ βίῳ ἀγγείων θὰ ἐσκέπτοντο τὴν μεσογαίαν τῆς Μακεδονίας δσάκις μόνον ἐπρόκειτο νὰ φορτώσωσι ζῶα διὰ τῶν προϊόντων τοῦ ἐργαστηρίου των καὶ νὰ μεταβῶσιν ἐκεῖσε θέτοντες εἰς κίνδυνον τὸ εὐθραυστον ἐμπόρευμά των. Ἀπλουστάτη σκέψις θὰ ὠδήγει ἕνα ἢ πλείονας τεχνίτας νὰ μεταθέσωσι τὸ ἐργαστήριόν των εἰς τὴν μεσογαίαν, ἣτις ἦτο τὸ πεδῖον τῆς καταναλώσεως.

Διὰ πάντα ταῦτα πιστεύω, ὅτι τὰ ἀγγεῖα τῆς Ἐρατύρας εἶνε ἐγγῶρια Μακεδονικὰ (πρβλ. καὶ Ure, Black glaze pottery 39).

Ἐκ τῶν *μεταλλίνων* εὐρημάτων τὰ ἀξιολογώτερα καὶ εὐδιάκριτα εἰκονίζονται καὶ περιγράφονται κατωτέρω :

1 - 3) (*εἰκ. 87, 1-3*). Κρίκοι σιδηροῦ (διάμ. 0.027 - 0.047). Ἡ χρῆσις αὐτῶν γνωστὴ καὶ νῦν ἐν χωρίοις: περῶμενοι

Εἰκ. 88. Ἐκ τῆς ἐνδυμασίας ἀγωνιστοῦ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. (Ἐθνικὸν ἱστορικὸν Μουσεῖον ἐν τῷ Πολυτεχνεῖῳ Ἀθηνῶν).

εἰς κρίκον μικρότερον σχηματίζοντα κεφαλὴν ἤλου καὶ προσηλούμενοι εἰς θύρας χρησιμεύουσιν ὡς ἐπίσπαστρα, ἵνα αὐταὶ ἔλκωνται διὰ τῶν κρίκων. Εὐρέθησαν καὶ ἄλλοι. Ὁ πρὸ τοῦ 1 εἶνε χαλκοῦς ἡμίτομος.

4) (*εἰκ. 87, 4*). Χαλκῆ ὑπόκοιλος κεφαλὴ ἤλου σιδηροῦ, ὅστις ἀπεθραύσθη.

5) (*εἰκ. 87, 5*). Ἀργυροῦν ὑπόκοilon «κομβίον», φέρον δύο ὀπὰς, ἴσως ἵνα διαπερᾶται τὸ σχοινίον, δι' οὗ συνήπτετο πρὸς τὸ ἐνδυμα, καὶ «θηλυκῶνεται» οὕτω εἰς τὴν ὀπὴν ἢ θηλειὰν τῆς ἐτέρας πλευρᾶς τοῦ συγκλειομένου ἐνδύματος. Τοιαύτη διὰ τῶν ὀπῶν στερέωσις τοῦ κομβίου ἐνθυμίζει τὰ σφονδύλια στεατίτου τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, ἅτινα ὑπολαμβάνω κομβία πρωτόγονα: Τὸ μόνον σχοινίον διεπερᾶτο εἰς τὸ χονδρὸν ὕφασμα τοῦ ἐνδύματος καὶ εἰς τὸ κομβίον, δύο δὲ δετοὶ κόμβοι τοῦ σχοινίου, ὁ μὲν ὑπὸ τὸ ὕφασμα, ὁ δὲ ὑπὲρ τὴν κορυφὴν τοῦ κομβίου, ἐστερέουν αὐτὸ πρὸς τὴν περαιτέρω χρῆσιν. Ὁ κόμβος ὑπὲρ τὴν κορυφὴν ἠδύνατο νὰ περιέχῃ καὶ ψηφιδά τινα λίθου διάτρητον, ἵνα ἡ στερεότης τοῦ κόμβου ὑπάρχῃ σταθερὰ καὶ συγχρόνως κοσμηθῆται τοῦτο διὰ τοῦ χρώματος τοῦ λίθου. Διὰ τοῦτο ἐν Θήβαις εὗρον παρὰ τὸ κομβίον καὶ ψηφίδα granat (ΑΕ 1910, 219). Ἄλλοτε τὸ ἔξω τοῦ κόμβου τῆς κορυφῆς ἄκρον τοῦ σχοινίου ἐξεκλώθητο καὶ ἀπετέλει διακοσμητικὸν θύσανον. Ἀμφότεροι

οὗ τρόποι ἐσφύζοντο εἰς τὰ κομβία τῆς φέρμελης τῆς φουστανέλλας μέχρι πρὸ τοῦ μεγάλου παγκοσμίου πολέμου, ὅτε ἔπαυσαν νὰ κατασκευάζονται τοιαῦτα κομβία, ἀφ' οὗ ἡ φουστανέλλα ἔγινεν ἤδη ἀρχαιολογικὸν ἀντικείμενον. Πρὸβλ. τὴν εἰκ. 88 καὶ Persson Bull. de la société de Lund, 1922-3, σ. 37. Ἐπειδὴ ὁμως αἱ εἰκόνες μυκηναϊκῶν χρόνων (τοιχογραφίαι κλ.) δὲν δεικνύουσι στολὰς μετὰ κομβίων, εἶνε καὶ τοῦτο τεκμήριον πρόσθετον, ὅτι αἱ εἰκόνες αὗται δὲν ἀποδίδουσι κατάστασιν σύγχρονον, ἀλλὰ παλαιάν, καθ' ἃ εἶπον ἐν Πρακτ. τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 1927, 431· ὥστε ὑπολείπεται νὰ ἀνασυγκροτηθῇ ἡ ἐνδυμασία τῶν ἀνθρώπων τῶν θαλαμοειδῶν μυκηναϊκῶν χρόνων ἐπὶ τῆς βάσεως ἄλλων στοιχείων, ὧν ἐν εἶνε τὰ κομβία-σφονδύλια¹.

6) (εἰκ. 87, 6). Σιδηρᾶ κεφαλὴ ἧλου.

7) (εἰκ. 87, 8). Σιδηροῦν περιβλήμα στυλεοῦ πιθανῶς.

8) (εἰκ. 87, 7). Ἐξ ἀναλόγου σκεύους μέρος· σιδηρᾶ σκαλὶς πιθανῶς.

9) (εἰκ. 87, 9). Σιδηρᾶ ξύστρα, δι' ἧς ἀπέξεον τὴν ζύμην ἀπὸ τῶν τοιχωμάτων τῆς κἀφης, ἐν ἧ ἔξυμωνον τὸν ἄρτον. Τὸ στέλεχος τῆς λαβῆς θὰ ἦτο ἐκ φθαρτῆς ὕλης (ξύλου ἢ κέρατος). Τὸ σκεῦος ζῆ καὶ σήμερον ἐν Μακεδονίᾳ ὅμοιον. Μῆκ. 0.21. (Πρὸβλ. τῆς Φλωρίνης ἄνω σελ. 76, εἰκ. 41 ἀριθ. 8).

10) (εἰκ. 87, 10). Δύο τεμάχια ἀργυρίτου² βαρέος λίθου εἰς σωλῆνα, λειὸν ἐντός, ἐσχη-

¹ Τὰ κομβία τῆς φέρμελης ἐγίνοντο διὰ συμπίσεως τεμαχίου ὑφάσματος, περὶ τὸν ὄγκον τοῦ ὁποίου ἐγένετο πλέγμα, ὡς δεικνύουσι τὰ ἐν τῇ εἰκ. 88 πλησίον εἰκονιζόμενα δύο κομβία, ὧν τὸ ἐν ἀπολήγει εἰς θύσανον, τὸ δὲ εἰς ὑαλίνην χρωματιστὴν διάτρητον ψηφίδα (χάνδραν). Ἀμφότερα ἔχει ἡ εἰκονιζομένη στολὴ ἀντιγραφείσα ὑπὸ τοῦ Ζιλλιερὸν ἐν τῷ ἐθνικῷ ἱστορικῷ μουσεῖῳ Ἀθηνῶν. Περὶ ἄλλων κομβίων τῶν ἀρχαίων γινόμενων διὰ πυρήνων καρποῦ τινος περιτυλισσομένων ἐν ὑφάσματι (πυρήνια, πουρεῖνια κτ.) ὄρα Wolters, Berichte aus dem Knorfmuseum 1916 Nr 3· 4

² Ὁ καθηγητὴς τῆς χημείας κ. Κ. Ζέγγελος, ἐξετάσας τὸ σκεῦος, μοὶ ἀπέστειλε τὴν ἐξῆς ἐπιστολὴν περὶ αὐτοῦ: «Ὁ σωλῆν, τὸν ὁποῖον μοὶ ἐστείλατε πρὸς ἐξέτασιν, ἀποτελεῖται ἐκ δύο θραυσμάτων τελείως προσαρμοζομένων, ἔχει ἐξωτερικὴν διάμετρον 15 χλστμ. καὶ ἐσωτερικὴν 8, μὲ πάχος τοιχωμάτων 3.5 χλστμ. ὁ σωλῆν οὗτος καὶ ἐσωτερικῶς εἶνε τελείως λειὸς καὶ ἐξωτερικῶς. Εἰς τὸ ἕτερον τῶν ἄκρων ἀποστρογγυλούμενος καταλήγει εἰς ἐξόγκωμα καὶ σχηματίζει οἰοῦναι στόμιον. ἔχει χρῶμα μεταξὺ πορτογαλλιοχρόου καὶ ἀσθενῶς κεραμοχρόου ἐμφανίζων συγκεντρικὰ κρυσταλλικὰ στρώματα.

Ἐκ τῆς ἀναλύσεως, ἣν παραθέτω ὧδε, καταδεικνύεται, ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ τετηκότα λιθάργυρον.

Ἀναλύσεως ἀποτελέσματα:

Εἰδικὸν βάρος	7. 65
ὑγρασία	0, 12 %
ἀδιάλυτα εἰς νιτρικὸν ὀξύ	3. 44
ὄξειδ. σιδήρου καὶ ἀργιλ. (Fe ₂ O ₃ καὶ I. 24 Al ₂ O ₃)	
	Mn 0
ὄξειδ. μαγγανίου	0, 09
• ἄσβεστ. Ca	0 0, 92
• μαγνησ Mg.	0 0, 04

ἀπώλεια διὰ πυρώσεως	1. 72
ὄξειδιον μολύβδου	92. 24
Μὴ προσδιορισθέντα	0. 19
	100.000

Ἐπιπλέον νὰ σημειώσω ὑμῖν, ὅτι πρῶτην φοράν, καθ' ὅσον γνωρίζω, συναντᾶται ἀντικείμενον ἀρχαιολογικὸν τέχνης ἐκ λιθαργύρου, ἦτοι ὄξειδιου τοῦ μολύβδου παρασκευασμένου κατὰ τὴν φρῆξιν εἰς τὸν ἀέρα τοῦ μολύβδου κατὰ τὴν μεταλλουργικὴν τοῦ μολύβδου παρασκευὴν.

Ὁ λιθάργυρος εἶναι γνωστότατος παρὰ τοῖς ἀρχαίους. Ὁ Πλίνιος ἰδιαιτέρως περιγράφει τὰ τῆς παρασκευῆς του. Ἐχρησιμοποιεῖτο εἴτε διὰ ἔμπλαστρα ὡς σήμερον (κηρωτὴ —τιροτό) εἴτε εἰς τὴν θαλουργίαν. Διέκρινον διαφόρους παραλλαγὰς ἀναλόγως τῶν μεταλλευμάτων τοῦ μολύβδου, ἐξ οὗ ἐξήγετο καὶ τῆς ἀπ' εὐθείας ἢ ὡς δευτερεύοντος προϊόντος, κατὰ τὴν μεταλλουργίαν τοῦ μολύβδου, παρασκευῆς του ὑπὸ τὰ ὀνόματα, χρυσίτις, ἀργυρίτις, μολυβδίτις, μολυβδαίνα. Εἰς τί ἄρα γε ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ εὐρεθὲν ἀντικείμενον; Ἐνεκα τοῦ πολὺ εὐθραύστου αὐτοῦ ἀποκλείεται ἡ χρησιμοποίησίς του εἰς μηχανικὰς χρήσεις.

Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐπιστηθῇ ἡ προσοχὴ εἰς τὸ ἐξαιρετικῶς λειὸν καὶ ὁμοιόμορφον ἐσωτερικῶς τοῦ σωλῆνος, ἐπιτευχθὲν δι' ἐπιμελεμένης λειάνσεως. Προφανέστατα ὁ κυλινδρικός οὗτος σωλῆν ἐστρέφετο περὶ στερεὸν ἄξονα μεταλλικὸν εἴτε καὶ ξύλινον. Τοῦτο ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ ἐξαιρετικῶς βαρὺ τοῦ σώματος, ἔχοντος βάρος εἰδικὸν ἀνώτερον τοῦ σιδήρου, φέρει ὡς πιθανὴν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὸ ἐργαλεῖον τοῦτο ἦτο ἐργαλεῖον μαλάξεως. Παρόμοια ἐργαλεῖα μαλάξεως τοῦ προσώπου καὶ τοῦ σώματος ὑπάρχον σήμερον ἐν εὐρείᾳ χρήσει. Εἶνε δὲ γνωστὸν ἐξ ἄλλου, ὅτι τῆς μαλάξεως ἐγένετο εὐρεῖα χρήσις παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν.

ματισμένου. Τὰ δύο τεμάχια ἀρμόζουσιν, ὥστε τὸ μήκος εἶνε 0.010. Τὸ ἕτερον ἄκρον διαπαχύνεται καὶ εἶτα συστέλλεται ἡπίως κανονικῶς ὡς κεφαλὴ πίπας σιγαρέττου. Τὸ σῶμα τοῦ σκεύους σχηματίζεται ἐξ ἀλλεπαλλήλων στρωμάτων πλακωδῶν κεραμεοῦ χρώματος. Διάμετρος τοῦ σωλήνος 0.007.

11) (εἰκ. 87, 11). Ἀρύταινα χαλκῆ λεπτή.

12) (εἰκ. 87, 12). Σιδηροῦν σκεῦος, ἴσως πούς, ἴσως ἄγκιστρον ἐν ἐκ πλειόνων, δι' ὧν συλλαμβάνουσι τοὺς εἰς τὰ φρέατα πίπτοντας γαυλοὺς (κουβάδες).

Πάντως τὸ ἐν τῇ εἰκόνι ἄνω μέρος πρέπει νὰ στραφῆ κάτω, τὸ δὲ ἕτερον ἄκρον (τοῦτο ἀπεκολλήθη ἐκ τοῦ πυρήνος τοῦ ὄλου σκεύους) κάτω.

13) *Εἰκ. 89* ἀριθ. 1-5. Ἴηλοι σιδηροῦ, ὧν ἡ κεφαλὴ κατὰ πρωτόγονον τρόπον ἀπο-

τελεῖται διὰ κάμψεως τοῦ ἀμβλέος ἄκρου ὑπὸ τοῦ σιδηρουργοῦ, ὥστε νὰ παρέχῃ ἐπιφάνειαν εὐρείαν εἰς τὴν σφῦραν τῆς καθηλώσεως. Ὑπάρχουσι καὶ ἡλοὶ μετ' ἐντεχνοτέρας στρογγύλης κεφαλῆς.

14) *Εἰκ. 89* ἀριθ. 6. Σμίλη ἀμφίστομος ἢ τρύπανον κατὰ τὰς ἀνάγκας ἐνετίθητο τὸ ἕτερον ἄκρον ἐντὸς τῆς ἐπικρουομένης λαβῆς, ἐν ᾧ τὸ ἕτερον ἔτεμνεν. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη μείζων, ἧς τὸ ἕτερον στόμα εἶνε πλατύτερον.

15-16 *Εἰκ. 89* ἀριθ. 7, 8.

Τεμάχια σιδηρῶν μαχαιρίων.

Εἰκ. 89. Μετάλλια ἀντικείμενα ἐκ τῆς ὑπὸ τὴν Μαγούλαν κόμης παρὰ τὴν Ἐρατύραν (Σελίτσιαν) τῆς Ἀντικῆς Μακεδονίας.

17) *Εἰκ. 89* ἀριθ. 9. Συροτοδόκος (τὸ «σπίτι τοῦ σύρτου τῆς κλειδαριάς» λέγουσιν οἱ ἐντόπιοι), ὅστις ἐμπεπηγμένος εἰς τὴν παραστάδα τῆς θύρας ἐδέχετο τὸν σύρτην τοῦ κλειθροῦ κλειστῆς οὔσης τῆς θύρας. Ὑπάρχει καὶ ἕτερον παρόμοιον.

18) *Εἰκ. 89* ἀριθ. 10. Χύματα μολύβδου τακέντα κατὰ τὴν πυρκαϊάν καὶ παγέντα εἰς τυχαίας μορφάς.

Μεταξὺ τῆς Μαγούλας καὶ τῆς Πέλκας ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Μορίχου εἰς τοὺς Σελιτσιώτικους κήπους ὠδηγήθη (VII, '31) εἰς τυμβοειδῆ μαστόν, ὅστις ὅμως μοὶ ἐφάνη φυσικός, ἀφ' οὗ σκαφή τις ἔδειξε φυσικὰ χρώματα. Βορειότερον τοῦ μαστοῦ τούτου ἄγει ἐξ Ἐρατύρας ἐρχομένη ἀτραπὸς εἰς Πέλκαν. Ἐπὶ τῆς ἀτραποῦ τὰ ρεύματα ἔδειξαν κεκαυμένην οἰκίαν μετὰ πλήθους θραυσμάτων κεράμων καὶ πίθων καὶ τετραγώνων ὀπτῶν πλίνθων.

Ὀλίγα στρέμματα βορειότερον ἐπὶ ἄλλης ἀτραποῦ παραλλήλου πρὸς τὴν προηγουμένην, πάντοτε ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Μορίχου, εἶδον ἄλλης κεκαυμένης οἰκίας ἐρείπια, ὑαλίνων ἀγγείων θραύσματα ἄλλα ὄστρακα καὶ τετραγώνων ὀπτῶν πλίνθων μέρος, καὶ σίτον,

κεκαυμένον καὶ φακῆν, ὄρατὰ πάντα εἰς τοὺς κρημνοὺς μικρῶν ρευμάτων καὶ διὰ ξυλαρίου ἐρευνώμενα. Πλησίον πρὸς τὸν ποταμὸν διέρχεται ὑδραγωγεῖον ποσίμου ὕδατος, ἐσχηματισμένον διὰ παχέων πηλίνων σωλήνων καὶ βαῖνον ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Ὑπόκεινται πού παρὰ τὴν κοίτην τοῦ ποταμοῦ ἀνοικτοὶ τινες τάφοι, διὰ πλακῶν πεποιημένοι.

Ἐπειδὴ καὶ τὰ θραύσματα τῶν ἀγγείων καὶ τὰ ἄλλα τεκμήρια μαρτυροῦσιν, ὅτι αἱ ἐνταῦθα ἀγροικίαι εἶνε σύγχρονοι τῆς παρὰ τὴν Μαγούλαν καὶ ἐκάησαν συγχρόνως καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν ὥραν τοῦ ἔτους μετὰ τὴν συγκομιδὴν τῶν καρπῶν, δὲν ἐνόμισα ἀναγκαῖον νὰ ἀνασκάψω τοῦτο δύναται νὰ γίνῃ καὶ ὕστερον· τῶρα ἡ γενομένη πίστισις ἀρκεῖ πρὸς τὸν ἱστορικὸν σκοπὸν, πρὸς ὃν ἤχθη, ὡς θὰ φανῇ κατωτέρω.

Ἡ ἀνασκαφὴ ὁμῶς καὶ αἱ ἀνασκαφικαὶ παρατηρήσεις περὶ ἀτειχίστων κωμῶν ἐνθυμί-

Εἰκ. 90. Κράνος χαλκοῦν εὑρεθὲν μεταξὺ Μαγούλας καὶ Ἐρατύρας παρὰ τὸν Μόριχον παραπόταμον τοῦ Ἀλιάκμονος.

Εἰκ. 91.
Ἄλλη ὄψις τοῦ κράνου εἰκ. 90.

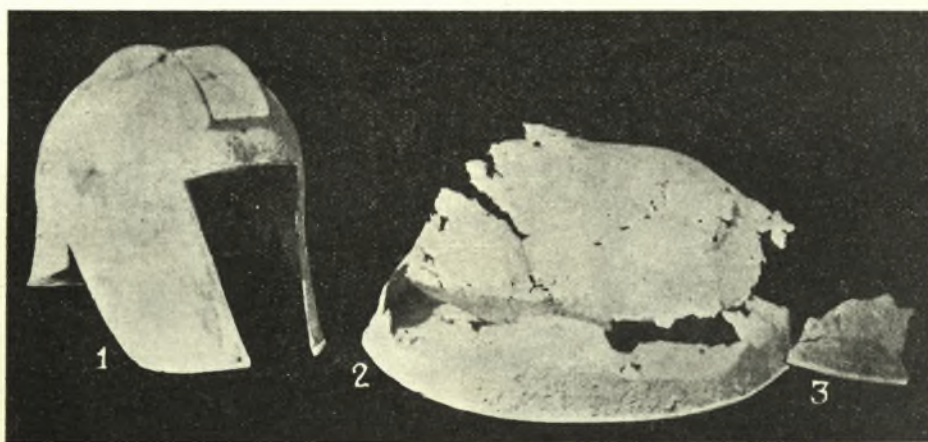
ζουσι τοὺς λόγους τοῦ Στράβωνος 7,327,9 «πρότερον μὲν οὖν καὶ πόλεις ἦσαν ἐν τοῖς ἔθνεσι τούτοις (δηλ. τῆς Ἄνω Μακεδονίας καὶ Ἠπειροῦ μέχρις Ἰλλυρίας)· τρίπολις γοῦν ἡ Πελαγονία ἐλέγετο [καθάπερ καὶ ἡ Περραιβία], ἧς καὶ Ἄζωρος ἦν... νῦν δὲ τὰ πολλὰ μὲν ἐρημία κατέχει, τὰ δ' οἰκούμενα κωμηδὸν καὶ ἐν ἐρειπίοις λείπεται».

Εἰς ἀτραπὸν ἐτέραν νοτιωτέραν τῶν ἀτραπῶν τούτων εὔρεν χωρικός τις χαλκοῦν κράνος (ὁ ἵππος τοῦ χωρικοῦ προσέκοψεν εἰς ἐξοχὴν τοῦ κράνου), τὸ ὁποῖον ἀγοράσας ὁ ἀρχιτέκτων Ἀριστοτ. Ζάχος ἐδώρησεν τῷ 1924 εἰς τὸ Ἐθν. Μουσεῖον Ἀθηνῶν (ἀριθ. εὑρετηρίου 15073). (εἰκ. 90, 91). Εἶνε τοῦ τύπου τῶν μακεδονικῶν καὶ γενικώτερον ἐλληνικῶν, ἅτινα ἐδημοσίευσεν ὁ Filow¹. Εἶνε χυτὸν μετὰ σταθερῶν παραγναθίδων, ὧν ἔμπροσθεν ἀνοίγεται τετράγωνος τομὴ διὰ τὸ πρόσωπον, ὀπισθεν δὲ ἐντομὴ κατὰ τὸ οὖς, οὗ πέραν τὸ βραχυτέρον καταυχένιον ἀναστρεφόμενον ὡς ὀριζόντιον γείσον (πλ. μέχρι 0.027). Πέριξ ὄλου τοῦ χείλους τοῦ κράνου δύο ἐλαφρῶς ἀνάπλαστοι γραμμαί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁμοίως ἀνά-

¹ Die archaische Necropole von Trebenishte 1927 σ. 80 κέξ. πρβλ. Ἀρχ. Ἐφημ. 1927-8 σ. 94 ἐξ.

πλαστος κοκκιδωτή σειρά. Εἰς τὰς γωνίας ἔμπρὸς κάτω ἀνὰ μίαν ὀπὴν πρὸς στερέωσιν τοῦ πηλῆματος ἴσως, ἑτέρα δὲ ὑπὲρ τὸ μέτωπον ἴσως πρὸς στερέωσιν τοῦ λόφου, ἀρχομένου 0.01 ὑψηλότερον (0.043 ὑπὲρ τὴν ἀποτομὴν) καὶ χωροῦντος μεταξύ τῶν αὐτόθι ἐμφανιζομένων δύο ἐξαρμάτων ἀπεχόντων ἀπ' ἀλλήλων 0.05 καὶ καταβαινόντων ὑπὲρ τὸ κρανίον ὀπισθεν μέχρι 0.045 ὑπὲρ τὸ ὀριζόντιον γεῖσον τοῦ καταυγενίου. Ἐνταῦθα εἶναι ἰσχυρὸς κρίκος, πρὸς ὃν ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ γεῖσον τοῦ αὐχένος ὀπή. Μεταξὺ τῶν δύο ἐξάρσεων διήκει σύστημα τριῶν παραλλήλων γραμμῶν. Ἡ ὁμοιότης τοῦ κράνουσ τούτου πρὸς τὰ τῆς Τρεμπένιστας εἶνε τοιαύτη, ὥστε, ἂν δὲν εἶνε σύγχρονα, πρέπει ὁ τύπος νὰ διτηρηθῆ ἐν Μακεδονίᾳ ἐπὶ αἰῶνας ἢ καὶ αὐτὰ ταῦτα τὰ κράνη νὰ ἐσώζοντο ἐν χρήσει¹.

Ἄλλὰ καὶ πέραν πρὸς Δ τοῦ Ἀλιάκμονος εἰς τὴν γραμμὴν τῆς Μαγούλας, κτιζομένης

Εἰκ. 92. Χαλκοῦν κράνος καὶ χαλκοῦς ὀμφαλὸς ἀσπίδος (;) εὗρεθέντα ἐν ἀμπέλω ἔξω τῆς Νεαπόλεως (Λιαψίστι) παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Ἀλιάκμονος.

τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου τοῦ χωρίου Σιαρμπάδες (νῦν Βαλανιδιά), εὗρέθησαν ἀρχαῖα ἐρείπια καὶ κεκαυμένος σῖτος μετ' ἀνθράκων. Μεταβὰς δ' ἐγὼ ἐκεῖ κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1932 ἀνέσκαψα τοιαῦτα πράγματα (Πρακτ. Ἀρχ. Ἐτ. 1932 σ. 44).

Πέραν δ' ἐπίσης τοῦ Ἀλιάκμονος ἔξω τῆς Νεαπόλεως (Λιαψίστι πρόφην) πρὸς Β. Δ. αὐτοῦ 20' ἐντὸς ἀμπέλου εὗρέθησαν εἰς βάθος 0.50 μ. μόνα (ἤτοι ἄνευ ὀστῶν ἢ ἄλλων πραγμάτων) χαλκοῦν κράνος καὶ χαλκῆ «ἀσπίς» (εἰκ. 92). Ἠγγέλθησάν μοι τῇ 13 V 31 καὶ τὰ ἐπεσκέφθην 29 VII 31. Τὸ κράνος εἶνε ὁμοιον πρὸς τὸ τῆς Ἐρατύρας μέχρι τῆς ἀπούσης ὀπῆς τοῦ ἐπιτραχηλίου γείσου. Ἐπὶ τῶν ἐξαρμάτων ἔχει τὸ κράνος πληγὰς ὡς διὰ μαχαίρας, ἑτέρας δὲ τινὰς ἐκατέρωθι ὡς διὰ βελῶν ἢ ἀκοντίων. Ἡ ἀσπίς, ἐξ ἑνὸς μεγάλου καὶ ἑνὸς μικροῦ θραύσματος ἀποτελουμένη, ἔχει διάμετρον 0.34. Ἡ κοιλότης φθάνει μέχρι 0.08. Πολὺ λεπτὸν τὸ ἔλασμα πλὴν τοῦ χεῖλους, ὅπερ παχύνεται καὶ ἐξέχει πρὸς τὰ ἔξω κανονικῶς ὡς γεῖσον ἢ πατοῦρα περὶ τὰ 0.003. Ἄλλὰ καὶ ὑποκάτω ἐξέχει ὀλίγον τὸ χεῖλος καὶ εἶνε μάλιστα κοπτερὸν ὀδοντωτῶς πως, ὥστε νὰ πολεμηθῆ οὕτω πᾶσα σκέψις, ὅτι τὸ σκεῦος ἦτο δυνατὸν νὰ εἶνε ἀγγεῖόν τι. Ὡς ἀσπίς ὅμως δὲν ἔχει ἰκανὴν διάμετρον, οὔτε δὲ καὶ πόρπακα. Φαίνεται

¹ Ὡς πρὸς τὰ χρυσᾶ κοσμήματα τῶν κρανῶν τῆς Τρεμπένιστας ἐνθυμίζω τὸν κατάδεσμον τοῦ κρανοποιῦ καὶ τῆς χρυσοτείας Dittenberger Sylloge³ 1177.

λοιπόν, ὅτι εἶνε τὸ κεντρικὸν κάλυμμα τῆς ἀσπίδος, ἧς τό τε ὑποκείμενον σῶμα καὶ τὸ περιθώριον (ἄντυξ) λείπουν. Τὸ σφζόμενον τοῦτο κοιλόκυρτον μέρος δεικνύει ἐπὶ τοῦ κέντρου τῆς καμπυλότητος ἴχνος κυκλικὸν διάμ. 0.12 ἀποτελούμενον ὑπὸ ταινίας πλ. 0.01 λευκαζούσης ὡς ἐξ ὕλης, δι' ἧς ἦτο κεκολλημένος ὀμφαλός τις ἢ τι ἐπίσημον ἐξ ἄλλης (πολυτελοῦς) ὕλης. Ἐπὶ τῆς καμπυλότητος παρὰ τὴν πατούραν ἔχει ἀπλοῦν φυλλωτὸν κόσμημα χαρακτῶν.

Ἡ προιονοειδῆς ἐξοχὴ πρὸς τὰ κάτω φέρει τέσσαρας πληγὰς ὡς διὰ μαχαίρας¹.

Ἐν τῷ προσεχεῖ τόμῳ θέλει δημοσιευθῆ τὸ τέταρτον μέρος τῆς παρούσης μελέτης.

ΑΝΤ. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ

ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΑΓ. ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚῃ

ΥΠΟ ΑΝΔΡΕΟΥ ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ ναὸς τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων εἶναι ἀναμφιβόλως ἐν τῶν ὠραιτέρων μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης, διακρινόμενος διὰ τὴν κομψὴν αὐτοῦ ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὴν ἀριστοτεχνικὴν διὰ πλίνθων ἐξωτερικὴν του διακόσμησιν. Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ ὁ ἐσωτερικὸς αὐτοῦ διὰ ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν διάκοσμος ἦτο ἄλλοτε σπουδαιότατος, ὡς ἐπιτρέπουν εἰς ἡμᾶς νὰ συμπεράνωμεν τὰ τμήματα αὐτοῦ τὰ καθαριζόμενα ἀπὸ τὸ ἐπικαθήμενον τουρκικὸν ἐπίχρισμα. Ὁ ἐσωτερικὸς διάκοσμος τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων παρουσιάζει τοῦτο τὸ ἐξαιρετικόν, ὅτι ἀποτελεῖται ἐκ ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν. Ἀλλὰ τὰ δύο ταῦτα εἶδη τῆς διακοσμήσεως βεβαίως δὲν εἶναι σύγχρονα. Τὰ ψηφιδωτά, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, προηγούνται κατὰ τινα ἔτη τῶν τοιχογραφιῶν. Καὶ περὶ μὲν τῶν τοιχογραφιῶν δὲν δύναται ἀκόμη νὰ γίνῃ εὐρὺς λόγος, διότι τὸ μεγαλύτερον αὐτῶν μέρος κρύπτεται εἰσέτι ὑπὸ τὸ τουρκικὸν ἐπίχρισμα. Εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ ὀμιλήσωμεν περὶ τῶν ἀνευρεθέντων ψηφιδωτῶν, καθόσον ταῦτα ἀπεκαλύφθησαν σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου².

Τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀνευρεθέντων τούτων ψηφιδωτῶν ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαίαν διότι ταῦτα εἶναι, κατὰ τὴν ἡμετέραν τοῦλάχιστον γνώμην, τὰ σπουδαιότερα ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους λείψανα ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως τῆς τελευταίας πρὸ τῆς Ἀλώσεως περιόδου τῆς Βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, ἐξ ἧς ἔχομεν, ὡς γνωστόν, ἐν Ἑλλάδι μόνον τὰς δύο ψηφιδωτὰς εἰκόνας τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ Μονῇ τῶν Μεγάλων Πυλῶν (Πόρτας Παναγιᾶς) ἐν Θεσσαλίᾳ³ καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου τῆς Παρηγορητίσεως ἐν Ἄρτῃ⁴.

¹ Ἀμφότερα τὰ ἀρχαῖα ταῦτα διατηροῦνται ἐν τῷ σχολείῳ τῆς Νεαπόλεως ὑπὸ τοῦ συλλέξαντος καὶ σώσαντος αὐτὰ ἀξιεπαίνου διδασκάλου κ. Κεραμάρη.

² Μέρος τούτων, ὡς καὶ αἱ μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθεῖσαι τοιχογραφίαι, ἐκαθαρίσθησαν ὑφ' ἡμῶν κατὰ τὰ ἔτη 1926-1928. Μέρος ἐπίσης τῶν ψηφιδωτῶν ἐκαθαρίσθη κατόπιν ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Ν. Κοτζιά, ὅστις λίαν φιλοφρόνως ἐπέτρεψεν εἰς ἡμᾶς τὴν δημοσίευσιν καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀποκαλυφθέντων.

³ G. Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes, 1902, 74, εἰκ. 141. Ἡ εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ ἐν Ν. Κονδακῶν. Εἰκονογραφία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, Πετρούπολις, 1905 (ρωσ.) 33, εἰκ. 50, ἡ δὲ τῆς Θεοτόκου παρὰ Ν. Κονδακῶν, Εἰκονογραφία τῆς Θεοτόκου, Πετρούπολις, 1914-15 (ρωσ.) II, 283, εἰκ. 154.

⁴ Ἄ. Ὁρλάνδος, ἐν Ἀρχαιολ. Δελτίῳ, V, 1919, 57 κ.ἑξ. εἰκ. 37-42.